

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

170–173

BUDAPEST

2000

HUNGARIA

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

170—173

BUDAPEST

2000

No. 1—4.

HUNGARIA

Vol. XLV.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — EDITORIAL BOARD

KALLE ACHTÉ (Helsinki), GYŐZŐ BIRTALAN (Budapest), TADEUSZ BRZEZINSKI (Szeczin), GÉZA BUZINKAY (Budapest), DIETRICH von ENGELHARDT (Lübeck), HEINZ GOERKE (München), TAMÁS GRYNÆUS (Budapest), KARL HOLUBAR (Wien), JÓZSEF HONTI (Budapest), GYÖRGY HUSZÁR (Budapest), ZOLTÁN KÁDÁR (Budapest), WOLFRAM KAISER (Halle), KÁROLY KAPRONCZAY (Budapest) (főszerkesztő — Editor-in-Chief), DÉNES KARASSZON (Budapest), GUNDOLF KEIL (Würzburg), LÁSZLÓ MAGYAR (Budapest) (szerkesztő — editor), ROMAN MEISSNER (Poznan), AXEL HINRICH MURKEN (Aachen), HANS SCHADEWALDT (Düsseldorf), RUDOLF SCHMITZ (Marburg), EMIL SCHULTHEISZ (Budapest) (elnök — President), EDUARD SEIDLER (Freiburg), FERENC SZABADVÁRY (Budapest), ÁRPÁD SZÁLLÁSI (Esztergom), BENEDEK VARGA (Budapest), ÉVA VÁMOS (Budapest), MÁRIA VIDA (Budapest), KÁROLY ZALAI (Budapest)

Szerkesztőség — Redactio
H—1023, Budapest, Török utca 12.

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár
(Museum, Bibliotheca et Archivum Historiae Artis Medicinae de I. Ph. Semmelweis Nominata)
és a MOTESZ Magyar Orvostörténelmi Társaság
(Societas Hungarica Historiae Artis Medicinae)
kiadványa

HU ISSN 0010—3551

Felelős kiadó: Dr. Kapronczay Károly

TARTALOMJEGYZÉK — CONTENT

TANULMÁNYOK — ARTICLES

- Schulteis, Emil:** *Zur Geschichte der Pestinokulation im 18. Jahrhundert — zugleich ein Beitrag zur Geschichte der ungarisch—deutschen medizinischen Beziehungen.* — *A 18. századi pestisoltás történetéhez, adalékokkal a magyar—német orvosi kapcsolatok történetéhez.* 5
- Jobst, Ágnes:** *Tizenhatodik századi kalendáriumaink egészségügyi előírásai.* — *Medical issues in 16th century Hungarian calendars.* 29
- Károly, László:** *Tolna megye egészségügye a 18. században.* — *Public health of county Tolna in the 18th century.* 51
- Sági Erzsébet:** *A Magyar Királyi Tudományegyetem orvosi karának első húsz évében végzett gyógyszerészek.* — *Pharmacists graduated in the first twenty years on the medical faculty of Hungarian Royal University.* 77
- Kapronczay, Katalin:** *A cenzúra szerepe a magyarországi természet- és orvostudományi szakirodalom kiadástörténetében.* — *The role of censure in the history of the literature of medicine and natural history in Hungary.* 85

KÖZLEMÉNYEK — COMMUNICATIONS

- Győry, Hedvig:** *“Providing protection to a new-born on the day of his birth”. Extra- and intrauterine complications and abnormalities in ancient Egypt.* — *„Az újszülött védelméről gondoskodni születése napján”. Méhen kívüli és belüli komplikációk és rendellenességek az ősi Egyiptomban.* 103
- Wix, Györgyné:** *Gens Rulandica — Egy híres német orvoscsalád magyar vonatkozásai.* — *Gens Rulandica — Hungarian connections of a famous German family of physicians.* 121
- Lárencz, László:** *A fővárosi drogista szakiskola és a drogista szakma oktatásának története.* — *The school of druggists in Budapest and the history of education of druggists in Hungary.* 139

Lammel, Hans-Uwe: <i>Konzeptionswandel. Die Berliner Chirurgische Klinik in der Ziegelstrasse im Übergang von Bergmann zu August Bier. — Koncepcióváltás. A berlini Ziegelstrassei Sebészeti Klinika Bergmanntól August Bierig.</i>	153
--	-----

ADATTÁR — DOCUMENTS

Magyar, László András: <i>Állatok és betegségnevek. — Animals and nosological terminology.</i>	161
Jantsits, Gabriella: <i>Heitzmann Károly illusztrációi. — Illustrations of Károly Heitzmann.</i>	179
Szecskó, Károly: <i>Történeti adatok. — Historical data on various subjects.</i>	189

KRÓNIKA — CHRONICLE 197

KÖNYVSZEMLE — BOOK REVIEW 201

ZUR GESCHICHTE DER PESTINOKULATION IM 18. JAHRHUNDERT — ZUGLEICH EIN BEITRAG ZUR GESCHICHTE DER UNGARISCH—DEUTSCHEN MEDIZINISCHEN BEZIEHUNGEN*

EMIL SCHULTHEISZ

„Quia sanitas et vita hominis res tam magnifica, pretiosa et optabilis est, medicus in hoc negotio nihil sine solida ratione agere vel moliri debet“

(F. Hoffmann Opera omnia physico — medica. Geneva 1748, Tom I. 13)

Blütezeit der deutsch—ungarischen medizinischen Beziehungen war das 18. Jahrhundert, das Zeitalter der Aufklärung in diesem Zusammenhang zu sprechen scheint mir besonders wünschenswert, da die positive Rolle der Aufklärung in der Medizin „erstaunlich wenig“ bekannt ist, wie darauf *Erwin Ackerknecht*¹ hingewiesen hat. Seit dieser Formulierung von Ackerknecht haben die Forschungen und Arbeiten von *Rothschuh*,² *Lichtenthaeler*³ und besonders von Richard *Toellner*⁴ viel dazu beigetragen unser diesbezügliches theoretisches Wissen zu vertiefen und unsere Kenntnisse zu erweitern, immerhin bleibt noch vieles zu erforschen was die praktische Medizin, das Leben, Wirken, die literarische Tätigkeit von Ärzten einiger, mit Ausbildungsstätten nicht gut versorgten Ländern, wie auch Ungarn in dieser Periode, anbelangt. Gerade für Ungarn aber ist die Aufklärung zweifellos ein Höhepunkt eigenständiger geistiger Entwicklung auf dem Gebiet der Wissenschaften und der Medizin. Trotz der Tatsache, dass sich die hochgespannten Hoffnungen der Aufklärung auf die Allmacht der Vernunft auch in der Medizin (bis heute) nicht erfüllt haben.

Zur Medizinhistoriographie der Aufklärung

Ohne auf den Begriff der Aufklärung näher einzugehen, soll hier nur kurz auf die Problematik der Aufklärung hingewiesen werden. Ein Abschnitt der Medizingeschichte der in der

* Überarbeitete Fassung eines Vortrages gehalten auf dem XXXVII. Symposium der Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte in Budapest am 1. Juni 2000.

¹ Ackerknecht, E. H.: Medizin und Aufklärung. *Schweiz. Med. Wschr.* 89 (1959) 2024.

² Rothschuh, K. E.: *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*. Stuttgart, 1978. 57.

³ Lichtenthaeler, Ch.: *Geschichte der Medizin. Die Reihenfolge ihrer Epochen-Bilder*. Bd. I—II. Köln 1974. Ders. Humanismus und Aufklärung aus der Sicht der allgemeinen Medizingeschichte. In: *Aufklärung und Humanismus*. Hrsg. von Richard Toellner, Heidelberg 1980, 424 ff.

⁴ Toellner, R. (Hrsg.): *Aufklärung und Humanismus*. Heidelberg 1980, Einleitung. Ders.: Medizin in der Mitte des 18. Jahrhunderts. In: Vierhaus: *Wissenschaften im Zeitalter der Aufklärung*, Göttingen 1985, 194—217.

Fachliteratur ziemlich verschwommen hervortrat. *Max Wundt* meinte: „Wir haben uns gewöhnt, dies Zeitalter ‚Aufklärung‘ zu nennen, aber man wird kaum behaupten dürfen, dass der Name viel Aufklärung über sein Wesen gäbe...“⁵ Für die Aufklärungsforschung sind die Ärzte beachtenswert. Und nicht bloss zu Beginn der „*Lumières*“. Man sollte an *Boerhaave*, *La Mettrie*, *A. von Haller* denken. Der Neuerungswille der Ärzte im 18. Jh. ist scharf ausgeprägt, fast ausschliesslich. Die „geschichtliche“ Zeit bleibt ihnen rein formal. „Le passé, c'est le dépassé“ wie *Lichtenthaeler* formuliert: sie erwartet nichts von der Vergangenheit — alles von der Zukunft.

Die historischen Wissenschaften setzen jene Epoche in verschiedenen Bereichen an. Die einen lassen sie am Ende des 17. Jh-s beginnen und am Ausgang des 18. Jh-s enden. Die anderen verschieben diese Fixpunkte um einige Jahrzehnte nach oben. Die Epoche der Frühaufklärung wird zwischen 1620 und 1730 angesetzt.⁶

Wissenschaft und Forschung in der Medizin erhielten ab der Mitte des 17. Jh-s eine neue Dimension mit dem Beginn einer gezielten klinischen Ursachenforschung wäre die Begründung.

In der Medizinhistorik wird im deutschsprachigen Raum das ausgehende 18. Jh. zu einer Epoche gezählt, die den etwas missverständlichen Namen „*medizinische Aufklärung*“ trägt. Wer die allgemeine und die medizingeschichtliche Historiographie vergleicht, entdeckt rasch erhebliche Phasenverschiebungen. *Gunther Mann* stellte sogar die Frage: ob es eine eigenständige Periode unter der Aufschrift „*Medizin der Aufklärung*“ gäbe.⁷ Dies ist nicht leicht zu beantworten. *Ackerknecht* überschreibt seinen Aufsatz: „*Medizin und Aufklärung*“. *Diepgen* klassifiziert die Periode als „Zeitalter starken Einflusses der Philosophie auf die Medizin, etwa 1740—1830“. In der letzten Ausgabe seiner Geschichte der Medizin, noch von ihm redigiert (1959) erscheint jedoch die Abgränzung „Heilkunde im Zeichen der Aufklärung“.⁸ Auch *H. Schipperges* schränkt ein auf: „Arzt und Wohlfahrt: Heilkunde im Zeichen der Aufklärung“.⁹ Ganz besonders bemerkenswert ist der Periodisierungsversuch von *Lichtenthaeler*. Er lässt die Epoche der Renaissance in der Medizin bis ins 19. Jh. währen und weist damit auf die Notwendigkeit einer anderen zeitlichen Begrenzung der medizinhistorischen Epochen hin.¹⁰

Für *Lichtenthaeler* ist die Zeit von 1500 bis 1800 eine grosse Periode, die vor allem von naturwissenschaftlich-medizinischen Renaissanceideen bestimmt wird. *Lichtenthaeler* trägt

⁵ Wundt, Max: *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung*. Hildesheim 1964. 1.

⁶ Fontius, M.: Frühe Aufklärung als historische Kritik. In: *Frühaufklärung*. Hrsg. von S. Neumeister, München, 1994, 7. Vgl. Sander, S.: *Aufklärung vor der Aufklärung*. Med. Hist. J. 34 (1999) 257. Zur Geschichte des Begriffs Aufklärung: Vgl. Stuke, H.: Aufklärung, in: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. I. Stuttgart 1972. Auch der englische Medizinhistoriker *Lester King* unterstrich die Bedeutung der Periode der Frühaufklärung für die weitere Entwicklung der Medizin: „The end of the 17th century conclude what we may call a prolegomena of modern medicine“, King, L. S.: *The Road to Medical Enlightenment 1650—1695*. London 1970. 13.

⁷ Mann, G.: Medizin der Aufklärung. *Marburger Universitätsbund*, Jahrbuch 1966/67. 321—332.

⁸ Diepgen, P.: *Gesch. d. Medizin*. Bd. 3. (S. Götschen) Berlin-Leipzig 1919. und *Geschichte der Medizin*. 2. Aufl. Berlin 1959, Bd. 2. Dazu Heischkel, E.: Besprechung von Diepgen: *Geschichte der Medizin*. In: *Sudhoffs. Arch.* 36 (1943—1952) S. 301.

⁹ Schipperges, H.: *Moderne Medizin im Spiegel der Geschichte*. Stuttgart, 1870, 243—263.

¹⁰ Lichtenthaeler, Ch.: Humanismus und Aufklärung (loc. cit.), sowie „Moderne“ Periodisierungsversuche für die Medizin nach 1500 und Kritik dieser Versuche. In: *Geschichte der Medizin*. 1975. Bd. II. 425—431.

also eine These vor, dass die Medizin des Aufklärungszeitalters in ihrer Substanz nichts anderes sei als eine, in den Zielen zwar progressive, in der Wirklichkeit nur graduell von der Medizin der Renaissancehumanisten unterschiedene Medizin. Nach *Vincenzo Cappelletti* könnte dies in Formeln zusammengezogen werden: „*intelligere cupias*“ könnte das humanistische Sprichwort sein,¹¹ „*sapere aude*“ ist die Formel für die Aufklärung. „Habe Mut, dich deines eigenen Verstandes zu bedienen“, so formuliert *Kant* den Wahlspruch der Aufklärung.¹²

Erna Lesky hebt die entscheidenden Fortschritte des 18. Jh-s hervor.¹³ Ob diese allein dem 18. Jh. zugeschrieben werden können, möchte ich bezweifeln. Eher möchte ich mich der Auffassung von *G. Mann* mit seiner Sicht der Medizin des 18. Jahrhunderts als „Hilfswissenschaft für Ideen der Zeit“ anschließen, mit welcher er die philosophiegeschichtliche Erklärung der Aufklärungsmedizin weiterführt.¹⁴ Alle diese Periodisierungsversuche geben nur bedingt Antwort auf die Frage nach der Geschichte der Medizin, als eirne Form des Denkens und Handelns.

Es kommt bei der Einordnung ganz darauf an wie man den Einbruch der neuzeitlichen Wissenschaft in die Medizin bewertet. Es waren nicht in erster Linie neue wissenschaftliche Kenntnisse, die die Aufklärungsmedizin zum Handeln aufriefen, sondern eine neue Weltanschauung. Das Ideal war der „*Medicus rationalis*“ der im Gegensatz zum blossen Empiriker auch innere Zusammenhänge sich erklären und deshalb eingreifen konnte.

In der Praxis hielten die grossartigen Systeme nicht was sie versprochen. Man schaffte Sicherheit durch Weglassen aller Kontroversen durch Eklektizismus.¹⁵ Die Forschung spricht entweder global von der Medizin der Aufklärung oder befasst sich, zumeist unter wissenschaftsgeschichtlicher Perspektive, mit einzelnen Vertretern des Faches. Auch wenn jene Ärzte, die in dieser Periode als „Aufklärungsmediziner“ aktiv wurden, keine homogene medizinische Schule bildeten, so verband sie doch die tiefe Überzeugung, dass Menschen Krankheit nicht mehr quasi fatalistisch hinnehmen dürften. Man sollte die Krankheit abwehren.

Ärzte im 18. Jh. stehen am Anfang des Evolutions- und Entwicklungsgedankens, wie *Richard Toellner* entwickelt hat.¹⁶ Dasselbe möchte ich anhand eigener Untersuchungen — bezüglich des Immunitätsgedankens vorzeigen.

Der Rationalismus der entscheidenden Philosophischen Impulse der Frühaufklärung bzw., Aufklärung des 17.—18. Jahrhunderts erreichte auch Ungarn. Seine Entwicklungen

¹¹ Cappelletti, V.: Humanistische und aufgeklärte Wissenschaft. In: Toellner, R. (Hrsg.): *Aufklärung und Humanismus*. Heidelberg 1983, 257.

¹² Kant, I.: Beantwortung der Frage, was ist Aufklärung? In: *Kants Gesammelte Schriften*. Berlin 1912, Bd. 8. 35., Vgl. auch Model, Anselm: Kant und die Medizin der Aufklärung. *Sudhoffs Arch.* 74 (1990) 65—95. Kant hat sich selbst zu Lieblingsthemen der medizinischen Aufklärung schriftlich geäussert. Cf. „Von der Macht des Gemüths“, 1798= „Versuch über die Krankheiten des Kopfes“, 1764.

¹³ Lesky, E.: Medizin im Zeitalter der Aufklärung. In: *Veröff. der Joachim-Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften*. Hamburg-Göttingen, 1968.

¹⁴ Mann, G.: Wissenschaftsgeschichte und das achtzehnte Jahrhundert; Probleme der Periodisierung und Historiographie. In: *Studien zum achtzehnten Jahrhundert*. Nenden 1978, Band I. 321—332 und Ders.: Medizin der Aufklärung. Begriff und Abgrenzung. *Med. Hist. J.* 1 (1966) 63—74.

¹⁵ Boschung, U.: Medizinstudium im Zeitalter der Aufklärung. Schweiz. *Rundschau Med.* 72 (1983) 1607—1615.

¹⁶ Toellner, R. (op. cit.) (Medizin in der Mitte des 18. Jh-s) 200 f. und Ders.: Der Arzt als Gelehrter. Anmerkungen zu einem späthumanistischen Bildungsideal. *Acta historica Leopoldina*. 31 (2000) 39—59.

auf die medizinischen Sachbereiche, auf die medizinischen Detailwissenschaften, auf die Entwicklung einer rationalen Gesundheitspflege ist auch in der lateinisch und deutsch verfassten wissenschaftlichen Literatur, wie auch in dem, in ungarischer Sprache erschienenen Schrifttum nachziehbar.

Entscheidend für die deutsch—ungarischen medizinischen Beziehungen war das Studium. In Ungarn treten Absolventen der Wiener Universität nur allmählich in den Vordergrund. Lange war der Einfluss der deutschen Universitäten, deren Absolventen das Gros der Ärzteschaft bildeten, vorherrschend. Die Situation änderte sich erst in den 90-er Jahren des 18. Jh.s.¹⁷

Ausbildung in Ungarn und die deutschen Universitäten

Die ungarischen Gelehrten, Literaten und Ärzte, ob Vertreter des Adels wie, des allerdings schwachen, Bürgertums verfolgten aufmerksam die neuen philosophisch-wissenschaftlichen Tendenzen, die Entwicklung in West-Europa. Dies wurde erleichtert durch die *peregrinatio academica*, unveräusserlicher Bestandteil des Studiums an allen Fakultäten.

Eine ganz besondere Bedeutung hatte diese Form des Studiums für Ungarn, wo nach Untergang der mittelalterlichen Universitäten bis 1766 keine Universität bestand. Aber auch nach der Universitätsgründung war die Promotion für Protestanten nicht möglich, da nach Aufhebung der Religionsfreiheit der Eid nach katholischem Glaubensbekenntnis vorgeschrieben war. Nachdem die Lutheraner und Calviner den Eid auf die *conceptio immaculata* der Jungfrau Maria aus dogmatischen Gründen verweigerten, welcher seit 1647 der Anordnung Ferdinand III. einen Teil des Promotionsschwures bildete, wurden sie nur zu Licentiaten *cum juribus doctoralibus*, was auch praktische Nachteile zur Folge hatte. In den älteren Zeiten konnten sie de jure keine Professur erlangen, auch keine staatliche Funktion versehen, wie das Kreisphysikat, es wurden ihnen die Möglichkeiten de facto abgesprochen. Das Stadtphysikat stand ihnen offen.

Dieser Glaubensvorurteil überwog in Wien und in den Erbländern noch in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts. „*Da ich der augspurgischen Konfession zugethan bin, so durfte*

¹⁷ Schultheisz, E. Zur Geschichte der medizinischen Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn. *Österreichische Krankenhauszeitung*, 32 (1991) 47—53.,— Zur ungarischen Medizin im 18. Jahrhundert: Birtalan, Gy.—Schultheisz, E.: Enlightenment medicine in Hungary. In: *Transactions of the Seventh International Congress on Enlightenment* (Budapest 1988), Oxford, 1989, 835—841. Die Bedeutung der Universitäten, die 1694 in Halle und 1737 in Göttingen eröffnet wurden für die Durchsetzung der Aufklärung und die Förderung der Wissenschaften ist schwer zu überschätzen. Natürlich haben auch andere Hochschulen durch einzelne ihrer Angehörigen daran mitgewirkt. Dazu Hammerstein, N.: Zur Geschichte der deutschen Universitäten im Zeitalter der Aufklärung, in: H. Rössler—G. Franz (Hrsg.) *Universität und Gelehrtenstand 1400—1800*, Limburg 1970, 140—187., sowie das interessante Werk des Zeitgenossen. Michaelis, J. D.: *Raisonnement über die protestantischen Universitäten in Deutschland*. Frankfurt und Leipzig, 1768. 70—90. Die ausgedehnten Quellenforschungen und daraus resultierenden Arbeiten von Wolfram Kaiser sind eine Fundgrube auch für die weiteren Forschungen betreffend das Studium und die Tätigkeit der ungarischen Ärzte an den Universitäten Halle, Jena und Wittenberg. Hier besonders Kaiser, W.Krosch, H. H.: Zur Geschichte der medizinischen Fakultät der Universität Halle im 18. Jahrhundert. I—VI. *Wiss. Zsch. der Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg. Math.-Naturwiss. Reihe*, 1964.

man, ut tunc erant tempora, mich nicht zum Doktor geradeweg machen..." beklagt sich der 1777 absolvierte aber erst später promovierte *Theofil Zakarias von Huszty*.¹⁸

So besuchte die ungarische protestantische Jugend die ausländischen Universitäten. Die Lutheraner vorwiegend Deutschland, die Calvinisten aber Holland, England und die Schweiz. Auch das katholische, aber tolerante Italien war ein beliebtes Reiseziel der Protestanten. Wissenschaftsbeziehungen zwischen Ungarn und Deutschland nehmen oft ihren Ausgang vom Universitätsstudium. Die grosse Zeit des Studiums der Medizin in Deutschland für ungarische Studenten ist das 18. Jahrhundert.

Das 18. Jh. lässt eine geradezu immense Ausbreitung des Reisephänomens beobachten, wobei diese in erster Linie auf Verwertbarkeit, auf Nutzen, *Utilité* ausgerichtet sind. Es ist klar, dass diese Art von Wissensanreicherung den Lernprozess bestimmt, da besonders an den Aufklärungsuniversitäten Göttingen, Halle und Edinburgh ein neuformierter Unterricht geboten wird. Auch an den alten Universitäten setzen sich Ende des Jahrhunderts Neuordnungsversuche durch. Somit kann die *peregrinatio academica* nicht als eine blossе, — wenn aus diesem Blickpunkt gesehen nicht unwichtige — „kulturelle Horizonterweiterung“ bewertet werden.¹⁹

Schon frühzeitig hatte die Peregrination ihre eigene Literatur. Die erste diesbezügliche Abhandlung stammt aus der Feder des deutschen Autors *Daniel Gruber* mit dem Titel *Discursus de peregrinatione studiosorum* (Strassburg, 1619).

Diese Reisen waren nicht immer problemlos. Es ist also gar nicht verwunderlich, wenn eben ein viel gereister ungarischer Mediziner, *Johannes Wallaskay* es war, der mit einer Dissertation „*De morbis peregrinantium*“ unter dem Vorsitz von *F. Hoffmann* im Jahr 1734 in Halle promovierte.²⁰

Es stand dem Studenten im allgemeinen die Wahl frei, wo und wie er Medizin studieren und zum Doktor promovieren wollte. Nur für die Erlangung der Praxisbewilligung musste er sich — entsprechend der jeweiligen Medizinalordnung — von der lokalen Sanitätsbehörde prüfen lassen. Anders in der Donaumonarchie. Joseph II. ging für sein Reich gar soweit, einen für Fakultäten und Studenten verbindlichen Stundenplan zu proklamieren. Freiheit und Initiative werden staatlicher Regelung geopfert.

In dieser Epoche war die Bedeutung deutscher Wissenschaft deutlicher, als die der italienischen Medizin — abgesehen natürlich von einzelnen Wissenschaftlern, wie z. B. *Morgagni*.²¹

¹⁸ Huszty, Z. Th.: *Diskurs über die medicinische Polizey I—II*. Pressburg 1786. Bd. I. p. 119. Vgl. Duka-Zólyomi, N.: *Zacharias Gottlob Huszty 1751—1803. Mitbegründer der modernen Sozialhygiene*. Bratislava 1972. 22 ff.

¹⁹ Eckart, W.: *Wissenschaft und Reisen. Ber. Wissenschaftsgeschichte* 22 (1999) 75—80.

²⁰ Der Verfasser *Johannes Wallaskay* (1709—1767) aus Pest, Stadtphysikus, praktischer Arzt, war ein ausgezeichnete Chemiker. Besitzer einer der grössten Privatbibliotheken. Studierte in Jena, Basel, Halle, übte seine Praxis in Wien, dann in Pressburg, letztlich in Pest aus, wurde von Maria Theresia 1752 in den ungarischen Adelstand erhoben, war Mitglied der Leopoldina. Wallaskay bespricht die Krankheiten der Reisenden — wobei auch *peregrinatio academica* nicht unerwähnt bleibt.

²¹ Hier darf ich darauf hinweisen, dass man die theoretischen Vorstellungen und philosophischen Ansichten des berühmten Gelehrten nicht nur aus seinem Hauptwerk „*De sedibus et causis morborum*“, sondern aus dem ziemlich vernachlässigten Werk, „*Nova institutionum medicarum idea*“ (Padova 1712) erkennen kann. Vom Blickpunkt der Frühaufklärung scheint mir die Arbeit wichtig zu sein. Dabei muss man betonen, dass die Aufklärung in Italien sich erst spät, gegen Ende des 18. Jahrhunderts durchsetzte. Es besteht kein Zweifel, dass diese Vorlesung Morgagnis vom Geist der Aufklärung geprägt ist. Hier spiegelt sich der Einfluss der

Während noch im 17. Jh. ungarische Medizinstudenten italienische Universitäten bevorzugten, erhielten im 18. Jh. deutsche Universitäten den Vorzug. Grund dafür waren die noch stark konservativen Züge im Unterricht an den italienischen Lehrstätten, während sich an den deutschen, holländischen und englischen Universitäten bereits neue Tendenzen durchzusetzen begannen. Die aufblühenden deutschen Universitäten, die neugegründeten Halle, Jena, Göttingen, zogen die ungarländischen Mediziner in Massen an.

Kontinuierliche Beeinflussung der medizinischen Entwicklung in Ungarn, durch hervorragende Vertreter wie *Fischer, Moller* et alii, die von deutschen Universitäten kamen, viele Zöglinge *Stahls* und *Hoffmanns*, ist charakteristisch.

Die Universitäten befriedigten nicht nur lokale Bedürfnisse. Die Professoren haben erheblich am Wissensaustausch nicht nur in ihrem Raum, sondern auch an dem, der Donaumonarchie ihrer Zeit gemäss teilgenommen. Eine nicht geringe Zahl deutscher Mediziner, Universitäts-Professoren in erster Linie hatten nachweislich enge Beziehungen zu Ungarn. Mediziner, in ihre Heimat zurückgekehrt, gaben neuen Richtungen, neuen Schulen den Impuls.

Die postgraduale Bildungsreise gehört auch zum Begriff der *peregrinatio academica* und spielt eine nicht geringe Rolle in den deutsch–ungarischen medizinischen Beziehungen, im Wissenstransfer und Fortbildung. Diese *peregrinationes medicae* bieten zugleich die Möglichkeit der Verbreitung der Lehrmeinungen einzelner Professoren. Auch deshalb verfolgen die mesiten Lehrstuhlinhaber wohlwollend diese Fortbildungsreisen ihrer Schüler, wie das z.B. bei *F. Hoffmann* der Fall war.²² So eine Fortbildungsreise beschreibt der ungarländische Arzt, *Johann Adam Gensel* (1677–1720) Physikus und wohlhabender Bürger seiner Heimatstadt Sopron, seit Februar 1712 Mitglied der Kaiserlichen Akademie der Naturforscher (Cognomen: Diodorus). *Lucas Schröck* (1646–1730) ist damals Akademiepräsident. Aus dem *Curriculum vitae* von Gensel, wie er es anlässlich seiner Aufnahme in die Akademie vorgelegt hat ist zu lesen: „*Eodem anno alias quoque Academias Germaniae visitavit, et totam Italiam Xenodochia et Bibliothecas praecipuas inprimis Vaticanam, Venetam ac Florentinam sub tam philosophicas quam medicas impressas publice ventilavit, nunc praxin Sopronii in Hungaria...*“²³

Die Deutschen ihrerseits zog es aber seltener nach Ungarn, allenfalls in Form von Fortbildungsreisen. Gleichwohl fand aber auch ein Wissenstransfer von Ungarn nach Deutschland statt, denn die Ungarn publizierten in den deutschen Fachzeitschriften, teilten der deutschen medizinischen Kreisen ihre klinische Beobachtungen, ihre Erkenntnisse mit. Zentrale Rolle dieses Transfers spielten die Reisen und die Korrespondenz.

Aufklärung auf die Forschung und die praktische Heilkunde. Vgl. Premuda, L.: Wissenschaft und Kultur in Padua zur Zeit Morgagnis. *Arztliche Praxis*, XXIII. (1971) 1069–1070.

²² Rotschuh. K. E. Studien zu Friedrich Hoffmann. *Sudhoffs. Arch.* 60 (1976) 163–193.

²³ Zit. nach Kaiser/Krosch: Zur Geschichte der medizinischen Fakultät Halle, *Wiss. Z. Univ. Halle* XIV. 1965, Math.-Nat. 592, Vgl. auch Kaiser, W.—A. Völker: Ungarländische Leopoldina-Mitglieder des 18. Jh-s und ihre Korrespondenz mit den Akademie-Präsidenten. *Comm. Artis Hist. Med.* 69–70. (1973) 57–74.

Gelehrtenrepublik und ärztliche Leistung

Kontinuierliche Beeinflussung der medizinischen Entwicklung durch Lehrtätigkeit, wie auch literarische Tätigkeit deutscher Professoren war entscheidend. Dauerhafte Kontakte zur deutschen Wissenschaft pflegten nach dem Studium an einer deutschen Universität, zurückgekehrt in die Heimat, die meisten ungarischen Ärzte.

Der neue Geist, der mit den grossen Ärzten, wie *Boerhaave*, *van Swieten*, *Haller* u.a. in die Heilkunde eingezogen war, beeinflusste das gesamte medizinische Denken. Gewiss ist die klinische Medizin der Neuzeit mit diesen Namen eng verknüpft, es sollten aber auch diejenigen Ärzte nicht unbekannt bleiben, die — wenn auch keine Sterne am Firmament der Wissenschaft — in ihrer praktisch-literarischen Tätigkeit vieles für die Entwicklung in der Medizin dieser neuen Richtung getan haben. Als praktische Ärzte, Lehrer und Fachschriftsteller waren sie Vorkämpfer der klinischen Heilkunde. Und viele von ihnen Repräsentanten der deutsch—ungarischen medizinischen Beziehungen.

Einer der interessanten Persönlichkeiten dieses Zeitalters war der ungarische Arzt *Daniel Fischer*, ein typischer Vertreter der deutsch—ungarischen medizinischen Beziehungen, geboren 1695 in Késmárk in der Zips, Oberungarn. Seine humanistische Studien begann er in Breslau, wie er selber in seinem lateinischen *Curriculum vitae* berichtet. 1713 subskribierte er an der Universität *Wittenberg*. Daniel Fischer war nach Wittenberg gegangen, um hier zunächst theologische, philosophische und mathematische Vorlesungen zu hören; erst dann, so teilt er es selbst mit „*sine mutato studiorum consilio me totum Medicinae consecravi*“. Schon nach einigen Monaten aber figuriert der Name Daniel Fischer Hungarus im Dekanatsbuch der medizinischen Fakultät. 1718 folgt seine Promotion zum Doctor der Medicin mit der Inaugural-Dissertation „*Tentamen pneumatologico-physicum de manicipiis diaboli*“. Er wirkt vorübergehend als Praktiker im Schlesienschen Bielitz, kehrt nach seiner Heimatstadt zurück, übt dort eine ausgedehnte Praxis aus.²⁴ Fischer bleibt auch nach seiner Heimkehr in regem Kontakt mit der deutschen wissenschaftlichen Welt. Intensive persönliche Kontakte pflegte er zu *Brückmann*, der während seiner Fortbildungsreise auch Ungarn besucht. Brückmann trifft am 13. Mai 1724 in Liptó-Szent-Miklós ein, wo ihn *Daniel Fischer* empfängt.²⁵ Im Oktober 1719 wird er zum Mitglied der Leopoldina gewählt mit dem Agnomen „Caius“, wie das aus dem, an den Akademiepräsidenten *Schröck* gerichteten Schreiben ersichtlich. In ständigem Briefwechsel steht Fischer später auch mit *Büchner*, in Erfurt, der das Präsidialamt der Akademie im Jahre 1735 übernahm.

Die Gelehrtenwelt des 18. Jh-s ist eine grenzenlose Korrespondentenrepublik.²⁶ Der wissenschaftlich ambitionierte Praktiker trachtete Anschluss an diese Gelehrtenrepublik zu finden um auch abseits der Universitäten ein quasi akademisches Leben zu führen und am

²⁴ Schultheisz, E.: Ein Wegbereiter der klinischen Medizin im 18. Jahrhundert. *Die Heilkunst* 1962, 52—57.

²⁵ Im Reisebericht von Brückmann steht: „Anno 1724, die 13. Maji oppidulum St. Nicolai in Hungaria & ejus Comitatu Liptoviensi parvum salutavi, in quo a D. Dan. Fischero, Kesmarkiensi-Hungaro, practico olim Kesmarkino, tunc physico Comitatus Acad. N. C. Collega, amice hospitio & mensa exceptus.“ Es folgen die „Scripta egregii hujus poliatri“. *F. E. Bruckmanni D. Epistola itineraria LXXXVII. sistens Memorabilia Comitatus Liptoviensis. Hungaria*, Wolfenbüttel, MDCCXL.

²⁶ Vgl. Kleinknecht, Th. „Reise der Aufklärung“ *Ber. z. Wissenschaftsgeschichte* 22 (1999) 95—111, sowie Kessler, W.: *Brief und Briefwechsel in Mittel- und Osteuropa um 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforchung*. Bd. I. Hobbing 1994.

wissenschaftlichen Austausch sich zu beteiligen. Die repräsentativsten Persönlichkeiten der ungarischen Medizin, vorwiegend Komitatsphysici und Stadtärzte waren durch den Briefwechsel mit deutschen aber auch englischen, seltener französischen Gelehrten im Kontakt, waren Mitglieder dieser Gelehrtenrepublik. Gelehrten-Briefe sind hochinteressante und meistens auch verlässliche Quellen für die Motivation, zur Aufnahme, Pflege und Intensivierung wissenschaftlicher Beziehungen. Am Anfang mancher z.T. lebenslanger Briefwechsel stand oft die persönliche Begegnung während der Lehr- und Wanderjahre. Wissenschaftliche Kommunikation in Briefform war weit verbreitet im 18. Jh. Fischer war ungemein geschäftig und kontaktfreudig. Seine umfangreiche, weit verstreute Korrespondenz legt dafür Zeugnis ab. Fischers Briefwechsel passt gut in die Gelehrtenwelt des 18. Jhs, die an keine gelehrte Institution gebunden war. Es ist nicht zu übersehen, dass der persönliche Umgang der Gelehrten untereinander und das *commercium epistolicum* eine wirkame Verbindung zwischen Studierstube und akademisch geprägter Öffentlichkeit schufen, wie das in den deutsch–ungarischen medizinischen Beziehungen nachvollziehbar ist.

Fischer schreibt — ganz im Zeichen der Aufklärung — eine Arbeit mit dem eigenartigen Titel: „*De medicina empirica tentamen, in quo demonstrabit medicos rationales esse empiricos et empiricos veteres esse rationales*“ (1719).

1722 wird er *Physicus ordinarius* im Komitat Liptó. Neben der täglichen Praxis beschäftigt er sich jetzt mit einigen Problemen der Physik und der Meteorologie. Als Ergebnis dieser Untersuchungen veröffentlicht er eine grössere Abhandlung unter dem Titel: „*Commentationes physicae de calore atmosphaerico*“ (Budissae, 1722). Im folgenden Dezennium publiziert er Mitteilungen und Beobachtungen über zwanzig an der Zahl. Das Themenspektrum Fischers war breit gefächert. Er befasste sich auch mit manchen angrenzenden oder auch fernerer Fachgebieten.

Sein ärztliches Können wird von den Zeitgenossen sehr hoch geschätzt, was schon daraus ersichtlich ist — ganz abgesehen von seiner Wahl zum Mitglied einer so angesehenen Gesellschaft wie die Leopoldina — dass wir den Lutherischen Daniel Fischer 1726 am Hof des Erzbischofs von Esztergom (Gran), Kardinal Graf Csáky finden, wo er die Stelle eines Leibarztes innehat. Von König Karl III. wurde er in den ungarischen Adelsstand erhoben.

Das 18. Jh. war ein publizierfreudiges Jahrhundert. Unter dem Zeichen der Aufklärung, Toleranz und Meinungsvielfalt übte man Darstellungen und Selbstdarstellungen nicht selten mit einem belehrenden Impetus.

Die wissenschaftlichen Periodica entwickeln sich seit dem ausgehenden 17. Jh. zum wichtigen Kommunikationsmittel der Wissenschaft. Das letzte Drittel des 17. Jhs bringt die Geburt der wissenschaftlichen Fachzeitschriften: 1665 *Philosophical Transactions*, London, *Journal des Savants* 1665, Paris, 1677 die *Miscellanea curiosa medicophysicorum Academiae Naturae Curiosorum* und 1682 die *Acta Eruditorum* in Leipzig.

Diese Periodica waren interdisziplinär konzipiert und entsprechen damit dem noch wenig gegliederten Wissenschaftssystem. Diese Wissenschaftspublizistik hat wesentlich dazu beigetragen, das Weltbild der Aufklärung zu prägen und zu verbreiten.²⁷

²⁷ Der eng mit der Disziplinengese verbundene Übergang zur disziplingebundenen Fachzeitschriften erfolgt erst seit den 70-er Jahren des 18. Jhs, abgesehen von einzelnen entsprechenden Versuche, wie z. B. die kurzlebige *Acta Medica Berolinensia* von dem Arzt Joh. Daniel Gohl (1674–1731) seit 1717 herausgegeben.

Fischer, der während der Ausübung seiner ausgedehnten Praxis immer neue Beobachtungen macht und das Bedürfnis hat, diese seine Erfahrungen und Feststellungen einem grösseren Kreise der wissenschaftlichen Welt, sowie auch den praktischen Ärzten seiner Heimat zugänglich zu machen, spürt schmerzlich den Mangel an Publikationsmöglichkeiten in Ungarn. Die andere Möglichkeit zum Wissensaustausch boten die Gelehrten Gesellschaften.

In dieser Epoche begegnet man schon fast in ganz Europa gelehrte — in erster Linie medizinisch — naturwissenschaftliche Gesellschaften. Die im Jahre 1652 gegründete *Academia Imperialis Leopoldino—Carolina Naturae Curiosorum*, die älteste naturwissenschaftliche Akademie der Gegenwart hat bis zum Ende des 18. Jh-s insgesamt 31 Mitglieder aus dem damaligen Ungarn in ihre Reihen aufgenommen. Die anundfürsich stattliche Zahl könnte vergrössert werden, wenn man die in den Periodika der Gesellschaft publizierenden Ärzte und Naturforscher hinzurechnen würde, zweifellos war auch bei den letzteren eine Rezeption vorgesehen.

Unter den ungarischen Berufungen finden sich Namen wie *Daniel Wilhelm Moller*, *Samuel Köleséri*, *Johann Adam Raymann* (1690—1770), der weltberühmte ungarische Arzt und Physiker, Professor *Andreas Segner*.²⁸ Das Leben dieser, für die Wissenschaftsgeschichte bedeutungsvollen Persönlichkeiten ist bekannt und steht hier auch nicht zur allgemeinen Abhandlung an. Alle haben sie enge Kontakte zur Leopoldina unterhalten. Alle standen in regem Briefwechsel mit deutschen Ärzten und Naturforschern. *Rayman* z.B. hat nachweisbar mit drei Akademiepräsidenten regelmässig korrespondiert. Es besteht kein Zweifel, dass sowohl die Leopoldina wie die *Ephemerides* das wissenschaftliche Leben in Ungarn wesentlich gefördert hatten. Die *Ephemerides* der Leopoldina machten die zeitgenössische Ärzteschaft mit den neuesten Entdeckungen bekannt und boten ihnen die Gelegenheit zur Veröffentlichung ihrer wichtigsten Beobachtungen bzw. der Ergebnisse ihrer Forschungen.

In Ungarn war in der ersten Hälfte des 18. Jh-s weder so eine Gelehrten-gesellschaft, noch eine wissenschaftliche Zeitschrift. Erst 1781 erschien die erste wissenschaftliche Zeitschrift in Ungarn das von *Windisch* in deutscher Sprache herausgegebene „*Ungrisches Magazin*“, 1791—98 als „*Neues Ungrisches Magazin*“.

Bemerkenswert ist, dass die Sprache der medizinischen Literatur dieser Epoche in Ungarn nach Latein die deutsche Sprache war, erst an dritter Stelle und wesentlich später, in der zweiten Hälfte des 18. Jh-s, steht die ungarische Sprache.

An wohlgebildeten Medizinern und naturwissenschaftlichen Schriftstellern fehlte in Ungarn nicht. Sie waren aber gezwungen mangels einer entsprechenden Zeitschrift ihre Arbeiten im Ausland zu veröffentlichen, was einen geraumen Zeitverlust verursachte. Diesem Mangel wollte Fischer abhelfen. Daniel Fischer plant damals die Herausgabe einer eigenen

²⁸ Der zweite Lehrstuhl für Medizin in Göttingen wurde mit dem ungarischen Arzt und berühmten Physiker aus Debrecen *Andreas von Segner* (1704—1777) besetzt, der aber vor allem über Physik und Mathematik las (auch in Halle). Diese Berufung — ein weiterer Beleg intensiver deutsch—ungarischer medizinisch-wissenschaftlicher Beziehungen — zeigt immerhin die Bedeutung, welche man diesen Ansätzen an dieser Aufklärungsuniversität für die Medizin beimass, Selle G. von (Hrsg.): *Die Matrikel der Georg-August Universität zu Göttingen 1734—1837*. Hildesheim und Leipzig, 1937. Die beste Studie über Segner und das Segnersche Reaktionsrad: Kaiser, W. und Krosch, K.-H.: *Wiss. Z. Univ. Halle. Math.-Nat.* XII. 1963, 471—490.

medizinisch-naturwissenschaftlichen Zeitschrift. Die wird in einer besonderen, in *Brieg* gedruckten Propagandaschrift angekündigt: „*Epistola invitatoria Eruditiss Pannoniae dicata, qua ad Acta Eruditorum Pannonica res et eventus naturales ac morbos patrios exponentia edenda perhumaniter invitatur a D. Daniele Fischero. Hung. et comitatus Scepusiensis, et reg. lib. que civit. Kesmarkiensis physico ordinar, ac Acad. Caes. Leopoldino-Carolinae naturae curiosorum collega.*“²⁹ 1732 erschien sein in lateinischer Sprache verfasster Aufruf an die Gelehrten von Europa und speziell die Verleger von Deutschland, *Bibliopolis Germaniae celeberrimis*, in dem der Plan einer medizinisch-naturwissenschaftlichen Zeitschrift entworfen ist. Die Zeitschrift hätte aus drei Teilen und einem Anhang bestehen sollen, in denen Artikel veröffentlicht worden wären, welche sich mit Objekten und Erscheinungen der Natur, sowie mit in Ungarn einheimischen Krankheiten, *morbos patrios*, befasst hätten. In dieser dreissigseitigen Schrift weist Fischer auf die Notwendigkeit eines medizinisch-wissenschaftlichen Zusammenschlusses hin.

Für den an der deutsch—ungarischen medizinischen Beziehungen interessierten ist an dieser *Epistola invitatoria* zusätzlich bemerkenswert, dass Fischer am Schluss seines Rundschreibens einen Personenkreis nominiert, den er als eine Art „Redaktionskollegium“ verstanden wissen will und an den die zur Publikation anstehenden Einsendungen adressiert werden sollen. Das sind aber vorwiegend Ärzte, welche in irgendeiner, mehr oder minder enger Beziehung zu Halle stehen.

Allein kein erwünschter Erfolg krönte dieses Projekt. Die „*Acta Eruditorum Pannonica*“ — so sollte der Titel lauten — ist niemals erschienen.³⁰ Der Versuch wurde, wie manches andere Gute von dem Dämon des Neides in die Kategorie der frommen Wünsche verbannt. Allerdings wird das Scheitern seines Versuches von Fischer nicht sehr tragisch aufgenommen. Er führt seine literarische Tätigkeit in den Spalten der deutschen Zeitschriften fort. Auch eine Monographie lässt er in Druck legen: *De terra medicinali Tokajensi* 1732.

Zwei längere, bedeutende Schriften kamen noch aus Fischers Feder: 1. *De remedio rusticani variolas...* etc. 1734; In diesem Werk prägt Fischer als erster den Begriff *medicina naturalis*, ganz im heutigen Sinne der Naturmedizin, bei der Besprechung der Kaltwasserkur. Unter *medicina naturalis* versteht er die Stillung der Grundbedürfnisse des Lebens (op. cit. 25.). Entsprechende Begriffe tauchen erst hundert Jahre später auf.³¹

2. *Consilium pestilentielle* oder Medizinisches Gutachten von der Pest ... *Präservatio und cur*, mit historischer Feder Entworfen... Auf Fischers die Pest und den Pocken betref-

²⁹ Schultheisz, E.: Plan einer medizinisch-naturwissenschaftlichen Zeitschrift im 18. Jahrhundert. *Comm. Bibl. Hist. Med. Hung.* 6—7 (1957) 16—22. Über die engen Kontakte der ungarischen Ärzte zur Leopoldina, die Beziehungen zu einigen Präsidenten und über die wissenschaftlich-literarische Tätigkeit im allgemeinen siehe die Abhandlung von Norbert Duka—Zölyomi: „Die Leopoldinische Akademie und die ungarländische Medizin und Naturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhundert“. *Acta historica Leopoldina* 13 (1980), 51—101., wo auch über den wechselseitigen Einfluss und die allgemeine Bedeutung der Leopoldina berichtet wird. Zur Korrespondenz mit den Akademie-Präsidenten Vgl. Kaiser/Völker: op. cit. (Ungarländische Leopoldina Mitglieder) 57—70.

³⁰ An anderer Stelle lautet der Titel: *Acta Eruditorum Hungariae res et eventus naturales ac morbus regni Hungariae exponentia edenda*. Fischer schreibt auch überall: „... Hungaria patria nostra dulcissima ...“. Er war ein glühender ungarischer Patriot! (z. B. in *De terra med. Tokajensi* 1732, pp. 22, 37, 47.)

³¹ Auf diesen Umstand hat B. Uehlecke hingewiesen in seiner Arbeit „Zur Nennung des Begriffs 'Naturmedizin' bei Daniel Fischer um 1745 als Vorgriff auf die ein Jahrhundert später entwickelte Naturheilkunde“. *Sudhoffs. Arch.* XX., 1998, 98—100.

fenden Arbeiten möchte ich noch bei der Besprechung der Pestschriften von Weszprémi und dem Wittenberger Professor *Abraham Vater* zurückkehren. Da sind nämlich gemeinsame Gedanken, die meines Erachtens nicht hoch genug einzuschätzen sind da sie originell und typisch für die Medizin im Zeichen der Aufklärung sind.

Aufklärung ist wie Humanismus pädagogisch ausgerichtet. So ist leicht verständlich, wenn man eine grössere Anzahl von Privatschulen begegnet. Eine ganz neue Form aber ist die, von einzelnen Ärzten geführte, medizinische Privatschule. Im Zeitalter der Aufklärung erfährt das Medizinstudium eine wesentliche Erweiterung und Vertiefung im Sinne der Anschaulichkeit und Praxisnähe. Der klinische Unterricht setzt sich durch an vielen Medizinschulen wo dies von Anbeginn der Fall war, sehr ausgeprägt an den medizinischen Privatschulen in Ungarn.

Auch Daniel Fischer unterhielt in der Stadt Késmárk so eine medizinische Privatschule, wo man eine vorzügliche Grundausbildung in Theorie und Praxis bekam. Solche Privatschulen als „Vorschulen“ gab es damals auch in Länder mit alter akademischer Tradition. Fischer trachtete seinen Schülern eine möglichst gründliche theoretische Grundbildung zu geben und ihnen einige praktische Erfahrungen beizubringen.

Als Stadtarzt und Komitats-Physikus hatte er auch die Armen zu betreuen. Diese Sprechstunde wurde auch zu Unterrichtszwecken benutzt. Diese Methode erinnert sehr an das poliklinische System des Hallenser Professors *Johann Juncker*, des Schöpfers der später sogenannten Polikliniken in Deutschland.³²

Als Lehrer einer nicht geringen Zahl von Ärzten wirkte Fischer bis zu seinem Tode im Jahre 1746. Er war vielleicht nicht einer der ganz „Grossen“, aber ein fleissiger und inventiver Wegbereiter der klinischen Medizin. Durch Praxisbezogenem klinischen Unterricht ist die Lehrtätigkeit von Daniel Fischer gekennzeichnet. Der geistige Hintergrund wird derweil in Fischers alma mater Wittenberg durch konsequente lutherische Orthodoxie gestaltet. Ganz im Gegensatz zu Halle, wo auch die Medizin in gewissem Masse vom Pietismus geprägt wird. Allerdings wird weder seine klinische Arbeit noch seine Lehrtätigkeit von der Orthodoxie wesentlich beeinflusst. Allenfalls seine Inauguraldissertation „... *De mancipiis diaboli* ...“ erinnert an seine theologische Studien bzw. auf den orthodox-lutherischen Geist in Wittenberg. Was den medizinischen Hintergrund anbelangt, zwei Systeme bzw. Schulmeinungen stehen sich hier diametral gegenüber; die Hoffmansche Mechanopathologie der Iatromechanik auf der einen und der Stahlsche Animismus-Vitalismus auf der anderen Seite. Fischer selbst war Eklektiker.

Die berühmteste und am meisten frequentierte ungarische private Medizinschule war die *Academia Molleriana*. Sein Begründer und einziger Professor war *Karl Otto Moller* (1670—1750), der auch in der Geschichte der deutsch—ungarischen medizinischen Beziehungen Zeichen gesetzt und Spuren hinterlassen hat.³³

³² Mit dem Namen *Johann Juncker* (1697—1759) ist die „école de Halle“ verbunden. Juncker geht in Bezug auf die praktische Ausbildung der *studiosi medicinae* am Krankenbett und in der poliklinischen Ambulanz bzw. beim Hausbesuch der Kranken nach eigenem Lehrschema vor. Lasegue: *L'école de Halle*. In: *Conférence historiques*. Paris 1866.

³³ Schultheisz, E.: *Academia Molleriana*, in: Ders.: *Aus der Kulturgeschichte der Heilkunde* (ungarisch). Budapest, 1997. 107—114. Diese Akademie wird auch von *Franz Ernst Brückmann* (1697—1753) der während seiner Fortbildungsreise in Ungarn im Mai 1724 zu Besuch bei Moller verweilt und auch dieses Schule besucht,

Unter den geistigen Strömungen dieses Zeitalters findet in der Medizingeschichte neben der Aufklärung in ihrer physiko-theologischen und ihrer rationalistischen Ausprägung, der Einfluss des Pietismus wenig Aufmerksamkeit, obzwar eine spirituelle Kraft vom Ausmass des Pietismus nicht ohne Wirkung auf Naturwissenschaft und Medizin bleiben konnte. Dieser Einfluss des Pietismus ist bei Moller besonders ausgeprägt. Das mag auch mit seinen theologischen Studien zusammenhängen. Der Pietismus hob in besonderer Weise die Verantwortung und den Auftrag auch der gebildeten Laien hervor — gut harmonisierend mit den populärwissenschaftlichen Bestrebungen der Ärzte dieses Zeitalters.

Der, mit dem Frankeschen Werk eng verbundene ungarischer Arzt, Karl Otto Moller ein Pietist reinsten Wassers hatte zwar in Altdorf studiert und dort mit der Dissertation „*De divino in medicina*“ (1691) den Doktorgrad erworben, schloss sich jedoch bald ganz der durch Stahls Animismus geprägten Richtung an. Mit seiner privaten Ärzteschule in seiner ungarischen Heimstadt Besztercebánya (Neusohl), durch sein Wirken für die Verbesserung des öffentlichen Gesundheitswesens und nicht zuletzt wegen seines vorbildlichen religiös-ethisch motivierten ärztlichen Handelns gewann Moller grossen Einfluss auf die ungarischen Ärzte des 18. Jh-s. Um Moller sammelt sich ein Kreis junger Studenten. Für seine Schüler schreibt Moller eine „*Succinta morbos curandi methodus, suis auditoribus in domesticis scholis dictata*“.³⁴ Seine praktische und seine wissenschaftliche Tätigkeit machen ihn so bekannt und berühmt, dass sein Biograph Weszprémi sich zu höchsten Vergleichen berechtigt fühlt. Er rühmt ihn als den „*ungarischen Hippokrates*“.³⁵ Weit verbreitet waren die Schriften „*De febre infantium maligna anno 1717 Neosolii grassante*“, „*De morbis epidemicis, in et circa Neosolium anno 1719 observatis*“. Moller hat inzwischen 1709 auch eine Arbeit über die Pestprophylaxe veröffentlicht „*Consilium medicum de curanda Peste Praeservationibus*“ (dreissig Jahre später wird diese Arbeit von seinem Schüler J. J. Torokos neu herausgebracht: 1740 übersetzt sie D. Perlitzi, ebenfalls einer seiner Schüler, ins Ungarische).

Trotz tiefer Religiosität ist er kein Schwärmer. Auch in Mollers Schriften steht letztendlich die Nützlichkeit im Vordergrund, aber im christlichen Sinne. Seinen Nächsten nützlich sein zum Wohlgefallen Gottes. Damit verstand Moller die Nützlichkeit anders als die Aufklärer, die im Sinne der Staatsräson argumentierten.

ausführlich und lobend beschrieben in dem *Epistolarium itinerarium*, Centuria I—III. Wolfenbüttel, 1742—1750, hier Bd. I., 47 ff.

³⁴ Schultheisz, E.: Leben und Werke des Karl Otto Moller. *Orvosi Hetilap* (Ärztliche Wschr.) ungarisch, 1970, 1169—1172. Zu Mollers pietistischer Überzeugung Habrich, Chr.: Therapeutische Grundsätze pietistischer Ärzte des 18. Jahrhunderts. *Beitr. z. Gesch. Pharmazie*, 31 (1981) 121—123. Über kulturelle Bedeutung des Pietismus in der Heilkunde Geyer-Kordesch, Johanna: Die Medizin im Spannungsfeld zwischen Aufklärung und Pietismus. In: Hinske, N. (Hrsg.): Zentren der Aufklärung I. Halle: In: *Aufklärung und Pietismus*. Heidelberg 1989, 255—274. Der neueste Überblick: Helm, J.: Der Umgang mit dem kranken Menschen im Halleschen Pietismus des frühen 18. Jahrhunderts. *Med. Hist. Journ.* 31 (1996) 67—87. Ders.: Das Medizinalkonzept Georg Ernst Stahls und seine Rezeption im Halleschen Pietismus und in der Zeit der Romantik. *Ber. Wissenschaftsgesch.* 23 (2000) 67—190. Man könnte bei Moller sehr wohl über *pietistische Aufklärung* sprechen „Weil man weder die Theologie von der Wissenschaft, noch die Wissenschaft von der Theologie schützen konnte“, wie das von Günther Schenk erörtert wird. Schenk, G. Vernunft versus Offenbarung im Spannungsfeld von Aufklärung und Pietismus. *Ber. Wissenschaftsgesch.* 18 (1995) 168.

³⁵ „... adeo quidem ut Hungaricus hicce Hippocrates oraculi instar ab omnibus coleretur ...“ Weszprémi: *Succincta*. Tom. I. 224.

Ein typischer Vertreter der im Zeichen der Aufklärung stehenden Medizin in Ungarn, der wichtige Kontakte zu deutschen Wissenschaftler hatte (z. B. *Baldinger*) war *Stephan Weszprémi* (1723—1799).³⁶

Weszprémis Name ist in der Geschichte der Medizin wohlbekannt. Sein Hauptwerk, die *Succincta Medicorum Hungariae et Transylvaniae Biographia* ist auch für die deutsche Medizinhistorik eine reich fliessende Quelle. Kaum bekannt ist aber seine Arbeit unter dem Titel *Tentamen de inoculanda peste*, und unbekannt ist — wie ich annehme — der mögliche Zusammenhang zwischen den Gedanken des deutschen Professors der Medizin *Abraham Vater* in seiner Abhandlung über die Pocken und den Ausführungen von Weszprémi in seiner Pestschrift. Es handelt sich hier um die Impfung gegen die Pest.

Die Pest

Die Geschichte der Pest ist noch immer nicht abgeschlossen. Dank wirksamer Prophylaxe und Therapie hat die Zahl der Pestkranken seit der Mitte des 20. Jh-s Weltweit abgenommen, ausgerottet (wie z.B. die Blattern) ist sie nicht.

Keine andere Krankheit hat zwischen dem 14. und 18. Jh. in Europa so nachhaltig in das Schicksal der Menschen eingegriffen, solche Schrecken verbreitet und so viele Opfer gefordert, wie die auch bis heute noch nicht vollständig ausgerottete Pest. Nach einer schweren Epidemie in Südeuropa und Österreich 1679/80 verbreitete sich die Pest erneut 1708/10 vor allem über die Weichsel und Oder. Fast zur gleichen Zeit brach auch in Ungarn eine verheerende Pestepidemie aus.³⁷ Ein späteres Aufflackern der Pest in Mitteleuropa erzeugte eine Pandemie. Sie näherte sich von verschiedenen Seiten, in Norddeutschland grassierte sie bereits 1712. Von Wien kommend erfasste sie 1713 Nürnberg und Umgebung. Diese Pandemie veranlasste Europas Ärzte zum Abfassen einer Anzahl von Pestschriften.

1720 war die Pest noch einmal mit aller Wucht in Marseille ausgebrochen und hat sich schnell verbreitet. Die unerwartete Epidemie schreckte die Ärzte und die Obrigkeit in ganz West- und Mitteleuropa auf. Die Pest von Marseille war ein Warnsignal, welches sozusagen das ganze 18. Jh. hindurch wirksam blieb, und brachte eine neue Flut von Pestschriften auch theoretischen Inhalts.³⁸ Diese rückten wieder die Theorie der traditionellen Kontagionslehre in der Vordergrund. Unter diesen Schriften ist die berühmte Arbeit *Richard Meads „A Short Discourse Concerning Pestilential Contagion and the Methods to be used to Prevent it“* (1720).

³⁶ Zum Leben und Werk von István Weszprémi, besonders seine englische Beziehungen, sowie die Entstehungsgeschichte des *Tentamen*, siehe Harko, V. R. und Vida, T.: British Contact of I. Weszprémi. *Comm. Hist. Artis Med. Suppl. 6. Medical History in Hungary* 1972. 119—139. Vgl. auch Birtalan, Gy.: István Weszprémis medical concept. *Com. Hist. Artis Med.* 75—76(1975) 121—125 (ungarisch). Mit grosser Anerkennung schreibt über die *Succincta* der Zeitgenosse Baldinger. Baldinger, E. G.: *Biographien jetzt lebender Aerzte und Naturforscher.* (1772).

³⁷ Schultheisz, E.—Tardy, L.: Short history of Epidemics in Hungary until the Great Cholera Epidemic of 1831. *Centarus* 11 (1960) 279/80; sowie Sticker, G.: *Seuchengänge in Ungarn.* Budapest 1931.

³⁸ Kocher, Alexander: *Die Pestepidemie zu Marseille 1720—1721, ihre Bedeutung für das medizinische Denken.* Diss. Med. Zürich 1967.

Auf eine ausführliche Besprechung der Seuchenkonzepte kann ich hier nicht eingehen, doch scheint es mir wichtig darauf hinzuweisen, dass schon Anfang des 18. Jh-s die verschiedenen mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Seuchenkonzepte der *Kontagienlehre* gewichen sind und damit durch die Erkenntnis abgelöst worden, dass Krankheiten materiell, infolge direkter und indirekter Kontakte übertragen werden konnten — was natürlich nicht im heutigen Sinne zu verstehen ist. Es handelt sich keineswegs um das einzige Konzept, das durch den Begriff „*contagion*“ gekennzeichnet wurde.³⁹ Das Konzept lässt dabei auch eine religiöse Ursachendeutung zu, wenn auch solche Verweise in nicht-religiösen Schriften nur geringen Raum einnehmen.

Seuchenkonzepte stehen auch im 18. Jh. nebeneinander. Dieselbe Person konnte sich innerhalb eines Textes auf mehrere Seuchenkonzepte bzw. nosologische Theorien beziehen, die (nur) in unseren Augen widersprüchlich erscheinen.

1721 brach fast zeitgleich auch eine Pockenepidemie aus, wo zum erstenmal mit Inokulation experimentiert wurde. Die Einführung der Inokulation gab der Theorie des Kontagionismus einen grossen Impetus⁴⁰ wobei *Benjamin Marten*⁴¹ die Theorie des *contagium vivum* als Ursache für Krankheiten völlig neu artikuliert hat, und zwar im spezifischen Sinne.⁴² Noch weiter ging *Richard Bradley* als er nächstes Jahr erörterte: „...*plague carried by minute insectes* ...“.⁴³ was allerdings die *Gifttheorie* nicht ausschliesst. Es standen verschiedene nosologische Konzepte nebeneinander. Über Seuchengift als Pestgift (*venenum virus pestilens*) ist seit der Antike zu lesen.⁴⁴ Ein Versuch einer („spezifischen“) Abgrenzung wird aber erst im 16. Jh. vorgenommen.

Allerdings nicht so deutlich, wie vielfach angenommen. Die Differentialdiagnose *febris pestilens*, *febris maligna* oder die *pestis epidemica perniciosa* des *Galens* bleibt ziemlich verschwommen.⁴⁵

Fragt man sich welche Ursachen und vor allem welche Arten der Übertragung von den Medizinern für eine Infizierung für die Erkrankung an der Pest verantwortlich gemacht wurden, so kann folgendes festgestellt werden: im allgemeinen waren dies drei Hauptfaktoren. Physische Konstitution, „infizierte Luft“ und Berührung mit bereits infizierten Personen und Gegenstände. Physische Konstitutionen und „Anfälligkeit“ für Pesterkrankungen galten bis in das 19. Jahrhundert als ursächlich miteinander verbunden. Für diese „Anfälligkeit“ gab es keine einheitliche Lehrmeinung. *Athanasius Kircher* (1600—1680) stand mit seiner genialen Idee vom „*contagium vivum*“ weitgehend allein. Noch 1720 kam es während der grossen Pest von Marseille zu einem Streit der Ärzte vor Ort, die diese These unterstützen und den Theoretikern der medizinischen Fakultät, die energisch am alten humoralpathologischen Gedanken festhielten. Der Universalgelehrte *Athanasius Kircher* führt in seiner, wohl als Reaktion auf die verheerende Pestepidemie im Vizekönigreich

³⁹ Kinzelbach, A.: Seuchenkonzepte und frühzeitliche Gesellschaft: Deutungen von „Pestilenzen“ und städtischer Alltag. *Ber. z. Wissenschaftsgesch.* 20 (1997) 253—256.

⁴⁰ Miller, G.: *The Adoption of Inoculation for Smallpox in England and France*. Philadelphia, 1957.

⁴¹ Marten, Benjamin: *A New Theorie of Consumptions*. London, 1720.

⁴² De Lacey, M.: Nosology, Mortality and Disease Theory in the Eighteenth Century. *Journ. Hist. Med. Allied Sc.* 51 (1999) 261—284.

⁴³ Bradley, Richard: *The Plague at Marseilles considered*. London, 1721.

⁴⁴ Cf. Hippocrates: *De morbis* I. Littre VI. 198. ss.

⁴⁵ Vgl. *Galens* Kommentar zu Hippokrates' „De victu acutorum“ Kühn I, 8.

Neapel des Jahres 1656 entstehende und 1658 veröffentlichte Untersuchung *Scrutinium Pestis* die Übertragung der Pest ausschliesslich auf mikroskopische Organismen zurück.⁴⁶

Der Gedanke der spezifischen Krankheit, ausschlaggebend für den Gedanken der Inokulation, begann sich in 17. Jahrhundert mit *Thomas Sydenham* zu kristallisieren und zwar im Sinne der Krankheit als Spezies in Analogie zur botanischen und zoologischen Spezies. Was bei Sydenham vielleicht noch eher Gedankenspiel war, wurde im 18. Jh. von *Francois Boissier de Sauvages* wörtlich genommen.⁴⁷ Bei der Pestdefinition als spezifische Krankheit war dies aber kaum anwendbar. Der Pestbegriff konnte und wurde nicht immer scharf gefasst. Da aber sowohl die Vorbeugung, wie besonders die Therapie von der theoretischen Auffassung über den Pestbegriff abhing, kam deshalb der Behandlung ein weiter Spielraum zu. Dies lenkte aber von einer individuellen Therapie eher ab. Die Fieberlehre — das Fieber war durch alle Zeiten ein Element des Pestbegriffes gewesen — trug auch nicht zur spezifischen Diagnose und damit zur spezifischen Therapie bei. Die Pest wurde seit *Galen* bis ins 18. Jh. unter dem Oberbegriff der Fieber als pestilentialisches Fieber klassiert. Auch dadurch entstand ein Moment der Begriffstrübung in dem Sinne, dass die Pest durch die Einordnung als eines unter zahlreichen Fieber eine Stelle als eine eigenständige Krankheit nicht einnehmen konnte, worauf schon *A. Stettler*⁴⁸ hingewiesen hat. Wenn die Pest Ende des 17. Anfang 18. Jh-s dennoch als einheitliche Krankheit betrachtet wurde, so auf rein empirischer Basis. Diese theoretisch-begriffliche Undifferenziertheit der pestilentialischen Fieber erleichterte Wespriem und Vaters Analogieschluss betreffend die Blatternimpfung bzw. Pestinokulation. Begünstigt wurde ihre Theorie durch den Gedanken der spezifischen Abwehr. Wichtig in diesem Zusammenhang ist die Auffassung des *Ysbrandus van Diemberbroeck* (1609—1674). Er war der Ansicht, dass ein starkes Herz sehr wohl die Abwehrkraft habe, das Pestgift direkt in die Emunktorien zu schicken. Demnach muss diese Abwehrkraft spezifisch sein, denn bei Diemberbroeck handelt es sich expressis verbis um die Beulenpest.⁴⁹ Paralell zur Entwicklung des Pestbegriffes, das letztendlich zur Auffassung der Pest als Krankheitseinheit, als einer spezifischen Krankheit führte, lief bis zur Mitte des 19. Jh-s immer auch die Strömung, welche die Pest nicht als eigenständige Krankheit, sondern als Zeichen einer „Seuchenzeit“ sah. Bei *Johann Baptist van Helmont* um 1624 ist die

⁴⁶ Die Entdeckung des Pestbakteriums, *Pasteurella* später, *Yersinia pestis* genannt, gelang dem Schweizer Alexandre Yersin und dem Japaner S. Kitasato erst 1894 anlässlich der Pestepidemie in Hongkong. Ausführlich über den heutigen Stand der Pest bei Vasold, M. Pest, Not und Schwere Plagen. Seuchen und Epidemien vom Mittelalter bis heute. München 1991. Sowie Kupferschmidt, H. Die Epidemiologie der Pest. Der Konzeptwandel in der Erforschung der Infektionsketten. Seit der Entdeckung des Pesterregers im Jahre 1894, Aarau-Frankfurt/M 1993 (*Gesnerus* Suppl. 43) Die Pestformel „Ratte-Floh-Mensch“ wurde erst von G. Gaffky (1850—1918) und G. Sticker (1860—1960) 1898 während der Pestexpedition nach Bombay ermittelt.

⁴⁷ Thomas Sydenhams erster Versuch einer „möglichst konzeptfreien Erfahrungsmedizin“ gelingt nicht vollständig. Die Anstösse, die er zur Entwicklung einer „Phänomenalistisch-empirischen“ Nosologie geliefert hat, geordnet nach Krankheitszeichen, waren entscheidend, wie dies von Rothsuh beschrieben und besonders von Eckart so richtig entwickelt wurde. Rothsuh, K. E. op. cit. (Konzepte...) 168. — Eckart, W. U.: „Und setzt eure Worte nicht auf Schrauben.“ Medizinische Semiotik vom Ende des 18. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. — Gegenstand und Forschung. *Ber. Wissenschaftsgesch.* 19 (1996) 1—18. Boissier de Sauvages de Lacroix, Francois: *Nosologia methodica sistens morborum classes*. Amsterdam, 1768. Mir stand die französische Ausgabe: *Nosologie Methodique*. Paris, 1771, zu Verfügung.

⁴⁸ Stettler, A.: Der Ärztliche Pestbegriff in historischer Sicht. *Gesnerus* 36 (1979) 129.

⁴⁹ Ysbrandus van Diemberbroeck: *De peste libri IV*. Arnheim 1640, Annotatio 14, 47.

„wahre Pest“ (die Pestkrankheit) diejenige, die Gott zu Strafe schickt, die „falsche“ (die Pestilenzfiebern) dagegen eine solche, die natürliche Ursache hat.⁵⁰

Die Kraft der Wissenschaft ist die Hypothese

Der Literatur zufolge befasst sich Weszprémi als erster mit dem wohldurchdachten Gedanken der Inokulation gegen die Pest. Während eines Studienaufenthaltes in England hat er die Gelegenheit die Praxis der Schutzimpfung gegen Pocken zu studieren. Das Ergebnis dieser Studien war eine *neue Idee, die der Variolisation*⁵¹ *analoges Verfahren gegen die Pest*. Weszprémis Arbeit „*Tentamen de inoculanda peste*“ wurde im Jahre 1755 in London in Druck gelegt und erfuhr noch im selben Jahr in der Londoner *Monthly Review* eine günstige Kritik.⁵² In dieser Arbeit empfiehlt der Autor zur Zeit der Pest nach Analogie der Variolisation das „Gift“ der Pest zu inokulieren. Es ist anzunehmen, dass Weszprémis Gedanke bzw. Hypothese zwar per analogiam, jedoch in der Annahme der „Spezifität“ der Krankheit (Pest — Variola) entstand. Obgleich sich seine Methode als kaum ausführbar erwies, war seine Idee mit so richtigen Argumente begründet, dass man Weszprémi als den bewussten Bahnbrecher der antitoxischen Prophylaxe in der medizinhistorischen Literatur bezeichnet, wie dies bei so namhaften Historiker der Medizin wie *Max Neuburger* und *Georg Sticker* bzw. Pathologen wie *Kolle* und *Wassermann* nachzulesen ist.⁵³ Bis vor kurzem teilte ich diese Meinung, wie ich dies in meinen Arbeiten⁵⁴ formuliert hatte. Nach dem Studium der Abhandlung von *Vaters* „Blattern-Beltzen“ wurde ich eines Besseren belehrt.

⁵⁰ I. B. van Helmont: *Tumulus pestis*, in: *Opera omnia*. 1707, 47. ss.

⁵¹ Auf Einzelheiten der Variolisation soll hier nicht näher eingegangen, jedoch darauf hingewiesen werden dass der Gedanke der zur Variolisation bzw. zur Hypothese der Pestinokulation führte, in eigentlich unveränderter Form weiterlebt. Weniger bekannt dürfte sein, dass der Engländer *Francis Home* (1719–1813) eine Impfung gegen Masern versuchte (1758), die sich aber nicht bewährte. Sogar in der Syphilis-Prevention versuchte man das Inoculationsverfahren und zwar experimentell! Es war der französische Arzt J. A. Auzias-Turenne (1812–1870), der die „Syphilisation“ 150 Jahre später als erster unternahm. Zuerst eher als Therapie gedacht. Die Folgen waren natürlich verheerend. *Joseph Alexandre Auzias-Turenne: La Syphilisation: L'Oeuvre du Dr. Auzias-Turenne Fait Par les Soins des Ses Annis*. (Paris, A. Parent, 1878) p. 75. Die neueste Literatur siehe bei *Joan Sherwood: Syphilisation: Human Experimentation in the Search for a Syphilis Vaccine in the Nineteenth Century. Journ. Hist. Med. and Allied Sc.* 54 (1999) 364–386.

⁵² Der Sammelband von *Haller* aus der zweiten Hälfte des 18. Jh-s („Disputationes ad Morborum Historiam et Curationem facientes quas collegit, edidit et recensuit Alb. Hallerus, Lausanne, 1757–58.“) gibt Antwort auf die Frage, ob eine Arbeit selbstständigen Wert besitzt. Nach den von *Haller* aufgestellten Kriterien, die eigentlich auch heute ihre Gültigkeit haben, kann angenommen werden, dass die von ihm aufgenommene Abhandlungen aus damaliger Sicht gewiss nicht unbedeutend waren. In der klinischen Abteilung sind die Titel der Arbeiten von *Weszprémi* wie auch von *Abraham Vater* aufgeführt. Die fachliche Anerkennung von *Weszprémi* beweist auch der Umstand, dass *Morgagni* in seinen Briefen an drei verschiedenen Stellen sich auf *Weszprémis* klinische Arbeiten beruft und ihn mit den Attributen *clarus* und *laudatus* bezeichnet.

⁵³ *Neuburger, Max: Die Vorgeschichte der antitoxischen Therapie der akuten Infektionskrankheiten*. Stuttgart, 1901, 35. *Sticker, G.: Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*. Bd. I. Die Pest, Giessen, 1931, 17. *Koller–Wassermann: Handbuch der path. Mikroorganismen*. 1904. 97.

⁵⁴ *Schultheisz, E.: Ein Mediziner im Zeichen der Aufklärung: István Weszprémi. Comm. Hist. Artis Med., Ders.: Bücher der Aufklärung: István Weszprémi 1723–1799 (ungarisch) Lege Artis Medicinae* 10 (2000) 82–86.

Meine eigene Untersuchungen zeigen ein modifiziertes Bild, wobei ich ausdrücklich betonen möchte, dass es hier nicht um das Problem der Erstbeschreibung handelt. Es handelt sich nicht um Prioritäten, sondern um Denkweise, vielleicht Gedankenaustausch und wissenschaftliche Beziehungen.

Der Gedanke der spezifischen Krankheit mit all seinen theoretischen Folgerungen und praktischen Möglichkeiten ist schon drei Jahrzehnte früher, im Jahre 1721 in dem Werk „*Blattern-Beltzen*“ des deutschen Professors *Abraham Vater* zu begegnen.

Der am 9. Dez. 1684 in Wittenberg geborene *Abraham Vater* nimmt am 13. Nov. 1701 das Studium in seiner Heimatstadt auf, wobei er sich zunächst der Mathematik und Physik sowie der Geschichtswissenschaften widmet. Die Medizin tritt erst allmählich in den Vordergrund. Nach einem Zwischenaufenthalt an der Universität Leipzig folgt im April 1710 die an der Leucorea unter Vorsitz von *Berger* erworbene Graduierung. Es folgt eine Fortbildungsreise zu den führenden Medizinern in den Niederlanden (*Boerhaave*, *Ruysch*) und England, an den sich eine Peregrination an deutschen Hochschulen anschliesst — wie dies in seinen, (nach seinem Tode) veröffentlichten, Aufzeichnungen zu lesen ist.⁵⁵ Schon 1711 erhält er einen Lehrauftrag als Mitarbeiter seines Vaters. Dem Extraordinariat im Jahre 1718 folgt die Substituentsprofessur 1722. Im Juni 1732 wird er zum ordentlichen Professor ernannt, aber schon drei Jahre zuvor (1729) wird ihm von der Fakultät bescheinigt, dass „... seine schöne Wissenschaften bey der Studirenden(!) Jugend sowohl informando als disputando, mit allem Ruhm am Tage geleeget“⁵⁶ 1720 legt Vater die Beschreibung der nach ihm benannten Papille der Öffentlichkeit vor. Ihre Deskription erfolgt im Rahmen der Dissertation „*De novo bilis diverticulo circa orificium ductus choledochi*“. Die Bedeutung für Lehre und Forschung dieser beiden hervorragenden Gelehrten, Vater Christian und Sohn Abraham Vater geht sehr klar aus dem Werk des Zeitgenossen *Titius* hervor.⁵⁷ Vater wird 1746 Professor primus Therapiae. Als Prof. secundus 1736 fungiert er ausdrücklich „mit der Beybehaltung der Anatomie und Botanic ...“⁵⁸ Eine grosse Anzahl von Dissertationen lässt in der Folgezeit die Breite des pädagogischen Engagements von Vater erkennen. Er war Lehrer nicht weniger ungarischen Studenten. Unter den Vaterschen Doktoranden fällt der Name von *Christian Paecken* (1730—1779) auf. Einer seiner besten Schüler aus Ungarn, der später in Russland Karriere machte. Professor, Mitglied der von *Katharina II.* ins Leben gerufene Medizinal Kollegiums, der höchsten medizinischen Behörde, Leibarzt der Kaiserin, Autor der ersten russischen Militärpharmakopoe.⁵⁹

⁵⁵ Memoria Domini Abraham Vateri etc. App. *Nova Acta med.-Phys.* Tom I. 207—220 Nürnberg 1751. Zu Christian Vater: Disselhorst, R.: *Die medizinische Fakultät der Universität Wittenberg und ihre Vertreter 1503—1816*. Leopoldina V., 1929, S. 79—101. Nicht uninteressant ist Jöchers Bemerkung nach der Beschreibung Christian Vaters Lebenslauf: „Sein Herr Sohn ist der berühmte Professor Medicinae zu Wittenberg Herr D. Abraham Vater“ Gelehrt. Lexic., 1774, Tom IV. 1468.

⁵⁶ Matrikelbuch der Deutschen Akademie der Naturforscher Leopoldina. Tit. XVI. No. 3, Bl. 80. Zit. nach Kaiser, W.—Völker, A.: Gedenktage 1960 — Aus der Gesch. d. Med. Fak. Wittenberg II., *Z. Ges. inn. Med.* 36 (1961) 330.

⁵⁷ Titius, U.: *De meritis duorum Vaterorum*. Wittenberg 1795. — Vater sen war auch Daniel Fischers Lehrer, der vor seiner Promotion zum Doctor, mit der Arbeit „*De delirio*“ (1716) unter dem Vorsitz von Christian Vater pro licentia disputierte.

⁵⁸ Matrikelbuch. XVI. 3. 148.

⁵⁹ Ausführlich über Ch. Paecken und seinem nicht minder berühmten Sohn: Schultheisz, E.—Tardy, L.: *Abhandlungen aus der Geschichte der russisch—ungarischen Beziehungen* (ungarisch) Budapest, 1960, 58—84; dazu: Dieselben: *Glavi iz istorii rusko—vengersskih megysisnikh svjaze*. Moszkva, 1976, 82—119.

In Vaters Abhandlung über die Variolisation „*Das Blattern-Beltzen oder die Art und Weise die Blattern durch künstliche Einproppung zu erwecken ...*“ (Wittenberg 1721) liest sich über den Gedanken der Pestinokulation folgendes: „*Nun möchte zwar wohl jemand auf die Gedanken gerathen, wenn dieses Angienge, dass man durch diese Ansteckung, denen Blattern gleichsam den Gifft nehmen könnte, so möchte solches auch wohl bei der Pest selbst, und andern ansteckenden krankheiten, practicable seyn ... Es liessen sich aber doch wohl einige warhscheinliche Gründe finden dass solches ... eben solchen Nutzen haben möchte als bei denen Blattern ... Die Blatter-Materie ist nicht so scharf un heftig, als die aus denen Patienten ausgehenden Dünste; mit der reiffen Materie der Pest-Beulen kan es öhnmöglich anders beschaffen sein ... und wie viel könnte nicht hier Rationes anführen, dieses weiter zu beweisen, wofern es die Zeit, und der Raum vergönneten. Allein, es mag damit genug sein weil es doch nur blossse Meditationes sind, welche ohne der Experience nicht beweisen können. Sollte diese damit accordieren, so würde der Nutzen davon nicht geringer, als bey denen Blattern seyn, ... Jedoch, wie gesagt, so sind das nichts, als Penseen, welche doch nicht ohne Wahrscheinlichkeit seyn...*“ (pp. 37–38).

Diese Penseen, diese Gedanken von A. Vater stehen aber am Anfang des Immunitätsgedanken! Pestinokulation zu einer Zeit, da selbst die Variolisation zweifelhaft, später in einigen Ländern sogar untersagt war.⁶⁰ Der Gedankengang der zu dieser Hypothese führte ist nicht einfach ein Analogie-Denken, sie kann im Sinne einer Aussage des Gedankens von der Intuition zur Erfahrung und von der Erfahrung zur Intuition gedeutet werden, auch den Aufklärungsphilosophen nicht fremd.⁶¹

Wie er selbst schreibt, hat Vater seine Ausführungen über „Blattern-Beltzen“ schon früher in einer lateinisch abgefassten Inaugural-Dissertation publiziert: „... *da ich es schon ehemals in der Disputatione ausgeführt, so viel einem Medico dass zu Wissen nöthig ... welche auch seine approbation(!) gefunden, wie der Abgang der heuffig gedruckten Ex-*

⁶⁰ Gegenströmungen zum aufklärerischen Empirismus standen unvermindert in Geltung. Nicht wenige der besten Ärzte der Zeit waren scharfe Gegner der Pockenimpfung. Der totius praeceptor mundi Boerhaave z.B. verwarf die Impfung und hielt sich, auch was die Pathogenese und Therapie der Pocken anbelangt, an konservative Auffassungen. Widerstand gegen Variolisation leistete besonders der ansonsten nicht unbedeutende Kliniker, Leibarzt der Kaiserin Maria Theresia, Anton de Haen (1704—1776). Auf ihn berufen sich die Impfgegner in den deutschen Territorialstaaten. Das Pro und Contra zur Variolisation wird in der Folge identifiziert mit progressiver oder restaurativer Haltung zu einer Entwicklung auch in puncto Politik. Selbst Goethe bemerkt in seiner Autobiographie über seine eigene Erkrankung des Jahres 1756 berichtend: „Die Einimpfung derselben ward bei uns noch immer für sehr problematisch angesehen ...“ Zit. nach Becker, H. B.: *Der kranke Goethe*. Halle 1974, S. 4. Parish schreibt: „Variolisation was made legal in France in 1755 and it was not practised in Spain until about 1770. It was consequently opposed in Germany“ Parish, H. J.: *A History of Immunization*. Edinburg-London, 1965. 24. ff., Vgl. auch Klebs, A. C. The historic evolution of variolation. *Johns Hopkins Hosp. Bull.* 24 (1913) 69—93. Weszprämis Schrift erscheint zu einer Zeit, da der Streit um die Variola-Inoculation gerade seinen Höhepunkt erreicht hat. Der französische Wissenschaftler und Politiker De Flury erlangte 1763 ein requisiroire vom Pariser Parlament, wodurch das bis dahin ausgeübte Inokulieren in den französischen Städten verboten wurde. Klebs, A. C. op. cit. 69.

⁶¹ Eine solche Angabe finden wir schon früher bei Nicolaus Cusanus. Nach Cusanus, nach den Aristotelikern von Padua und nach Galilei liegt die Kraft der Wissenschaft in der Hypothese. Vgl. Schultheisz, E.: The Beginning of Quantification in Physiology. *Clio Med.* 17, No. 4 (1983) 193—197. Ders.: On the beginnings of quantitativ thinking in medicine. Nicolaus Cusanus and the Idiot. In: Schultheisz, E. (Ed.): *History of Physiology*. Pergamon Press, 1980. 1—9. Zu Cusanus' Erkenntnis vgl. Blum, P. R.: Erfahrung, Weltbild und Erkenntnis bei Nikolaus Cusanus. *Ber. Wissenschaftsgesch.* 14 (1991) 97—105.

emplarien bezeugt“. Bei dem Analogiegedanken liest man, auch in der lateinischen Dissertation „... *sicut aliquando idem in variolarum morbis evenire videmus* ...“

Direkte Hinweise auf die Arbeit von Vater als Quelle für Weszprémis Tentamen sind nicht auffindbar. Er wird dem Namensnach nicht zitiert. Allerdings ist die Möglichkeit nicht von der Hand zu weisen, dass beide Autoren aus gemeinsamen Quellen schöpften. Wahrscheinlicher scheint mir: es sind eigene originelle Gedanken, unabhängig von einander entstanden! Zweifelsohne steht sowohl Vaters wie auch Weszprémis Wissenschaftsbegriff unter der Wirkung der Frühaufklärung. Wenn weder Vater noch Weszprémi sich in der Sache nicht auf Autoritäten berufen, verweist das auf die Freiheit des Denkens und damit verbundenen Abbau von Autoritäten zugunsten der neuen Autorität: Vernunft und der Forderung nach ihrer Freiheit.⁶²

Ob Weszprémi die im Jahre 1721 erschienene Arbeit von Vater tatsächlich gelesen hat, ist anzunehmen, aber nicht zu beweisen. Bemerkenswert ist die Bezugsname bei Vater und Weszprémi auf England, das im allgemeinen erst im Laufe des 18. Jh-s für Deutschland inspirierende Vorreiterrolle auf dem Gebiet der Wissenschaft und Literatur einnehmen sollte, die zuvor Frankreich eingenommen hatte, aber was die Variolisation anbelangt, spielte ohne Zweifel England die Vorreiterrolle von Anfang an.⁶³

Der weitere Gedanke der Bekämpfung der Pest, was das Ziel anbelangt, steht ganz im Zeichen der Aufklärung: „*Ut rebus publicis robur et sua constet fortitudo in numerosa civium multitudine*“ — liest sich am Ende des Tentamen de Peste.⁶⁴ Also Verhütung gegen der grassierenden Pest, denn in der grossen Zahl der Bürger steht die Kraft (Macht) der Staaten. Eine Argumentation ganz im Sinne der damals dominierenden Staatsraison.

Der Vorbeugungsgedanke ist der wesentliche Beitrag der Aufklärungsmedizin und dies ist auch hier der Fall. Es ist die prophylaktische Medizin im „spezifischen“ aber auch im weitesten Sinne, die historisch wirksam geworden ist. Andererseits ist der Neuerungswille der Ärzte im 18. Jh. scharf ausgeprägt. Es sollte besonders darauf geachtet werden „... *dass das praktische einer Wissenschaft von dem Theoretischen so wenig als möglich getrennt vorgetragen (bzw. praktiziert) werde* ...“ — schreibt der Zeitgenosse J. P. Frank.⁶⁵

Im 18. Jh. wollten die Erleuchteten nicht mehr allein wissen, sondern Wissen auch in Tat umsetzen. Dieser Gedanke ist auch nicht ganz neu, solch „typisch moderne“ Gedanken sind schon, wie bekannt, bei Galilei und Descartes zu finden.⁶⁶

Nicht ganz so ausgeprägt, wie bei Vater und Weszprémi begegnet man den Immunitätsgedanken in Fischers Pesttraktat. Auch Fischer kennt die Spezifität der Infektionskrankheiten. Fischer kennt Abraham Vater nicht, beruft sich aber des öfteren auf dessen Vater Christian Vater ordentlicher Professor der Medizin in Wittenberg, Mitglied der Leopoldina-Carolina. Fischer beschäftigte sich auch mit den Pocken. Setzte eine spezielle Behand-

⁶² Zur Problematik der Autorität in dieser Periode: Schimak, H.: *Stand und Entwicklung der Naturwissenschaften im Zeitalter der Aufklärung*. Göttingen 1968, besonders 30. ff.

⁶³ Der erste verlässliche Bericht über Variolisation (in England) stammt dennoch aus der Feder eines deutschen Arztes: Heinrich Vollgnad (1634—1682) Globus vitulinus. In: *Miscellanea curiosa sive ephem. nat. cur.* Jena, Jg. 2, 1671, 181—182.

⁶⁴ Weszprémi: *Tentamen* p. 26.

⁶⁵ Frank, J. P. *Supplement — Bände zur medicinischen Polizey*, Bd. I. Tübingen (1812), 2, 33.

⁶⁶ Mittelstrass, J.: Galilei als Methologe. *Ber. z. Wissenschaftsgesch.* 18 (1995) 15—25.

lung bei der in Ungarn um 1740—1643 herrschenden Pockenepidemie ein und zieht gewisse Analogien zur Pest.

In der schon erwähnten Arbeit *De remedio rusticano* etc. bzw. dessen Anhang: „*Accedunt relationes de variolis annorum 1740., 41 et 432., durante grassatione pestilentiae verae in Hungaria, epidemice grassantibus*“ schreibt Fischer ausführlich über seinen Eindruck, dass Pocken leichter verlaufen während der Pestepidemie. Ein Effekt der heute durch unspezifische Immunisierung erklärbar erscheint: die sog. Kreuzimmunität.

Im ersten Drittel des 18. Jh-s gab es eine Anzahl rationaler Konzepte der Medizin die auch in den Vorlesungen einiger Professoren besonders der „Aufklärungs-Universitäten“ Halle, Göttingen nachzuweisen sind. Diese gingen zwar teilweise von Erkenntnissen der exakten Wissenschaften aus, übertrugen diese aber rein logisch-theoretisch auf die Medizin. Auch umgekehrt mag dies der Fall gewesen sein. Ein empirisch bestätigtes Verfahren führte zu einer annehmbaren Theorie. Dies scheint der Fall bei dem Gedanken der Variolisation bzw. per analogiam Pestinokulation zu sein. Rein logisch-theoretisch ist der Gedanke der Pestinokulation. Dies scheint mir umso bemerkenswerter zu sein, als der Niedergang der Säftlehre, die Vereinigung der übrigen Konzepte sowie ihre Erweiterung durch die spezifisch-physiologischen Ansätze erst im Laufe des 19. Jh-s erfolgte. Eigentlich sind solche, die Pestinokulation betreffende Denkprozesse von A. Vater und I. Weszprémi die Grundsteine der „modernen“ Medizin als Erfahrungswissenschaft.

Thesen und Schlussbetrachtung

Die Erforschung der deutsch—ungarischen medizinischen Beziehungen während des 18. Jahrhunderts bietet Einsichten in die Wissenschaftsentwicklung in ihrer Verbindung von kulturellen, nationalen, individuellen, theoretischen und empirischen Dimensionen.

Meine These ist: der Gedanke der spezifischen, aktiven Prophylaxe gegen die Pest ist die eigene Hypothese und Beschreibung von Abraham Vater und Stephan Weszprémi. Der Gedanke der Pestinokulation stammt von *Abraham Vater* und wahrscheinlich unabhängig von ihm, 30 Jahre später — von Stephan Weszprémi.

Zwischen Vaters und Weszprémis Theorie zur Prophylaxe der Pest und dem heutigen Stand liegt *keine begriffliche*, sondern *nur eine technische* Entwicklung.⁶⁷

Es waren nicht in erster Linie neue wissenschaftliche Kenntnisse, die die Aufklärungsmedizin zum Handeln aufriefen, sondern die neue „Weltanschauung“. Das Programm der Aufklärungsmedizin gewann jedoch wesentlich an Überzeugungskraft durch Neuerungen wie z. B. die Pockenimpfung. Sie zu befürworten galt als Zeichen fortschrittlicher Gesinnung.

Die Kuhpockenimpfung von *Jenner*, basierend auf der Variolisation, brachte den Triumpf der Prevention und einen der grossen Fortschritte der Medizin. Ich würde den Ge-

⁶⁷ Dass die Pest eine ganz spezifische Krankheit ist und demnach die Möglichkeit einer Impfung gegeben sei, legte erst *Yersins* Entdeckung nahe. Eine absolut sichere Impfung gegen die Pest gibt es bis heute nicht. Über den neuesten Stand der Pestepidemiologie siehe *WHO-Report* von 1996—1998: (*Medline-Express* 30 B 2, ERL Juli 2000). Bemerkenswert ist die *wachsende Zahl* der Pesterkrankungen. (Allein in Madagascar cca 8—900 Fälle jährlich!). Die Krankheit manifestiert sich in 90% als Beulenspest, wobei die Mortalität mittels Antibiotica von 40—90% auf 5—18% gesenkt werden konnte. Was aber die *Vaccination* anbelangt, ist folgendes zu lesen: „*Plague vaccine is available, but is only partially protective*“ (!) 32.

danken der Pestinokulation auch in diesem Sinne auffassen. Die Ausführungen über die Pestinokulation als Vorbeugungsmassnahme von Vater und Weszprémi sind in diesem Sinne zu bewerten. Der Gedankengang Vaters und Weszprémis ist ganz im Sinne von Leibniz' „Theoria — cum — praxi“ — Prinzip zu verstehen: „(es) ... wäre dahin zu sehen, wie nicht nur Curiosa, sondern auch Utilia ins Werk zu richten...“⁶⁸

Johann Karl Osterhausen (1765—1839) ein in Vergessenheit geratener deutscher Arzt-Philosoph fordert 1789 in seinem Werk mit dem Titel „Ueber Medizinische Aufklärung“ zur grundlegend neuen Kultur der Medizin Männer, „... welche ausschliessend all ihr Nachdenken, Ihre Untersuchungen, ihren Fleiss und ihre Zeit der Heilwissenschaft widmen ...“⁶⁹

Ich glaube diese waren solche Männer, Persönlichkeiten, die ich im Sinne integrierender Figuren des Zeitgeschehens selbst auffassen möchte, die auf die wissenschaftlich-medizinische Entwicklung der Zeit, im besprochenen Raum gewiss nicht ohne Einfluss waren, und die deutsch-ungarischen medizinischen Beziehungen mitgestalteten.

Viele ihrer Gedanken, viele ihrer Arbeiten, so bescheiden sie auch sind, gehören der Medizingeschichte, sogar der Wissenschaftsgeschichte an. Zur Klärung, was ich meine nur dies: In den *Maximen und Reflexionen Goethes* heisst es: „Die Geschichte der Wissenschaften ist eine grosse Fuge, in der die Stimmen der Völker nach und nach zum Vorschein kommen“.⁷⁰ Vielleicht sind auch die Stimmen dieser Ärzte leise Töne der grossen Fuge?

EMIL SCHULTHEISZ, Prof.
Simmelweis University
H—1089 Budapest
Nagyvárad tér 4.

ÖSSZEFOGLALÁS

A 18. századi magyar–német orvosi kapcsolatok kutatása a felvilágosodás orvosi gondolkodásának néhány jellemző momentumára világít rá. A korszak orvosi életének jellemző magyar alakjai Fischer Dániel, Moller Károly Ottó, Weszprémi István olyan írásokat tettek közzé, melyekben a hazai orvosi szemlélet és az ebből fakadó gyakorlat megfigyelései és legkorszerűbb elgondolásai manifesztálódnak. Fischer Dániel nevéhez fűződik, mint ismeretes, az első magyar orvosi folyóirat tervezete. Amiről az irodalomban nem esik szó, az egy, a pestis klinikai lefolyására vonatkozó jelentős megállapítása. *De remedio rusticano variolas* című írásának függelékében közli azt az 1740–42. években grasszált himlőjárvány idején fellépett pestis kapcsán tett megfigyelését, mely szerint himlő megbetegedés idején a pestis enyhébb formában zajlik le. Ez ennek a jelenségnek, mely ma az aspecifikus immunitással jól magyarázható, legelső leírása. Erre való utalás a *Consilium pestilentielle oder medizinische Gutachten von der Pest* címmel írott és a differenciáldiagnózist részletesen

⁶⁸ Zit. nach Grau, C.: Zum Wissenschaftsverständnis der Aufklärung. *Abhandlungen Gesch. der Naturwissenschaften*. Heft 57 (s. a.) 10.

⁶⁹ Zürich 1789, Bd. I. 27.

⁷⁰ Goethe, J. W. von: „Maximen und Reflexionen“, in: *Werke*, 4. Aufl. Bd. 12 (Hamburg 1960) p. 418.

tárgyaló munkájában is olvasható. Fischer befolyása orvosi magániskolája, kiterjedt, a határon túl is ismert praxisa és irodalmi munkássága révén igen nagy. Tőle származik a *medicina naturalis* terminus is. A kifejezés, amit mai értelmében használ, csak egy évszázaddal később nyert a szakirodalomban polgárjogot.

A lutheri ortodoxiában nevelkedett, de orvosi gondolkodásában függetlenné vált eklektikus-racionális Fischerrel szemben a magyar–német orvosi kapcsolatokat ugyancsak jelesen reprezentáló *Moller Károly Ottó* klasszikus pietista, akinek vallási kegyessége azonban nem gátolta orvosi racionalitását, amint az éppen abból a művéből derül ki, amit az *Academia Molleriana* hallgatói számára tankönyvként állított össze (*Succincta morbos curandi methodus ... in domesticis scholis dictata*).

A pietizmust az eszmetörténet joggal tekinti a lutheri orthodoxiával szembeni megújulási mozgalomnak – nemcsak teológiai vonatkozásában –, mint illet, a felvilágosodás egyik előfutárának. Kevésbé ismert befolyása a medicina egyes területein is jól nyomon követhető. Szerepe a medicina 18. századi reformjában az a fenomenológiailag argumentáló, az organikus és a pszichés folyamatokat egyenértékűként felfogó elmélet, mely a pszichoszomatikus medicina kialakulását segítette elő. Ilyen értelemben szólhatunk pietista medicináról, mint többé-kevésbé önálló irányzatról. *Moller cura animaruma* nem ellentéte, hanem kiegészítője a felvilágosodás racionalitásra törekvő terápiájának, ami már a *De divino in medicina* című disszertációjából is kitűnik. A pietizmus valójában az újkori individualizmus úttörő irányzata a medicinában, a korai felvilágosodás exponense, mint ilyen már nem előfutára, de része a pietista medicinának. Magam az orvostörténelemben ezt a jelenséget pietista felvilágosodásnak nevezném. Annál is inkább, mert az orvosi gondolkodás szempontjából valóban döntő felvilágosodást egységes mozgalomnak tekinteni, tisztán racionalizmusként felfogni éppoly kevésbé megalapozott, mint az egyéni orvosláson túlmenő egészségügyi ellátás kialakítására való törekvést csak a jóléti gondolat, csak az államraison következményeként felfogni. A pietizmust túl gyakran mutatják be ugyancsak megalapozatlanul, mint tudományellenes irányzatot. A pietista jámborság, kegyesség és a felvilágosultság egymást nemcsak hogy nem zárják ki, hanem a medicinában gyakran termékeny szintézishez vezettek. A pietista orvos, mint *minister naturae* szolgálva az *autocratia naturae*-t követ el mindent a beteg testi és lelki gyógyulásának érdekében. *Moller* erőfeszítései a közegészségügy javítására ugyanazt a célt szolgálták, mint később a *Normativum in re sanitatis* előírásai, csak nem az államraison megfontolásából, hanem keresztény meggyőződésből fakadóan, nem nélkülözve a racionális alapot.

A megelőzés gondolata a felvilágosodás által inspirált orvosi gondolkodás legfőbb hozzájárulása a kor szelleméhez. Ezért olyan nagyjelentőségű a pestis aktív megelőzésére vonatkozó gondolat. *Abraham Vater* az, aki „Blattern-Beltzen ...” című 1721-ben megjelent munkájában a pestisinokuláció gondolatát elsőként fejti ki. A pestis elleni aktív, a variolizációhoz hasonló védekezés lehetőségének gondolata *Abraham Vaternél* (1721) és *Weszprémi Istvántól* (1755) származik. Semmi nem utal arra *Weszprémi Tentamenjében*, hogy *Vater* három évtizeddel előbbi írását és az abban foglalt hipotézist ismerte volna. Ez nem prioritási kérdés, congenialis elmék felismerése. A pestisinoculatio hipotézise annak a paradigmaváltásnak a jegyében születik, mely a 18. század közepén már az élettani folyamatok új felfogásához vezet. Ennek alapjául ama tan szolgál, melyet *Francois Sauvage* rendszerét követően *Haller* az élővilág specifikus erőiről fejt ki. Ez a hipotézis annál is inkább tűnik jelentősnek, mivel éppen a 18. században igyekeznek a nagy klinikusok áthi-

dalni azt az űrt, ami az elmélet és a gyakorlat között van. A tudomány redukciója tiszta racionalitásra, az orvosi praxis csak „tapasztalati művészet”-ként való beállítása, még ha az utóbbi *Boerhaave*-tól származik is, nem elégíthette ki a felvilágosodás jegyében gondolkodó és működő orvosokat. Sem *Hoffmann* mechanizmusa, sem *Stahl* vitalizmusa nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Minden teoretikus fejtegetés ellenére a medicina professzora és a gyakorló orvos egyaránt eklektikus. A 18. század tapasztalt és jól képzett orvosa, bár a művészet elvei és szabályai szerint akarta a medicinát művelni, valójában nem kívánt függeni a teoretikusoktól. A tanok és a gyakorlat diastasisa bizonytalansághoz vezetett. Ezért a cselekvés elveit és szabályait maguk akarták meghatározni, illetve a tudomány eredményeit szabadon mérlegelve, a praxisban saját józan belátásuk szerint alkalmazni. Az a gondolkodásmód, ami Wessprémi és Vater munkáiból kitűnik, egyik alapja a modern medicinának, mint tapasztalati tudománynak. Vater és Wessprémi hipotézise és a pestis elleni immunizáció mai állapota között nincs fogalmi különbség, mindössze technikai eltérés van.

TIZENHATODIK SZÁZADI KALENDÁRIUMAINK EGÉSZSÉGÜGYI ELŐÍRÁSAI

JOBST ÁGNES

„Én vagyok az asztronómus
Ismerem a Nap és a Hold
Jövendő fogyatkozását, a
csillag segítségével
praktikusan kiszámíthatom
hogy termékeny év lesz-e jövőre
vagy drágaság és háborús veszély,
máskor meg mi minden betegség,
Milesius megmondhatja a kezdetét.”¹

A kalendárium kialakulása

Az ember örök törekvése, hogy az idő végtelen folyamát emberileg felfogható kisebb egységekre tagolja. Ebben nyújtottak segítséget az égitestek a maguk kiszámítható, rendszeres mozgásával. Már az ókori Mezopotámiában, a Tigris és Eufrátesz völgyében a csillagok járásához igazították a tavasz kezdetét és a nagyobb ünnepeket. Problémát az időnek a két fő égitest, a Nap és Hold járásához való minél pontosabb igazítása, a szoláris és lunáris év kialakítása okozott. Nem csoda hát, ha az emberiség gondolkodásának történetét mintegy 2500 esztendőn keresztül végigkísérték az időszámítás pontosításának kísérletei. *Romulus* Kr. e. 750-ben tíz hónapra osztotta az évet, mely Mars isten tiszteletére a márciussal kezdődött, és a decemberrel, mint tizedik hónappal zárult. *Numa Pompilius* Kr. e. 669-ben január és február hozzáadásával a tizenkét hónapos évet vezette be. Ennek egyenlőtlenségei vezettek Kr. e. 46-ban a *Julius Caesar* féle naptárreformhoz, mely a minél pontosabb számítás érdekében az évek folyását négy éves, 365 és 366 napos évekből álló ciklusokra osztotta, egyúttal az év kezdetét március elseje helyett a római hivatalváltozások időpontjára, január elsejére tette. A római szenátus azzal hálálta meg Caesar naptárjavító tevékenységét, hogy a Quintilis hónapot, melyben született, Juliusnak nevezte el. A Julius-féle kalendáriumot a kereszténység is átvette és megtartotta, holott *Claudius Ptolemaios*, a Kr. u. 2. században élt asztronómus már tisztában volt annak hiányosságaival és továbbfejlesztésének szükségességével. A 13. században élt neves pap-természettudós, *Roger Bacon* angol franciskánus szintén szóvá tette a naptár hibás voltát. Miután a 15. században egyházi zsinat elé került az ügy, 1476-ban *IV. Sixtus* pápa a világhírű asztronómust, a Máttyás magyar

¹ Hans Sachs *Eigentliche Beschreibung aller Stände auf Erden*. (Frankfurt, 1618) c. művének jelmondata

király pártfogását is élvező *Regiomontanust* bízta meg a naptárjavítás tervének kidolgozásával. Regiomontanus halála miatt ez elmaradt, s a tridenti zsinat *XIII. Gergely* pápára bízta a reform végrehajtását. Gergely 1576-ban bizottságot hívott össze e célból, mely *Lilies (Liglio) Alajos* perugiai egyetemi lektor javaslata alapján készítette el az új naptárt. A reform irányelveit a pápa „Inter gravissimas” kezdetű bullájában 1582. február 24-én tette közzé. A Julius-féle naptár immáron tíz napra duzzadt pontatlanságát oly módon küszöböltte ki, hogy 1582. október negyedikét követően tizenötödike írását rendelte el. Ezzel lényegében kialakult az idő mérésének mindmáig érvényes egzakt rendszere.

A Gergely-féle naptárreform magyarországi fogadtatása korántsem talált általános elismerésre. A kifogások nem tudományos, hanem vallási alapon jelentkeztek, mivel a protestáns felekezetek ellenálltak a Rómából származó reform kísérletének. A katolikus papság 1583-ban, a pozsonyi országgyűlés 1588-ban, az erdélyi országgyűlés 1590-ben járult hozzá az új naptár bevezetéséhez. A köztes időszakban születtek a mindkét időszámítást, a Julianus és Gregorianus naptárt egyaránt feltüntető ún. ó- és új kalendáriumok, mint például a *Manlius János* által 1585-ben Németújvárt, a *Csáktornyai János* és *Ujfalvi Imre* által 1593-ban, illetve 1599-ben Debrecenben nyomtatottak.² A reformáció fellegvárában, Debrecenben ezt követően három éven keresztül szünetelt a naptárnyomás, melynek oka a magyar országgyűlés azon 1599-es rendeletében keresendő, amely súlyos pénzbírság terhe alatt a régi naptár használatát megtiltotta.³

Az idő múlásának nyomon követésére alakult ki a naptár műfaja, mely a múltó napok sorát írásban rögzítette. Az évente megjelenő kalendáriumok előtt kétféle naptár volt használatban. Az egyik típus az úgynevezett *öröknaptár*, mely az állandó ünnepeket s a szentek neveit változatlan naptári helyükön közölte. A mozgó ünnepeket, mint például a húsvétot, valamint a vasárnapokat aranyszám és vasárnapi betű segítségével határozták meg, melyeket naptárkerékről olvastak le.⁴

A középkori naptárak másik típusa a *csízio*. A csízio eredeti latin szerkezetében vers, melynek minden disztichonjához egy-egy hónap kapcsolódik. A disztichon szótagszáma a hónap napjainak számához igazodik. A szentek neveinek első szótagja a disztichon annyiadik szótagját képezi, ahányadik napra az adott ünnep esik. Többnyire tizenhárom-tizenhét értelmes szótagot tartalmaz, a többi hézagpótló, illetve összekötő szereppel bír.

Az arab és olasz asztrológusok művei — kalendáriumok, prognosztikonok — a könyvnyomtatás első, illusztrált termékei között találhatók. Közös mintájuk Regiomontanusnak *Fekete Városi Györggyel (Georgius Peurbachius)* közösen harmincnyolc esztendőre, 1475–1513-ig szerkesztett, Nürnbergben 1472-ben, illetve 1474-ben német és latin nyelven kinyomtatott, Mátyás királyunknak ajánlott kalendáriuma.⁵ Az első nyomtatott magyar nyelvű naptárt *Székelly István* szerkesztette, s 1545–1550 között Krakkóban nyomtatta. Elő-

² RMK I. 217, 268, 308.

³ A magyar országgyűlés 1599. évi 45. törvénycikke. In: Borsa Gedeon közleménye. *Magyar Könyvszemle*. 1977. 378–380.

⁴ Három magyar öröknaptár ismert: ezek a Müncheni (1416–35) és a Winkler (1506 k.) kódex, illetve a Batthányi-misekönyv (1489) mellett találhatók. Kuriózumként itt kell megemlíteni egyik rovásírásos nyelvemlékünket, az ún. Marsigli-féle naptárt (1450–1515).

⁵ [Jankovich Miklós]: *Kalendariomok ujabb készítését 's használatát Európának virágzó Nemzetei a' Magyaroktól költsönözvén, ennek tudatlanságával Schwartner Királyi Professortól Hazafiaink ok nélkül vádoltattak. Tudományos Gyűjtemény*. 1829. VII. köt. 72–97.

szavában a következők olvashatók: „Mikoron minden nemzetet látnék, hogy az ü nyelvén Calendáriumot szerezne, kiből esztendőnek innepeit megtudhatná, igen jónak vélem én is, hogy az magyar nyelvre a Calendáriumot fordítanám, kiből megtudhatnák a gyermekek nem csak az innepeket, hanem hány hét lenne minden esztendőbe az hushagyat, mely nap lenne meg ujság, hány órán támadna fel minden napon az a nap, mikor kezdetnék el az tavasz, nyár, ősz, tél, kibe ennek felette becsináltam az magyar Cisiot, hogy könyv nélkül is az innepeket megvethetnék, kivel vélem, hogy valamit használnék az magyarul olvasó gyerekeknek, kit jó néven ha veendnek, többre és nagyobbra ennek utánna igyeközünk.” Az előszó alapján tehát első nyomtatott, magyar nyelvű kalendáriumunk csízióval egybekötött, feltehetően iskolai használatra szánt öröknaptár lehetett. Tizenhatodik századi naptártermésünk csíziót és kalendáriumot egyaránt tartalmaz, s ahogy Melich János nyelvészeti szempontból is rámutatott, a két fogalom előbb rokon, majd azonos jelentésű szókká alakult.⁶

A küszöbön álló év megismerésének igénye vezetett az évente megjelenő kalendárium műfajának kialakulásához, melynek technikai feltételét a könyvnyomtatás feltalálása és elterjedése biztosította. Az 1558-as kalendárium nyomtatásáról csak feljegyzés tanúskodik, az 1561-esnek pusztán töredéke került elő, az 1562-es sorsa pedig a második világháború óta ismeretlen.⁷ Az első ránk maradt éves kalendárium 1560-ból származik, amelyet 1569-től a kolozsváriak, majd a felvidékiek, nevezetesen a detrekői, a nagy-szombati és a bártfai naptárak követtek. 1585-ben és 1592-ben jelent meg a nyugati határvidéken, Németújvárt illetve Németlővön egy-egy kalendárium, melyek az ott élő olvasóközönség igényeit voltak hivatva kielégíteni. Amint azt Manlius János németlővői kalendáriumának ajánlásában megfogalmazza: „Iolletet az Crakay Kalendariomoth Magyarul Nagyszombatban immar ki nyomtattak, de mieltt hog ide ala ug mint Dunan innet valo Magyar orzagra nem iuthat abban mindennek, sokan kertek engemet hogy enis ugyan azon Kalendariomot ki nyomtasam. Azert im enis ki nyomtattam, hogy enis az en tehelsegem zerint, ez orzagnak zolgallyak vele, hogy a kinek szüksége vagyon rea, lehessen resze mindennek benne, vegye azert minden ember io neuen tuelem, as ellyen Isten tiztessegere Vele.” Tizenhatodik századi kalendáriumaink sorát 1593-tól a század végéig a Debrecenben nyomtatott naptárak zárták. Megállapíthatjuk tehát, hogy a kalendáriumok nyomtatása — a nyomdák elterjedésével összefüggésben — az ország polgárisultabb régióiban, Erdélyben, a Felvidéken és a nyugati határszélen indult meg.

Kalendárium szavunk a latin kihirdetni szóból származtatható, ám a műfaj sajátosságait jobban jellemzi egy további szinonima, az almanach megnevezés. Ez utóbbi az arab *al'* és a káldeus *manakh* 'előre látni' szavak összetételéből származik. Az iszlám kultúrában már a 10–13. században elterjedt almanachok különböző jóslatokat tettek közzé az évről; megjövendölték az idő változásait, a monszunt és az árapályokat; minden tartomány számára előre jelezték az égitestek konjunkciót [együttállás] és oppozíciót [szembenállás], a nap- és holdfogyatkozásokat; a közös ima kedvező időpontjait; az uralkodók, hercegek és vezírek egészségi állapotát; a politikai és társadalmi eseményeket; háborúkat, Torradalmakat, éhínségeket és járványokat. Minden holdhónapra meghatározták a legfőbb mesterségek sorsát: a szűfikét [= az iszlám vallás megújítói], a jogtudósokét, a kereskedőket, parasztokét és rab-szolgákét, nem feledkezve meg a nyájak várható állapotáról sem. Az almanach tehát min-

⁶ Melegdi (Melich) János: A legrégebb magyar csízió. *Magyar Nyelv.* 1918. 14. évf. 133–139.

⁷ Borsa Gedeon: *i. m.*

denki számára értékes útmutatóul szolgált, tanácsait figyelemmel kísérték. Feltűntette a leánykérés, a házasságkötés kedvező napjait, sőt még az alkalmas percet is meghatározta, amikor a csecsemőt elválasztani, a gyermeket körülmetélni, s vele a Korán olvasását megkezdeni kell. Megmondta, mikor alkalmas fürdőbe menni, szőrteleníteni, tüzet gyújtani, hashajtót bevenni, eret vágatni, tapaszt föltenni.⁸ A kalendáriumok használatára vonatkozó adalékkal szolgál számunkra *Nádasdy Tamásné Kanizsay Orsolya* 1545. december 22-én írott levelének részlete, melyben Bécsben tartózkodó férjeurát kalendárium küldésére kéri.⁹ A kért naptár magyar nyelvűségét alátámasztja, hogy Kanizsay Orsolya saját bevallása szerint németül nem tudott, feltehető, hogy latinul még kevésbé. A kalendáriumok 16. századi elterjedését bizonyítja az a tény is, hogy a század dereka táján átalakul a levelek keltezése. Kanizsay Orsolya 1545 előtti leveleiben még a datálás egy korábbi, csízió vagy örök-naptár használatára utaló típusát alkalmazza: „*Költ az Kd várába, Sárvárba, Szent Zsófia asszony nap után való pénteken 1541.*” A század derekától megjelenik az év, hó, nap szerinti keltezés: „*Datum az K. Sárvárába. 9. Martii 1549*”.¹⁰ Ez arra utal, hogy Nádasdy kastélyában akkor már mai értelemben vett, tehát évről évre megjelenő naptárt használtak. A 17. századra — éppen a naptárak hatására — a dátum szerinti, modern keltezés vált általánossá.

E naptárak kisalakúak, többnyire nyolcad, nemritkán tizenhatodréti formátumúak, ami azt a célt szolgálta, hogy az élet bármely helyzetében könnyen kézbevehető legyenek. A meglévő példányok állaga, a lapokon található szennyezett foltok, töredező sarkok is erre utalnak. A fennmaradt címlapok hangsúlyozottan tüntetik fel a rendszerint külföldi tudós szerző nevét, aki tekintélyénél fogva mintegy hitelesíti a naptárban foglaltak igazságát.

Felépítésük azonos. Az első rész, a hónapokra osztott tulajdonképpeni naptár a hónap napjait függőleges oszlopban helyezi el, melyeket a hét napjaira utaló kisbetűk a—f-ig követnek. Mellettük az adott napra rendelt szent vagy ünnep neve olvasható, majd a bolygók állásának, nap és hold járásának, égitestek fénysszögkapcsolatainak jelei következnek. Ezután különféle gyakorlati tudnivalókra vonatkozó speciális jelölések állnak. A tulajdonképpeni naptárrészt több ízben jeles bibliai idézetek szakítják meg, a hónapokat pedig disztichon vagy tetrasztichon formában írott ún. naptárversek követik. Sok kalendárium anyagi támogatás reményében — a kor szokásának megfelelően — valamely főúrhoz vagy főpaphoz intézett ajánlással vezeti be a második részt. Ez utóbbi a gyakorlati tudnivalókat a csillagok járásából kifejtő prognosticon, más elnevezéssel iudicium, practica, vagy astrologicum,¹¹ mely az élet különböző területeiről az idő fogalmához különféleképpen kapcsolódó gyakorlati igényeket elégíti ki. Számba veszi az időjárás várható alakulását, a terméskilátásokat, járványok, és betegségek fenyegető veszélyét, közzéteszi a vásárok és postajáratok rendjét, ismerteti a környezetünkben élő népeket, nemzeteket.

Hazánkban a 16. században nyomtatott kalendáriumok közül huszonhat hozzáférhető. Mivel a fennmaradt példányok javarészt könyvtárlából kiáztatott töredékek, tartalmi elemzés céljára mindössze néhány darab használható fel. Tizenhatodik századi kalendáriumaink

⁸ Mazahéri, Aly: *A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig*. Bp. 1989. 199—200.

⁹ Károlyi Árpád—Szalay J.: *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Bp. 1882. 76.

¹⁰ Gryneus T.—Vida T.: *Szegedy-Fraxinus Gáspár levelezése*. (Simmelweis Orvostörténeti Múzeum, Adattár 1355—94.)

¹¹ Mivel az asztronómia vetette meg a prognózisok elméleti alapját, az azon alapuló gyakorlati tudnivalókat practicanak nevezték

egészségügyi vonatkozásai három részből tevődnek össze.¹² A tulajdonképpeni naptárrészben szereplő egészségügyi vonatkozású jelekből, az ugyanitt található, egyes hónapokat lezáró naptárversek egyes részleteiből és egészségügyi szabályaiból, valamint a prognosticon „*Dög Halálról, És Betegségekről*” c. fejezetében foglaltakból. Itt kell megemlítenünk az RMNY 684. számon leírt, Kolozsvárt, 1592-ben megjelent kalendáriumot, mely felépítését és tárgyalási módját tekintve oly mértékben eltér valamennyi más ismert korabeli kalendáriumtól, hogy elemzésére az elkövetkező időszak naptárait tárgyaló tanulmányomban fogok sort keríteni.¹³

„Az következendő ieleknec magyarázattya”

A napok mellett álló grafikus jelek hat kalendáriumban maradtak fenn.¹⁴ Mind a hat azonos jelrendszert használ, melyeknek magyarázata is megegyező. Említésre méltó eltérést csak az 1592-es debreceni kalendárium mutat. Egyfelől háromhasábos szedésében, ami az ó- és új kalendárium szimultán közlésének köszönhető, s ennek következményeképpen a jelölések közepén, az ó- és új kalendáriumi rész között helyezkednek el, másfelől abban, hogy a gazdasági és egészségügyi vonatkozású jelkészlet a szél, az eső és a nedves ill. ködös idő jelével bővül ki.

A naptárak a hónapokat tartalmazó részt megelőzően közlik a felhasznált jelek feloldását. Megtalálhatók az érvágásra alkalmas jó, jobb és jelesb napok; a köpölyözésre, gőzfürdőzésre, „*pilullás és italos purgatoria*”, gyermek „*czecztoel való elválasztására*”, borotválásra alkalmas időpontok, tovább a vetés és plántálás, vadászás, madarászás, halászás és herélés, továbbá erdőirtás (favágás) alkalmas időpontjai is. Az érvágást jelölő kereszt és a köpölyözés jele mellett a C., P., illetve M. betűk állanak, melyek „*azt ielentik, miczoda természetű embernek legyen io vérét ereszteti, Tudnia illik: C. Cholerat, P. Phlegmat, M. Melancholiat taneit tiszteltani*”. Ezen közhasznú jelölések mellett minden esetben megtalálható a Hold zodiákusbeli elhelyezkedésének és fázisának, pályája csomópontjainak, több ízben pedig a bolygóknak és fényszögkapcsolataiknak feltüntetése. A kalendáriumok mindegyike tehát az ún. Solare [Nap látszólagos mozgásán alapuló naptár] és a Lunare [Hold keringésén alapuló naptár] ötvözete. Az antikvitásból a középkoron és a reneszánszon át hagyományozódott asztrológiai elemek mellett a laikus asztrológiának, vagy másként a népi csillaghitnek elképzelései is nagy szerepet játszanak, ami az érvágásra és köpölyözésre alkalmas napok kiválasztásában érhető tetten, hiszen e két tevékenység elvégzésére alkalmas napok (dies fausti) a Hold pályájának két legszembetűnőbb fázisa, újhold és telihold körül csoportosulnak. Feltűnő és magyarázatot igénylő jelenség, hogy a szangvinikus vér-

¹² Itt kell megemlítenünk a szakosodott kalendárium egy számunkra különösen fontos középkori típusát, az érvágó naptárt. Ezen típus egy magyar vonatkozású példányát, az ún. Big a Salutis nevezetű ósnyomtatványt Borsa Gedeon írta le. Borsa Gedeon: Magyarország számára nyomtatott érvágó naptár a XV. századból. Comm. de Hist. Artis, Med. 10—11. (1958) 278—283.

¹³ E kalendárium önálló érvágó traktátusával, a négy jellentípus ismertetésével, phisiognomiájával már a tizenhetedik századi kalendáriumok felépítését idézi. Egyetlen fennmaradt példányát az MTA Kézirattár és régi könyvek gyűjteményében RM 4 224 jelzeten őrzik. Részletes leírása megtalálható Borsa Gedeon: A magyar csizó kialakulásának története c. tanulmányában (285—313.). In: Az OSZK évkönyve 1974—1975. Bp., 1978.

¹⁴ RMK I. 201, 230a, 265a, 268, 308, 210, 249a, 284c, 312, 159.

EZ 1593. esztendőben az vassar-
nap bõtu C. Az aranyos szam 17.
Az Epacta 7. Az ado beszedes
6. Az fassang 9. het, nap.

Az ingo innepeket az Calen-
dariomban meg találod.

Az tizenket ielekneo neuuc.

Kos

Mertec

Bika

Schorpio

Kettős

Nyilas

Rac

Bac

Oroszlan

Viz öntő

Szűz

Halac

Az nap mikor mennyen ezekbe, es
az hold, minden nap, melliknechanya-
dic gradusaban legyen: az Calendari-
om rendiben vgyan bõttikkel, es az
szam ielenõtõ iegyzesekkel meg irtac.

Azkövetkezendő jelek nec magyarázattya.

●	Vysag
☾	Neuekedő negyede
☼	Hold tölte
☾	Fogyarkozo negyede
+	lo
✝	Iob . er vagas
☼	Kópólyózes
✝	Vetni, plantalni
✱	Liétuational valo purgatio
☼	Émltetstúl választas
C	Sár, auagy cholera
M	Melançholia
P	Nyal, auagy phlegma

mérséklet valamennyi 16. századi naptárunkból kimarad,¹⁵ mely alátámasztja azt a feltételezést, hogy ezek a különböző kiadások a korábbi naptárakban közöltek egyszerűen átvették. A humoralpatológia négyes sémáját három temperamentumra redukáló tévedés így „hagyományozódhatott” valamely korai kiadásról az összes többire.

Naptárversek

A hónapok alá nyomott rigmusok az időjárásra, elvégzendő gazdasági munkákra, egészségügyi, táplálkozási szabályokra vonatkozó aktuális tudnivalókat foglalják össze. Ősforrásukat a római *Philocalus* 354-ben írt költeményében jelölhetjük meg. Már a Regiomontanus-féle naptárakat is kiegészítették egészségügyi tudnivalókkal, sőt a középkorban a miscellaneákat, iskolai könyvek naptárait is egészségügyi utasításokkal, érvágási szabályokkal látták el. E minden népnél megtalálható egészségügyi szabályok közvetlen mintája *Beda Venerabilis* (672 k. — 735) *Computusa*. Beda megalkotásukban *Plinius: Historia Naturalis* c. munkájára támaszkodott.¹⁶

Tizenhatodik századi kalendáriumaink tíz kiadása tartalmaz tetrasztichon vagy disztichon formában írott naptárverset. Mivel az egyes naptárkiadások a rigmusokat egymástól átvesszik, a verseknek összesen öt típusa különíthető el. A teljesség kedvéért itt kell megemlítenünk 1582-es detrekői kalendáriumunkat is, melyben prózában írt egészségügyi szabályok találhatók. Elemzés céljából az alábbiakban közlöm az öt szövegváltozatot, kiemelve azok életmódra, egészségre vonatkozó passzusait.¹⁷

A 1545–50-es krakkói kalendárium *Székely István* által fordított kétsorosai a legrégebb magyar nyelvű disztichonok:

- Január: *Vijgan lakik Bodog azzon' hua hew peezeeneuel.*
Vijgan tartá az üe vendeghet az meleg hazba.
- Február: *Ieget oluazt böyt elő ho deeli zelekkel.*
Az mezöre ganeo kat hord busa termesere.
- Március: *Az böijt mas ho földbe hintet tavaz marhakot.*
Zölöt mecc facot oltat zipgumölczökert.
- Április: *Zent Gerg' hua terömt nekünk zip viragokat.*
Es meg tiltot retet sok io zenaert.
- Május: *Vgarat zant pinkest hua buza termesert.*
Zölöt kapal nag' mankual io bort ittaert.
- Június: *Nag' hewsigbe zent Ivan hua arata buziait.*
Es sijeti kötöznije kapalt zölöiet.
- Július: *Ighen kaßal zent Jakab hua horgas kazakkal.*
Nag'on sijet ciplenije földbe vetesert.

¹⁵ Vérmérsékletet hét kalendárium, az *RMK I.* 90, 201, 230a, 265a, 308, 312a, 159, tüntet fel.

¹⁶ Kovács I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig.* A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata. Bp. 1989. 15.

¹⁷ A kalendáriumi rigmusok közlésében König György: *Kalendáriombeli régi magyar distichon c. tanulmányának*, (*Irodalomtörténeti Közlemények* 10. évf. 1900. pp. 403–416.) valamint Kovács Imre: *Régi magyar kalendáriumaink c. disszertációjának* (Debrecen, 1940. pp. 34–46) átírására támaszkodtam.

- Augusztus: Zenat hordat hazat rakat kis aßon' hauva.
Es iol lakik eert gewmölczel ü io keduel.
- Szeptember: Hordot kizit zent Mihál haua termöt zölöknek.
 Földbe veti ü buzayat iouendo termesert.
- Október: Sok g'ümölczöt mind zent haua hazba-be takat.
 Hog' elhessen io kedvere az setet telbe.
- November: Gorsalkodik zent Andras haua sok fat vagnija.
Es kostolni jo borokot soos peczinere.
- December: Karacson haua nag'on veret köuer diznokot.
 Es beh soza ü zalonaia iouendo n'arra.

A bécsi, 1571-es és 1572-es naptárakban a következő négy soros verseket találjuk:

- Január: *Kevan eret Janus vagni illendoe'* lakodalmat
 Mibeli fat mastan vagnia kelleo leszen
 Minden eztendőnek Janus mastan mongia jutalmat
 Lennie: ha melliek boldog azzomba lacznak.
- Február: Műnek eorul az kert zölök meczesnek öruendnek
 Igaba vet ögröt, irtani rétbe szeres
 Tizta eget Februs szantot és kelleo meséket
 Iger, az ü napiban kisseb fagasnak ereit.
- Március: Mes eret az tagodon, zölök nitasnak örülnek
 Fonni sövint, vetemint tennie kellő lezen.
Mars okait mongia, mikoron láttia foliasat
Tagbeli kinoknak, iattal az ü vegheket
- Április: Giomraia as színe houal be burölt agiagnak
 Felnilik az hotul, loidat feőre bozásd,
 Reöst hatat eokrödnek szantasra mastan ereöltesd,
 Április az feöldnek kelleo nilasat agga.
- Május: *Mosodni, vért venni, magadat oruosolni kelleő*
 Tegla, és saicinalas, ebbe nogodni kellő.
 Immaran az faknak pinkest mötattia bimboit
 Holnapi most dalliat zep philemile gögi.
- Június: *Hew es draga chinalt eteltől mast zönnie kelleő,*
Saliatat ennie, mosnia mast io labat.
 Hagi beket erdödnek, meliet kezölnie vagdatz
 Benne titkolt szöakat, hanem akarod egiek.
- Július: *Ebben is oltalmazd magadat, ha elni kiuanz*
Draga nagi eteltől, bort elegitue igial.
 Megh nőt az vetimen, földek bözának örülnek
 De migis mező mies felteti haza nepet.
- Augusztus: *Mast magadat eörisd, tagodat mast fogd meg eresseeñ*
Hogi ha Eöszí niavalia, fo ia ne föleidet.
 Mastan eöröl az ehzir, ellet rakit gabonának
 Meszeő mies ioban aggia hogi aldozatith.

- Szeptember: *Immaran az tiltoth etelt mast ennie kelleö.*
Jo bor, borsos etek, io mast enni giömelczeth.
Nis eret az feieden hasadat tisztetani kelleö
Hogi kolika valami vesse ne benned ágiáth.
- Október: *Hogi ha bewen termöth szölöd pinterkednie kelleö*
Szanch ves, ha io buzat varnia bewen akarz.
O bort, forot musstoth, io mast fölth pechenet enni
Belbeli tisztetas, mast is vagatni ereth.
- November: *Fokhagimáth, sáffrant mast tegi, jo gesztenie tethel*
Mijre való fakat, repat is ebbe keres.
Mez és titmoni etel, sos hust ebbe ennie kelleö,
Az förödés masth art, almat is ebben egijel.
- December: *Hwi masth az szoba legien kelleö meleg,*
Borsos etekkel io borokkal lakni.
foglioth, galambot, meszet enni kelleö.
Job Isten imadas.

Az 1579-es nagyszombati kalendárium tetrasztichonjainak érdekessége, hogy felcseréli a versek sorrendjét, s a decemberi rigmust tévedésből februárra teszi:

- Január: *Eszkendöknec, minden időknec kezdetit álgyad,*
Christus pasztorunc, kezeid ala futunc.
Ellensegid mesze futamnak, tunya beresee,
Nyaiad chendeszen nyugodalomra megyen.
- Február: *Jo bor, borsos etec, legyen most az te barátod,*
Founi ualó uezsöt mast io faragni karot.
Hazad melegen igyekezzél tartani, lakjál
Frissen, az uariac asztagodat be lepic.
- Március: *Lassan az föld indul: szölöd lassa kepedet*
Meczö kezeddal ot forogy oltuanyal,
Hernyot farul tiszttech, kertben laski gyakorta
Tisztetast keuan, kert falod omlot, épechd.
- Április: *Szanto barmod nyogot regen, kis taligaddal*
Rosdas keseddel, meny ki dologra uigan,
Sza...uess eleget, dudolással nyomiad ekedet
.....olas gyönyörörségre megyen.
- Május: *.....gal hintue, rósakcal, két uioláual*
.....ekcel, zöld levelekkel ekes
Almotis hoznac ki folyó kutac szep ropogassa,
Lakiál, uigasztal az Philemile szoual.
- Június: *Szegy salatat barany czemert, sülué chenaltas,*
Vij uered szepen minden erekke megyen.
Oruossagtul tauvoztassad, kis piluláktul
Gyomrodat; az kaszas szena retet le tepi.

- Július: Munkalkottal, lás ki gyakorta buza uetesre
Kös keuet, uigan ragd be kepedbe szepen.
*Ert ne uágas földő tauual tunya kevansag
Jeg nélkül bort most, ha lehet iddogalyál.*
- Augusztus: Hordot kesecz pinterekkel tiszta borocnac,
Hany lepet, szőlőt az seregelec elic,
*Vert ne uetes, hideg uiztul messze tauozzal,
Ert szőlőt, dinnyet, mondola magot egyel.*
- Szeptember: Fac alya naladis immar regen hintue gyümölcchel
Almat szép körtuelt ösziubaraczkot egyél.
Kely fel, régen szantnac, chepel teli uetesre
Vegezd dolgotat, bor sotalásra sies.
- Október: *Szőlőt szettel, meny ki uadaszni, most madaraszni,
Mustos tormauual io pechenyekcel eleg.*
Vigan e ly már, boitast tetes, asd ki repadat,
Az föld maid meg fagy, uond ki karodat imár.
- November: Kendert tiloly, fonnyon hazad nepe ruhakat,
Kapoztas husod nagy ropogassal alyon.
Chepelj, uagi fát uduarodnac hord ki ganaiát,
Nyomtas turókat, sokadalomra legyen.
- December: Kormed fuiad telben, nem fogsz artani uele,
Jéguermed leszen nyarba be rakua neked,
Beuen mezet, kis borsochkat borba chenallyad
Minden faratsag nyugodalomra ualic.

A kétsoros versek a bécsi naptárak tetrasztichonjait disztichonokra rövidítik. Egyik típusuk az 1581-es bártfai naptárban maradt fenn:

- Január: *Ja[nos kiv]an eret vagni kedves [lakodalmat]
ho fottára vago[t fa műre kello leszen].*
- Február: [Kertek] banyasznak szoeloek me[tszesnek oerulnek]
[szanta]ni vegy oekroet, [irtani rétbe szeres].
- Március: Mes eret az feyeden, szoeloek nytásnak oeruelnek,
Fonni soevént, vetemény kertbeli kelloe leszen.
- Április: *Koennyebbeicz [hasad]at, kissebbeicz veredet ackor,
Ueltes szép fiatal: rai mehet ebben keres.*
- Május: *Foeroedni, vért venni, magadat gyógyéteni kelloe,
Sayt, es tegla verés, most io herélni bikát.*
- Június: Alma fát olcz mostan, bátor lég' minden utadban.
Retbe kaszály szénát, saytot is ebbe czinály.
- Július: *Véredet oltalmazd, orvos el tavozék toelled,
Eckorban vizzel bort elegyeitven igyad.*

- Augusztus: *Részegseg mostan távozzék, kérlek eroesen:*
Ves magot az foeldbe, tengeren ebbe ne iáry.¹⁸
- Szeptember: *Ez betegseges felelmes enny gyoemoelczet,*
Kertedben mostan vetnie kelloe porait.
- Október: *Hogyha sokat terme[t] szoeloe [hordokat er]oeseicz*
[Szanc]z ves, ha ve[tement varnia böve]n akarz.
- November: *Buzat, foghagymát ves mostan, geztenyét ueltes*
Mibeli io fakat makot is ebbe keres.
- December: *[Jo bor borsos] etek legyen most az te baratod,*
[Fonni valo vesz]oet, most io faragni karót.

A másik az 1598-as és 1599-es debreceni kalendáriumokban töredékes formában olvasható:

- Január: *Lakyál, egyel iambor utánna iol-is alugyal,*
Ha Vincze fenlik, ismet az pintze telik.
- Február: *Vert most bocsáthatz, ha tetszik massal-is halhatz,*
Ki fát gyüt, ganeioz, nilva hogy esze vagyon
- Március: *Szánts es ves intlek, szoeloedet, kertedet irtsad,*
Gyomrodat oltelmazd, vizre hayozni sies.
- Április: *Martius ha szaraz, Maiussal nedves Aprilis,*
Az esztendőben buza, bor oltso leszen.
- Május: *Oervendgy fueveknek, viragoknak, madaraknak,*
Meny az Banyaban, *vaghly eret a hol akarz.*
- Június: *Szoedgy mezet, iuhokat nyiry, almod megroevidítsd*
Telre kastaly *szenat, az Nap-is vissza terült.*
- Július: *Ha most nem mivelsz, iövö telben kopog az allad,*
Orvost tavoztas, tiszta io kannat iagyad.
- Augusztus:
- Szeptember:
- Október: *October mustert tölti ladadat aranyal:*
Es tavalí kodment veyhre kerestet elő.
- November: *Ely most lud hussal, hajts az forratot utana,*
Serteseket hizlaly, bors az etekben legyen.
- December:

A detrekői kalendárium prózában írott szabályai kifejezetten egészségügyi szabályokat tartalmaznak. Nincsenek előzmény nélkül a magyar orvostörténelemben, hiszen a Pray-kódex naptárrészének lapszélein szintén egyes hónapokhoz fűzött — természetesen latin nyelven írott — egészségügyi glosszák olvashatók.¹⁹

¹⁸ Mivel a kor magyar közembere tengeren nemigen járt, e passzus egyik bizonyítéka annak, hogy e kalendáriumi verseket feltehetően latinból fordították.

¹⁹ Vida Tivadar: A Pray-kódex orvostörténeti vonatkozásai. *Magyar Könyvszemle.* 1975. 121—136., ill. uő. *Monatsdiätetiken im Kodex Pray. Comm. de Hist. Artis Med.* 101. (1983) 47—65.

- Január: Boldog aszony hauaba toeb ételt, italt, es vastagbat emezhetsz purgatio nelkuel lehetsz, ha nagy szueksege ne keszeritene.
- Február: Boeyt eloebe: oruossaggal, purgatioual, er vagassal, foerdoeuel hasznoson elhetsz.
- Március: Boeyt masba: Igen ockal miely akar mi tis, mert minden ártalomra haylando. Ez ki fakaztya ha mi gonosz telbe el roeytezett volt benned. Az foerdest meg engedi.
- Április: Sz. Gyoergy hauaba gyakran foeroedhetsz, De vgy, hogy beloelis ki tiztits az gonosz neduesseget. Mert e ho kezdeti az egesseges Pinkoesd honac.
- Május: Pinkoesd hoba foerdesselis elly vntalan, az artalmas neduessegetis ki tiztits beloeled szelre oknekuel ne mennyi.
- Június: Sz. Iuan hauaba ha keszerit a szueksege 27. napiaig eret vaghatsz. Ha hiuessett iszol, borsost egyel rea.
- Július: Sz. Iacob hauaban foeroedhetsz de ritkan, Az hazaskodast es ver vetelt artalmasnac tartyac, az soc eteltis.
- Augusztus: Kis aszony hauaba foerdoe, oruossagos ital, koepoelyoezes, dellyesti aluas tiltatic.
- Szeptember: Szent Mihaly haua hasonlo Boeytmas hauahoz, De batran eleget ehetsz: Az neduest tizticz ki purgalassal, Hasznal az er vagasis.
- Október: Mindszentbe fue szerszamos etkeckel, foghagymaua, gyoemberrel, borssal, er vagassal, foerdessel, purgalassal elhetsz.
- November: Sz: András hauaba mind szabad azonoc a mi az felsoe hoba, De az foerdes es hazaskodas rtika legyen. Bort iot igyal.
- December: Karacson hauat magzatoc szaporitasara, fue szerszamos etelre, io bor italra, es minden melegitoeuel valo elesre egessegesnec tartyac.

A veretes magyar nyelven született, nemritkán verstanilag is élvezetes rigmusok öt variánsát összehasonlítva a következőket állapíthatjuk meg. Az időszerű gazdasági tevékenységek felsorolása mellett mindenütt találunk életmódbeli, életvitelt illető tanácsokat, hiszen minden kor embere számára a létfenntartásért folytatott tevékenység és a jó egészség az élet legfontosabb területe. Az életvitelre vonatkozó tanácsok egyik része — a gazdaságihoz hasonlóan — az aktuális évszak jellemzőihez kapcsolódik. A tél beálltával például a „tavaszi ködmen” előkeresésének, a ház fűtésének szükségességére figyelmeztetnek. A karácsonyi ünnepekör múltával elérkezik a farsang időszaka, vele a nagy vigasságok, vendégeskedések, lakodalmak ideje, amikor még a kisebb erkölcsi kihágások is megengedhetők: „Lakyál, egyel iambor utánna iot is algyal/... Vert most bocsáthatz, ha tetzik massal is hálhatz...” A tavaszi megújulás jegyében a bécsi kalandáriumok májusi és a bártfai kalendárium április—májusi passzusai a test tisztítását, fürdést, érvágást, hashajtást írnak elő. A természet éledésével ismét a kerti és szántóföldi munkák töltik ki a korabeli ember életét. A dologidő nyár közepén, júniusban és júliusban tetőzik, amikor a sok munka és a nagy hőség okán a nehéz ételektől, fürdőtől való tartózkodást ajánlják. „Hö és drága chinált ételtől most zönnie kellő/ Saliatat ennie, mosnia most io lábat”, illetve „...oltalmazd magadat, ha élni kívánz/ Drága nagi ételtől, bort elegitue igiál.” Augusztusban hasonlóképpen káros a részegség s a túlzásba vitt táplálkozás, ellenben sokféle gyümölcs érik, melyeket az étrendbe felvételre ajánlanak. Összel, a nagy mezőgazdasági munkák befejeztével ismét a házbéli

Bold. azf: hau. a: XXXI. nap. vag.

1 a Kis Karachon 27 uysag bol
 2 b Sz: Istuan Oét: 8. 5. 27. P: afa:
 Iesus AEgiptomba futa Iesussal, Math. 2.
 3 C Sz: lanos oét 20 8 8 b
 4 d Aproszent, oét 8
 5 e Folt 8 8 8
 6 f Viz Kerett 8 8
 7 g Hillagius con 8 8
 8 a Lucianus mar 8
 9 b Marcianus 8
 Midon lett volna Ies. 12. eszten, Luc. 2.
 10 C 1 Val: Rem: Pal 18 4. 24. P.
 11 d Gergel pispoc 3 nouek: bol
 12 e Archadius mar 16 dog aszon
 13 f Remigius pis: 1 8 8

Január hó első felének a Hold állatövi elhelyezkedését és az érvágásra, köpölyözésre alkalmas „iob” napokat feltüntető lapja

tevékenységeknek, vele a bővebb és változatosabb étkezéseknek és a bor kóstolásának ideje érkezik el. Az 1579-es nagyszombati kalendárium a mustáros vad- és madárpecsenye, a káposztás hús és a forralt bor készítésére receptek garmadáját kínálja.

A Székely István-féle legkorábbi kalendárium kivételével az egészségügyi szabályok egy másik vonulata is megjelenik a vizsgált rigmusokban. „*Mosódás*”, azaz fürdés, érvágás, „*has tisztetés*”, „*pilulák*” azok a kulcsszók, melyek az orvoslás hivatásszerű gyakorlására utalnak. A korabeli orvosi gyakorlat ezen megjelenése okán e korai kalendáriumainkat az egészségügyi ismeretterjesztés első formáinak tekinthetjük. A rigmusokban tetten érhető a szántó-vető emberek körében napjainkig élő szemlélet, mely bármiféle orvosi — a kor viszonyai ismeretében leginkább borbélymesteri — beavatkozás időpontját a gazdasági évadhoz igazítja. Januártól májusig javasolják e beavatkozások elvégzését, júniustól „*pilulák*” és orvos távozzanak, illetve „*Ha most nem mivelsz, iövö, telben kopog az allad,/ Orvost tavoztas, tiszta io kannat igyad.*” Ezt követően — a bécsi kalendáriumok egyetlenegy kitételétől eltekintve — egészségről nem esik szó az év végéig. Az egészség fenntartásának és visszanyerésének önmagán túlmutató célja tehát a munkaképesség megőrzése volt, hiszen a beteg önmaga és családja létfenntartását veszélyeztette.

A versek harmadik vonulata a két bécsi, illetve a bártfai kalendárium márciusra és szeptemberre szóló rigmusában figyelhető meg. A bécsi kalendáriumok márciusra szóló versei különféle tagbéli fájdalmak okaként a Mars bolygót jelölik meg, a bártfai kalendárium márciusi rigmusa pedig a fej ereinek metszését, azaz fejen történő érvágás elvégzését javasolja. A bártfai kalendárium szeptemberi verse — ellentétben a nyár végi bőséges gyümölcsstermés okán gyümölcsfogyasztásra buzdító változatokkal — a gyümölcssevés veszedelmeire hívja fel a figyelmet. A két bécsi naptár ugyan megengedi a gyümölcsfogyasztást, ám az emésztőszervi betegségek megelőzését javasolja. Mindez a kor életét és műveltségét átszövő asztrológiai, gyógyítással kapcsolatos iatroasztrológiai szemléletre utal, azaz a középkori állatövi, illetve érvágó emberke ismeretének továbbéléséről tanúskodik. Az embert kozmikus összefüggésbe helyező érvágó emberke jellegzetessége az emberi test tizenkét részre bontása, a *melothesia*, és az egyes részeknek a tizenkét állatövi jegyhez rendelése.²⁰ Ez egyben az adott testrészeknek a megfelelő jegy uralkodó égiteste alá rendelését is jelentette. E felülről lefelé, a *capite ad calcem* beosztás a fejet a márciusban induló Kos jegyéhez, illetve annak uralkodó planétájához, a Marshoz rendelte. A Mars az asztrológia megítélése szerint káros erőket közvetítő planéta, mely törések, gyulladások okozója. Amint azt az egyik rigmus megfogalmazza: „*Mars okait mongia, mikoron láttia foiasat/Tagbéli kinoknak...*” Ami pedig a szeptemberi gyümölcssevést illeti, a *melothesia* a gyomrot és beleket, illetve ezek működési zavarait a zodiákus jegyei közül az e hóra eső Szűzhöz társítja, innen a rigmusok emésztőszervi megbetegedéstől óvó passzusainak magyarázata.

²⁰ Az ókori eredetiben a tanácsok tudományos alapját az emberi test állapotának a csillagos ég változásaitól való függése adja. A ptolemaioszi világkép alapján álló hellenisztikus tudmánynak ezen égi és földi dolgok összefüggéséről, az ún. kozmikus szimpátiáról szóló elgondolása épül tovább a reneszánsz természetfilozófiában.

„Az dög halálról, és egyéb betegségekről”

A prognosztikon rész „Az dög halálról, és egyéb betegségekről” című fejezete az erdélyi naptárak közül három, a felvidékiek közül pedig hét kalendáriumban maradt fenn.²¹ A betegségekről, járványokról írott fejezet inspirálója a kalendárium címlapján megjelölt uralkodó bolygó. Mindez a középkori újévi előrejelzés azon szokására vezethető vissza, amely az esztendő kezdetéből következtet az egész év lefolyására.²² Elképzelésük szerint a hét valamennyi napja fölött más-más égitest istene uralkodott, ami a napok latin és germán elnevezéseiben mindmáig tetten érhető. Az esztendő nyitó napjának bolygóistene határozta meg az esztendő lefolyását, azaz éves chronokratórrá vált,²³ s jellemzőiből vontak le következtetéseket a küszöbön álló esztendő eseményeire, így a háborúkra, az időjárásra, a rendkívüli természeti jelenségekre, a várható terméskilátásokra, valamint a betegségekre és járványokra.²⁴ Az 1584-es nagyszombati kalendárium a következőképpen fogalmazza meg ezt az elképzelést: „*Ez esztendőnc közönseges állapotjárul: Annac a Planétánac, mely az esztendőnc Ura, tulaidonságából és természetéből paranchollyac a bölchec, hogy iteletet tegyünc az égnec esztendő által való állapotja felől. Méltán peniglen Mert minden Planéta az ü természetéhez hasonló chelekedeteket chelekedic. Miert hogy azert a Mars ki fölötté igen hő és száraz, Ura ez esztendőnc. Annakokáért ez esztendőnc közönseges állapotja meleg és aszú leszen.*” Az 1576-os szebeni iudicium jövődölése hasonlóképpen hangzik: „*Saturnus ez Esztendőnc [ura v. uralkodója] leszen, Mercurius társa [és] tanásadoia*”, illetve „*Ez Esztendőnc tulaidonságáról, és folyasáról. ... Miert hogy Saturnus mint egy fő Feiedelem forog az Planétac között, melly Planéta hideg és nedves ... ezokáért ez üdö is nedveségre és hidegre haiol...*”

Az égitestek közül kettőt ítelt meg különösen negatívan az asztrológia, ezek a Mars és a Szaturnusz. Balszerencsés mivoltukra utaló közkeletű latin elnevezésük *infortuna minor*, illetve *infortuna maior* volt. E bolygók minőségi beosztásuk szerint forró és száraz, illetve hideg és nedves jellegűek.²⁵ Évszázadokon keresztül minden korok legpusztítóbb járványait tulajdonították a fenti égitesteknek. Mivel az 1589-es esztendőt a Szaturnusz kormányozta, a kalendárium szerzője a rettegett döghalál fellépését jövődölte: „*Saturnus az emberi*

²¹ RMK I. 93, RMNY 619, RMK I. 204a, 178a, 196, 119a, 159, 210, 249a, 312a.

²² Ez az antikvitás koráig visszavezethető hiedelem egész a 19. századig élt.

²³ Az év uralkodó égitestjének kiválasztására különféle matematikai számítások is szolgáltak, ami olykor bizonytalanságot okozott. E kétségeknek ad hangot az RMK I 90 számú 1572-es bécsi kalendárium: „De miert hogi erről az választásról az égh iárasról való bölcz embereknek kölmböszök sok féle akarattiok legien. De mimind aszokat el hagivam két részen való biszonios bölczeknek szentencziaiat követtiök, első melinek az nagi Ptolemens Halual kezdöie lib:2 cap:10 quadripart: az másodiknak penigh Hermes, az meli akarath igienlöképpen meg vagion Halinak lib:8 cap:4”

²⁴ Az égitesten alapuló újévi prognosztikák általunk ismert legősibb példája az egyiptomi csillaghit azon elképzelése, amely a Nílus július második felében bekövetkező áradását a Szóthisz (= Szíriusz) július 19-ki héliákus felkeléséhez kapcsolta, s a csillag fényének tisztaságából következtetett a küszöbön álló esztendő lefolyására. Kákosy László: Az egyiptomi asztrológiáról. In: Boll, F.—Bezold, K.: *Csillaghit és csillagfejtés*. Bp. 1987. 94.

²⁵ Arisztotelész *De generatione et corruptione* c. művében egészítette ki a négy elem vagy öselv meglétének feltételezését a négy alapminőség (hideg-meleg, száraz-nedves) hozzáfűzésével. A későhellenisztikus kor asztrológikus determináltságú világszemlélete, s nem utolsósorban Ptolemaiosz *Tetrablosz*ának hatására a Kr. u. 2. században élt athéni Antiochosz már a planétákat és csillagképeket is a humoralpatológia négyes sémájának megfelelően rendezte. In: Schöner, Erich: *Das Viereschema in der antiken Humoralpathologie*. Wiesbaden, 1964. (*Sudhoffs Archiv, Beiheft 4.*) 97–98.

nemzetnek nagy ellensége ... nem csak az embereket, de az égi madarakat, barmokat dög-gel illeti..."²⁶ Az 1581-es bártfai kalendárium a következőképpen írja le a Szaturnusznak az esztendő időjárására és az emberi testre gyakorolt hatását: „Nagy álhatatlan idő is lesz, most fölöttébb való hidegség, most nedvesseg meg haladván az szárazságot és hévsé- get, nagy szélvész, gyakori éghi háborúk, nagy szapor-esők, homályos felhők és dögösek, mennydörgések és menykő-vetések néha ártalmas és gyulado véllanással. Mely éghi álhatatlanságból sok hoszsú ideig tartó betegségek, mellyek az nagy hidegsegből és nedvességből tagokbam származnak, úgy mint: tagok rothadások, has-rágas, gonosz has- folyások, negyed napi hideglelések, vízkórság, veszedelmes nátha, és sok koros embereknek halálok.”²⁷ A Marsot — jellegének megfelelően — más típusú betegségek kialakulásában tekintették bűnbaknak: „Gyuladásokrol. Ollyan természete vagyon az Marsnak, hog midőn valami igazsága vagyon az eztendei birodalomhoz, tahat [!] azzon eztendőt nem mullatia el gyuladas nélkül. Annak okáért az emberek mindnyaian egyenlő serénységgel és vigyázással őrizzék magokat gyuladásoktól és égésektől, az Tavaznak végén, egéz Nyárban, és az öznek közepiben.”²⁸

A balszerencsésnek minősített bolygókkal szemben a Vénuszt és Jupitert a *fortuna minor*, illetve *fortuna maior* névvel tisztelte meg az asztrológia. E szerencsét hozó bolygók kifejtik pozitív hatásukat egészség és betegség terén is, az ártalmasnak kikiáltott planéták negatív hatását pedig mérsékelik: „Az Terhes aszszonijlatoknak engedelmes leszen, az Tavaz, mert az Gonoszok közzül eggijk is az ő ellenséges fényével nem háborgatia meg a gyermek házat.”²⁹ Nyárban nem acképen, mert az kedvetlen Saturnus az gyermek házban leszen: de azért a szép Venus az ő három szegű fényével,³⁰ es az Jupiterrel való Saturnusnak társasága, erőtlenné teszi gonozságát.”³¹ Természetesen e pozitív hatású égitestek is előidézhettek minőségi jellemzőiknek megfelelő megbetegedéseket. A Vénusz mellett Jupiter uralta 1582-es esztendőben az égitestek minőségi jellemzői s az alájuk be- osztott testrészek alapján a következő betegségekkel számoltak: „...Sziw faiasec[!], szem könyvezésec, szem fáyiásoc, Szédelgésecc, szakadásoc, Inacnac és fő velőnecc betegségi, Mádra³² betegségecc, fuldoklásoc, szemérem testnecc veszési, máy és Gyomor erőtlenségi, Frantzuc és poklosságoc, És egyéb féle betegségecc, a mellyec az mádrákat, veséket, szülő testeket, czeczeket, torkokat, álgýékokat, máyiokat szoktac nehezíteni.”³³

²⁶ RMK. I. 619. Az Doeg Halálról és Betegségekrol írott fejezete.

²⁷ RMK. I. 178. Az Doeg Halálról es Betegsegekről írott fejezete.

²⁸ RMK. I. 196. Az Deg halálról es Betegsegekreol írott fejezete.

²⁹ Az asztrológia az emberi életet reprezentáló horoszkópára körét tizenkét, az élet különböző területét jelképező házra osztja. Az idézetben szereplő gyermek háza ezek közül az ötödik, s a benne tartózkodó Szaturnusz bolygó az aggodalom okozója.

³⁰ Az asztrológia a planéták közötti fényszögkapcsolatoknak — a bolygókhoz hasonlatosan — kedvező, illetve kedvezőtlen hatást tulajdonít. Az idézetben szereplő harmadfény a legharmonikusabb bolygók közötti aspektus. A pozitív hatású planéták mellett ez az oka, hogy — korabeli felfogás szerint — a Szaturnusz kártékony hatása nem érvényesül.

³¹ RMK. 196. Az Doeg halálrol, es Betegsegekreol írott fejezete.

³² Mádra: a méh régi orvosi elnevezése. Az idézetben szereplő méh-, illetve szeméremtesti betegségeket szintén az emberi test asztrológiai felosztása magyarázza, amely szerint a méhet és a szeméremtestet a Vénusz bolygó uralja.

³³ RMK. I. 196. Az Doeg Halálról, es Betegsegekreol írott fejezete.

Az asztrológiai hit érdekes fejleménye az a gondolat, mely az állatövi jegyek és az égitestek alá különböző életkorokat, foglalkozásokat és országokat rendel.³⁴ A *Heltai* özvegye által Kolozsvárt nyomtatott 1578-as pognosztikon ezen elképzelést követve a Szaturnusz és a Mars házbéli elhelyezkedéséből vezeti le a küszöbön álló esztendő hátrányos változásait, melyeket tizennégy pontba rendezve közöl. Ezek a Szaturnusz uralma, azaz a Bak és Vízöntő jegye alatt álló országokra, Litvániára és Vilnára,³⁵ valamint az életkoruk, illetve foglalkozásuk révén Szaturnuszhoz kötődő emberekre és foglalkozásokra vonatkoznak „Ezen Saturnus a' Vénecnek és szántó embereknek szerenczéltlen állapotot jelent e Cometából”.³⁶

A korszak kalendáriumtermését áttekintve a következő megállapításokat tehetjük. A rigmusok dietetikai szabályai egyfelől táplálkozásai tanácsokat tartalmaznak, amelyek közül, milyen ételeket és italokat, fűszernövényeket célszerű az adott hónapban használni, másfelől az évszakok szélsőséges időjárása elleni védekezés szükségességére hívják fel a figyelmet. Az 1582-es detrekői, valamint az 1598-as és 1599-es debreceni naptárak még kuriózumnak számító szexuálhigiéniai tanáccsal is szolgálnak.³⁷ Az 1571-es és 1572-es bécsi, valamint az 1581-es bártfai kalendáriumok, továbbá a detrekői szabályok májusi passzusai a test tavaszi megtisztításának jegyében egymással összhangban a fürdést ajánlják. A naptárrészek a kor négy fő orvosi eljárása közül az érvágás, köpölyözés és purgatio megismertetését szorgalmazzák. Az orvosi beavatkozás időpontjának megválasztásában az égi jelekre hagyatkoznak, ezen rész elvi alapját tehát — akárcsak a betegségekről írott fejezetét — az asztrológiai világkép szolgáltatja. A tanácsok az emberi testet nem pusztán a természeti év ciklusainak, hanem a csillagos ég változásainak rendelik alá. Ez utóbbi elképzelés korunk racionális gondolkodása számára nehezen magyarázható, ám gondoljunk csak a nap- és holdfogyatkozashoz, üstökösök megjelenéséhez fűződő népi hiedelmekre, melyek a fenti eseményeknek az ember egészségi állapotára végzetes hatást tulajdonítanak.³⁸

Az asztrológia és humorálpatólógia felől közelítve ugyanazt állapíthatjuk meg: az ókori tudás e két egymással összefüggő rendszere töredékesen, durva leegyszerősítéssel, sőt tévesen jelenik meg e középkori népi kalendáriumokban. A vulgarizálás következményeképpen a kalendárium által sugallt sziderikus meghatározottságú világkép ellenére használójának felesleges volt előzetes asztrológiai ismeretekkel rendelkeznie. Ha mindezt a magyar és európai kalendáriumtermés prototípusaként számontartott Regiomontanus-féle naptárral³⁹ vetjük össze, azt tapasztaljuk, hogy az egyes napok mellett ezen naptár minden égitest helyzetét pontosan feltüntető asztrológiai táblát közöl, s feltételezi, hogy a kalendáriumot forgató személy azt használni is tudja. Tizenhatodik századi kalendáriumaink ezzel szemben közvetlen felhasználásra szánt kész jövődöléseket közölnek, ami azt feltételezi, hogy

³⁴ Szintén az élet különböző területeit reprezentáló házbeosztásból fejlődtek ki az egyes planétákhoz rendelt foglalkozási ágak, azaz a planétagyermekek tipikus foglalkozásai. A planétagyermekről szóló tanok elterjedése — s az asztrológia vulgarizálása — éppen a kalendáriumok hatására, a 16. századra tehető.

³⁵ Litvánia akkor lengyel fennhatóság alatt állt, míg Vilnius a német lovagrend egyik városa volt, tehát valóban két külön országról van szó.

³⁶ *RMK. I.* 142. A pontokba foglalt intelmek közül a hetes és nyolcas számúak.

³⁷ Hasonlót Meister Alexander: *Monatsregeln* (15. sz.) c. munkájában szintén február hóra találunk, ám ellenkező előjellel. In: Welker, Lorenz *Das «Iatromathematische Corpus»*, Zürich, 1988. 45., vö. az 1609. évi keresztúri kalendárium vonatkozó passzusával: „boiasagtul magad oltalmazd”. In: König György *i. m.* 416.

³⁸ Nem véletlen, hogy e kalendáriumok címlapjukon elsőként tüntetik fel az adott évben várható nap- és holdfogyatkozásokat és a feltűnő üstökösöket.

³⁹ Országos Széchényi Könyvtár *Régi Nyomatványok Tára. Inc.* 1098.

Regiomontanusénál későbbi, számunkra ismeretlen, feltehetően megsemmisült naptárat vettek mintául. Lehetséges előzményként számolhatunk a krakkói egyetemi könyvtár ősnymtatványai között őrzött Hadnagy Bálint-féle 1497-re, tehát már egy esztendőre készült töredékekkel, melynek érdekessége, hogy a századforduló pozitívista szellemű könyvészeti leírása a két levélnyi szöveget asztrológiai kézikönyvként tartotta számon.⁴⁰ Címlapján a számunkra már jól ismert, az 1497-es esztendő uralkodó bolygójára vonatkozó megállapítás latinul íródott: „*Jupiter dominus anni, Mars particeps...*”, Ezt a jövődőlésre utaló „*Practica anni M.CCCC.XCVII. fratris Valentini ordinis heremitarum sancti Augustini, artium baccalarii famosissimi*” kitétel követi. A hiányosan fennmaradt második levél a krakkóiaknak pestist, a budaiaknak lázadást helyez kilátásba. A Krakkóban nyomott, ám magyar szerzője alapján talán Budán szerkesztett könyvet e két töredék folytán nyugodtan kalendáriumnak, mégpedig 16. századi kalendáriumaink közvetlen előzményének tekinthetjük.

A tizenhatodik századi naptárak jövődöléseit, jóslatait olvasva a kultúrtörténet egy szelete, a 16. század egyszerű, képzetlen emberének gondolkodása elevenedik meg számunkra. Miközben az elsárgult lapokat forgatjuk, átérezzük, hogy a kor kisemberének mindennapjai mennyi gonddal és szükséggel jártak, milyen fontos volt számára annak megtudakolása, mit hoz a küszöbön álló esztendő, lesz-e elegendő terménye, bora, szaporodnak-e állatai, s ami a legfontosabb, hogyan szolgál egészsége.

ÁGNES JOBST, Dr. Univ.
research fellow
Semmelweis Medical Historical Museum,
Library and Archives
H—1023 Budapest, Török u. 12.
Hungary

ZUSAMMENFASSUNG

Die früheste muttersprachliche Form der Populärwissenschaft im Bereich der Gesundheit war der Kalender, der für das Volk der Provinzen auch hygienische und preventive Kenntnisse mitteilte. Die bibliophile Registrierung der Kalenderausgaben des 16. Jahrhunderts wurde von der positivischen Geschichtsschreibung schon an der Jahrhundertswende getan, aber die Texte sind noch nicht analysiert.

Für die Medizingeschichte des 16. Jahrhunderts ist es aber sehr interessant, was für Kenntnisse über die Gesundheit des Leibes diese alte Kalender vermittelten. Ihre hygienische Beziehungen bestehen aus drei Teilen. Diese Teile sind die Nächste: die Sanitätseingriffe betreffende verschiedene Marken; die Monaten abschließende Versen; und ein Kapitel des Prognostikons, welche den Titel „Über den Pest und andere Krankheiten“ führt.

Die Marken des Kalenderteiles betreffen den Zeitpunkt des Aderlasses, des Schrötkopfes, des Schwitzbades, der Purgation, der Entwöhnung des Kindes von der Brust und der Rasierung. Die unter den einzelnen Monaten gedruckten Versen sind die erste ungarische Gedichten mit quantifizierender Metrik. Diese Dichtungen fassen die wichtigste Kenntnisse

⁴⁰ Fakrói Vilmos: Hadnagy Bálint munkái. *Magyar Könyvszemle*. 1901. 113—125.

von dem Wetter und von der wirtschaftlichen Tätigkeiten zusammen. Zehn Kalendarausgaben behalten solche Versen, welche wir in fünf Typen einteilen können. Der Verfasser der Abhandlung vermittelt die Dichtungen nach dem zeitgenössischen Orthographie, und vervollständigt die Versen mit den pedestrischen hygienischen Massregel des Kalenders zu Detrekő aus dem Jahre 1582. Der Kapitel über die Krankheiten und Seuchen informiert das Publikum über die hygienischen Aussicht des nächsten Jahres. Eine heute schon unerkannte Gewohnheit inspirierte die hier Einbegriffen, welche aus dem Öffnungstag des Neujahres auf den Ablauf der Ereignisse des ganzen Jahres folgerte.

Der Forscher kann drei Aspekten der hygienischen Kenntnissen der Kalender des 16. Jahrhunderts isolieren. Die erste und wichtigste ist das Gebiet der Diätetik, in deren Rahmen die Lebensführung und Lebensweise betreffende Ratschläge veröffentlicht worden, weil die Behütung der Gesundheit die Basis der Existenz war. Neben der preventiven Elementen kann man auch die Spuren der zeitgenössischen medizinischen Praxis auffinden. Baden, Aderlass, Purgation und Pillen sind die Schlüsselwörter, die auf den berufsmässigen Heilung hinweisen. Die Würzel des dritten Aspektes kann man im Sternnglaube auffinden, der die Weltanschauung des Mittelalters und der frühen Neuzeit völlig durchgedringt hat. Der populäre Theorie des Einflusses der Sterne stammte noch aus dem Altertum, und dessen Untergang hängt eben mit den Kalendaren zusammen. Ohne der Kenntniss des Aderlassmännchens und der Körperverteilung, der sogenannten Melothese, kann man die Diätetik- und Aderlassvorschriften des Kalenders des 16. Jahrhunderts nicht mehr verstehen. Die Astrologie hat so tief den Kultur des Zeitalters durchgedringt, dass der Herausgeber des Kalenders auch die zodiakische Gaben und Aspekten der Planeten vermitteln konnte, denn er wusste, dass der Benutzer selbst diese wichtige Angabe auswerten kann.

MELLÉKLET

Tanulmányom megírásában az alábbi, az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Régi Nyomtatványok Tárában fellelhető kalendáriumokra támaszkodtam, melyek könyvészeti leírását az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárának kiegészített Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár 1. kötete alapján közlöm:

- RMK I. 47a [Bécs, 1560.] [Kalendárium ... az 1561. esztendőre]
 RMK I. 75a [Kalendárium ez 1570. esztendőre. — Kolozsvár, 1569.] Heltai
 RMK I. 90 Bécs, 1572. Egyeduti Gergely. Kalendarivm. Az egnek forgasabul megh ismert, es el rendelt praktikaual eggietembe, ez mastani urunk Isesus szó[!]letese utan M.D.LXXII. esztendőre. Curelouiai Sztanizlo Iacobeius mester. Crakkai Academianak Astrologia iudicioma szerin. E. G. altal magiarra mastan fordetatoth. Stainhofer Gaspar altal Beczben niomatott...
 RMK I. 93 Kolozsvár, 1573.
 Kalendárium. Krakkói után
 RMK I. 119a Szeben, 1575.
 Iudicium magyar nyelven az 1576. esztendőre.

- RMK I. 142 Kolozsvár, 1578. Misocacus Vilhelm. Prognosticon az wy Cometa feloel valo Ioeuenduelés, mely ez el mult 1.5.77. Esztendoeben Sz. András hauában tetzet meg Ioeuendoeltetoet Dantzkába az Vilhelmus Misocakus Mester által... Nyomtatott Magyar nyeluen Colosuárát Heltaj Gasparne Muehelybe 1.5.78. Esztendoeben.
- RMK I. 153a [Detrekő, 1579]
[Kalendárium és ítéletek az ég forgása szerint 1580. esztendőre.]
- RMK I. 159 Nagy-Szombat, 1579. Pécsi Lukács. Kalendarivm. Es ez mostani M.D.LXXIX. Esztendoeben toertenendoe neminemue dolgokrul; Annak foeloette, az ideonec naponkent koeuetkeyendoe allapattyarul iratot Itelet. Irta Slovacivs Peter Craccai Astrologus. Magyarra fordította Peechi Lukach. Nyomtatott nagy Szombatba 1579.
- RMK I. 178a Bártfa (1581)
Judicium magyar nyelven az éghi csillagoknak forgásokról és időknék számontartássokról ez 1581. esztendőre... (Prognostikon... az krackai Slovacius Péter mester írásából magyarra fordeitatott.)
- RMK I. 196 Detrekő, 1582. Iteletec, Az eg forgasa szerint: ez MDLXXXII. Esztendoere. Az Krakai Foe Academicianac Astrologusa Slovacivs Peter nec irasabol: Magyarra fordítattott. Nihil Sliionius Mathe irasabol meg elegyitetet. Ajánlja a nyomdász „Mantskouit Bálint Koenyw Nyomtato... Detrekő, 1582.
- RMK I. 201 Bártfa, 1583. Ivdicivm, Magyar nyelven, Az Eghi czilagoknak forgasából, az idoeekre valo számtartásual egyetemben; Christus Wrunck szueletése vtán 1583. Eztendoere: Slovacivs Peter, az Krackai hires neues Academiának foe Astrologusa által, irattatott es számlaltatott fel Horára, es az Cassai Delre... Bartfan, Dauid Gutgesel.
- RMK I. 204a Nagyszeben, 1583.
Judicium magyar nyelven az ... 1583. esztendőre.
- RMK I. 210 Nagy-Szombat, 1584. Kalendárium és az Egeknek s Tsillagoknak forgásából az Idinek naponként való Itelete M.D.LXXXIV. Esztendőre. Magyarra fordítattott Slovacius Péter mesternek Krakkai Astrologusnak írásából. Nyomtatta Otmar Balint.
- RMK I. 217a [Németújvár, 1585.]
[ó és uj kalendárium az 1585. esztendőre.]
- RMK I. 220c [Nagyszombat, 1587.]
[Kalendárium az 1587. esztendőre.]
- RMK I. 230c Bártfa [1589]
Judicium magyar nyelven Christus Wruncknak születése után 1589. eztendőre. Fontanus Balint ... által irattatott... [Prognostikon]
- RMK I. 245a [Kolozsvár, 1590]
[Kalendárium az 1591. esztendőre]
- RMK I. 249a (Nagy-Szombat) 1591.
Kalendárium...
- RMK I. 265a Németlővő [1592]
[Kalendárium] M.D.XCIII. esztendőre valo calendariom... Fontanus Balint irasabol fordítattott
- RMK I. 268 Debrecen, 1593. Judicium Magyar Nyeluen, az O es Vy Kalendarium szerint Christus Vrunck születése után M.D.XCIII. esztendőre: Tenatius Iános M. Az Krakai fő Osolában rendeltetett Astrologusnak írásából Magyarra fordítattott Debrecenben.

RMK I. 268a [Debrecen, 1593]

Judicium ... 1594. esztendőre.

RMK I. 284c Nagy-Szombat, 1596.

[Kalendarium az 1596. esztendőre]

RMK I. 308 Debrecen, 1599. Ujfalvi Imre. O es Uy Kalendarivm, Christus Urunk szueletese utan 1599. Esztendoere. Uifalui Imre, Debreceni Schola Mester által irattatott, es azon délre szamlaltatott, Debrecenben.

RMK I. 312a Nagy-Szombat [1599]

Pécsi Lukács. Kalendarium...

RMK I. 354 Székely István. Calendarivm magyar nielwen.

Szekel Estvan. H.é.n.

továbbá egy RMK-ban nem szereplő, ám a Régi Magyar Nyomtatványok között 619-es számon leírt, Kolozsvárott, 1589-ben nyomtatott kalendárium.

IRODALOM

Borsa Gedeon: A magyar csízió kialakulásának története In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*. 1974—1975. Bp., 1978. pp. 265—346.

Cserbák András: *Kalendáriumtípusok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében*. Bp., Múzsák, 1987.

Kovács I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata. Bp., Akadémiai K., 1989.

Kovács Imre: *Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig*. Doktori értekezés, Debrecen, 1940.

König György Régi magyar distichon. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 10. évf. 1900. pp. 403—416.

Medizinisch-Astrologischer Volkskalender. Einführung, Transkription und Glossar von Maria Mitscherling. Leipzig, 1981.

Schöner, Erich: *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*. Wiesbaden, 1964. (*Sudhoffs Archiv Beiheft*, 4.)

Welker, Lorenz : *Das «Iatromathematische Corpus» Untersuchungen zu einem alemannischen astrologisch-medizinischen Kompendium des Spätmittelalters mit Textausgabe und einem Anhang: Michael Puffs von Schrick Traktat «Von den ausgebrannten Wässern» in der handschriftlichen Fassung des Codex Zürich, Zentralbibliothek, C 102 b., Zürich, Juris Verl., 1988.*

TOLNA MEGYE EGÉSZSÉGÜGYE A 18. SZÁZADBAN

DR. KÁROLY LÁSZLÓ

A pestisjárványok kora (1700—1740)

A 18. század első felében Tolna megye népesedésének alakulásában két dolog játszott szerepet: a Rákóczi-szabadságharc és a németek betelepítése. Erre mindkét esetben lényeges befolyást gyakorolt a hozzákapcsolódó pestisjárvány. Nagy veszteséggel járó következménye miatt a betelepítés majdnem az egész századra elhúzódott.*

Tolnán 1698-ban élelmiszerraktárt létesítettek, amely nyilván a patkányok elszaporodásával járt. Szerencsére pont ekkor pestis nem volt az országban, a patkánybolhák nem fertőzöttek, így a járvány nem tört ki.

A *pestisjárvány 1706-ban* a Rákóczi szabadságharc idején Nagyszebenben kezdődött és fokozatosan az egész Dunán inneni területre elterjedt. Magas halálozással járt és a hadviselésben is patt helyzetet teremtett: nem volt, aki harcoljon, legyenek azok kurucok vagy labancok. Ez fontos oka volt a harcok elhúzódásának. Tolna megyében a kurucok és a labanc rációk közt öldöklő harc volt. Kölcsönösen az asszonyokat és a gyerekeket sem kímélték.¹ Végül a rációk kiszorították a kurucokat a megye területéről. 1708-ban a Duna partján oly jól működő kordont hoztak létre, amely nemcsak a kurucokat akadályozta abban, hogy a Dunántúlra betörjenek, hanem a járvány megyei elterjedését is megfékezte. 1709 őszén mindössze a Duna-menti Madocsán voltak megbetegedések. 1710-ben azután Székesfehérvár környékéről terjedt el a pestis a megye északi részén. Súlyosságát jelzi a simontornyai várkapitány *Nádasdy József* tábornokhoz Veszprémbe írt levele: „*Éppenséggel Tolna megye nem áll többől, mint 21 nyomorúságos faluból és a jobbacsokból is ötöt nem a nemes vármegye, hanem a pestis bírja.*” A járvány tovább terjedt Baranyában, Pécsen és Siklóst is elérte. Lazarettet is felállítottak. Pécsen ekkor 41 ember halt meg. (A vesztegzár hatásosságáról már 1708-ban meggyőződtek, amikor az ezt alkalmazó Szegednek 182 vesztesége volt, szemben az ezt mellőző Araddal, ahol 3000 ember halt meg. Egyébként pestis elleni vesztegzárt Magyarországon sikeresen 1510-ben Nagyszebenben alkalmaztak először. Akkor a város megmenekült a járványtól.) Dec. 27-én *I. József* rendelete alapján a még nem fertőzött területek védelmére a Péterváradtól Simontornyán és Veszprémen át Komáromig záróvonalat hoztak létre. A kordon a nagy kiterjedés következtében hatástalan volt.

* A jegyzetekben használt rövidítések: NK: Tolna megye nemesi közgyűléseinek jegyzőkönyvei, NKI: Tolna megye nemesi közgyűléseinek iratai, TML: Tolna megyei Levéltár

¹ Károly László: A tolnai egészségügy kezdetei; *Medicus Universalis* 31. 1998. 192

1713-ban ismét volt Pécsen pestis. A magisztrátus utasítása alapján a városkapukat lezárták, az idegeneket elűzték. Büntetés helyezték kilátásba annak, aki idegeneket rejtget. A megbetegedetteket lazarettbe szállították, a hozzátartozókat megfigyelés alatt tartották. A betegek kezelése abból állt, hogy a bubókat kenőcsökkel felpuhították, majd az orvos utasítása alapján a sebész a duzzanatot felvágta. Maga az orvos illet nem végzett. A bubók felnyitása a szervezet általános mérgeződésének (septicaemia) megakadályozását jól szolgálta, viszont a kiömlő váladék újabb fertőzőforrást jelentett. Az idegnek elűzése járványügyi szempontból helytelen volt. Talán ezzel függ össze, hogy a pécsi járvány befejezése után a megyében és Somogyban ismét voltak megbetegedések. Az 1715-ig elhúzódó járványban országosan 410 000 ember halt meg, szemben a harcokban elpusztult 85 000 személlyel. 1703-ban a megyében 75 falu volt, amiből 1714-re 36 szegény helység maradt.²

Ebben az évben *Pamero Felix*, a Fabiani ezred kapitánya a nemesi közgyűlésen kórház építését kérte a nagy számú katonai és polgári megbetegedett miatt. A megye a kérelmet azzal utasította el, hogy erre nem lehet őt kötelezni.³

A német betelepítések hatására 1767-re a falvak száma 101-re nőtt. Ez a népmozgás sok áldozattal járt, ami jórészt a nem megfelelő szervezés következménye volt. Már 1712-ben az első, a *Dörtyek* teveli birtokára történt betelepítés is nehézségekkel járt. Itt a rossz körülmények és az éhezés mellett betegségek is jelentkeztek. 1712—1714 között 188 család, 995 személy jött Tevelre. Közülük 1715-re már csak negyedrészüik, 48 család volt ott. (Ugyanebben az időben a szatmári telepesek fele maradt az új lakhelyén). Az első németek közül sok meghalt, sokan elvándoroltak vagy hazatértek. Így 1720-ra már csak 31 család maradt meg. Ez évben 8 családfő halt meg.⁴ A helytörténeti feldolgozások betegségekről több új telepítéssel kapcsolatban is megemlékeznek, többször fertőzéseket is említene. Így 1718-ban 3 fuldai család 1 hónapon belül elköltözött Tolnárról, mert a Duna vizének fogyasztása után megbetegedtek, ugyanígy járt 1720-ban 4 másik család is. 1722-ben Kalaznóra 29 családfő jött, közülük 1727-re 9 meghalt. Pári községben az 1728-ban odaköltözött 36 családból 1735-re csak 2 maradt meg. Ezek jó része éhen halt. A nemesi közgyűlés 1728. évi jelentése szerint: „*A frankok és a svábok részben meghaltak, részben elköltöztek, sokan koldulnak..., miután szokatlan volt nekik a levegő és ez az ország. Házaik üresek és elhagytak.*” Szekszárdon az 1730-as években az újonnan jött németek és a magyarok meg a szlávok (szlovákok, szerbek) halálózása nem különbözött, Tolnán viszont a németeknél 100 születésre 96 halálozás jutott, a többiek esetében csak 77.

A kezdeti időszakban nemcsak a szegény beköltözők felszerelésének hiánya játszott szerepet abban, hogy a nélkülözések és az éhezés következtében nagyarányú volt az elha-

² Magyar Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek I—IV*; Magyar Orvosi Kiadó 1929—1940; I. 41., III. 135., IV. 18., 28.; Bodosi Mihály: Dél-dunántúli 18. századi pestisjárványok, különös tekintettel Somogyra; *Somogy megye múltjából* 24. k. (szerk. Szili Ferenc), Kaposvár 1993., 85.; Leirja a pestis járványtanát is; Nagy Lajos: *Az 1710-es és az 1713-as pécsi pestisjárvány*; *Baranyai helytörténetírás* 1981. (szerk. Szita László), Pécs 1982., 117., 147.; Hadnagy Albert: Tolna megye küzdelmes évei a török hódoltság után; *Tolnamegyei Újság* 1938. IV. 23.; Schultheisz Emil: *Az orvoslás kultúrtörténetéből*, Bp.—Piliscsaba 1997., 63.

³ Magyar Kossa i. m. I. 41.

⁴ Eppel, Johan: *Tevel. Heimatgemeinschaft der Teveler* ö. v. Bp. 1988., 19., 35.

PESTIS ROL

való

ORVOSI TANÁTSLÁS,

A' mellyben
 Miképpen *Ki-ki*, okos értelmének,
 és az Orvosi - Tudomány fundamentomának
 út-mutatása - szerint, *Magának*, mind az
 egészséges Testnek meg-óltalmazásában, mind
 pedig az Dögleleves - Nyavalyában,
önön maga Orvosa
 lehet.

Mellynek alkalmatosságával
 Miképpen kellefsék életünknek
 Napjait egészséges állapotban meg-hosszabi-
 tanunk, rövid *Diata - béli* Tanács - adással
 meg - magyaráztattot, és ki-bo-
 tsátattot.

NAGY - GYŐR - VÁROSÁBAN
 LAKOZÓ

GÖMÖRI DÁVID

Med. Doct. által.

~~~~~
 Nyomtat. Győrben, Strehig János Gergely
 Privileg. Királyi, és Püspöki Könyv - Nyomtató
 által 1739dik Észterhási-ban.

Gömöri Dávid pestisről szóló könyvének (1739) címlapja

lázolás, hanem a lakásépítés hiánya is, bár a nemesi közgyűlés 1725-ben elrendelte, hogy az új telepesek részére kéménnyel ellátott, vályogból készített, új házakat kell biztosítani.⁵

A lakosság szaporodásával az egészségügyi ellátásról is gondoskodni kellett. Már a beköltözők 1715-ben *Tevelen* borbélyt és sebészt kívántak. Ez azonban a kezdeti időszakban csak a katonaságnál volt adott. Egy 1722-es leírás a *katonai sebész* székhelyének Závodot jelzi. Később ennek elhelyezkedése állandóan változott. A közönséges ezredben egy vezető mellett 13, egy vegyes ezredben 8 beosztott sebész alkalmazását írták elő. Ez azonban a megyében az adóelőírások szerint nem valósult meg. Még 1738-ban, a török háború (1737—1739) idején az átvonuló katonaságnál is csak 2 sebész működött.

A polgári lakoságnál az egészségügyi szervezés egyik első jele volt 1726-ban a Helytartótanácsnak az a rendelkezése, amelyben előírták, hogy bűntény gyanúja esetén egy jártas sebész végezzen boncolást, eldöntendő, hogy az illető külső beavatkozás vagy természetes ok következtében halt-e meg. Mind gyakrabban kezdtek *megyei fizikust* (főorvost) alkalmazni. Tolna megye 1732-ben választott először fizikust. Ekkor bízták meg *Sitter János György* dr.-t, Fejér megye főorvosát a megye egészségügyének irányításával és a rászorultak gyógyításával, évi 150 Ft fizetéssel. (Az alispán fizetése ekkor 600 Ft volt.) A következő évben Tolna és Baranya megye közös főispánjának, a pécsi püspöknek elnökletével tartott gyűlésén úgy határoztak, hogy e két megye tartson közösen fizikust. A főorvost székhelye Pécs legyen, de váltakozva teljesítsen szolgálatot mindkét megyében. Úgy látszik, e működés körül gondok voltak, mert 1738-ban *Deibler Ferenc*, Fejér megye fizikusa arra hivatkozva ajánlotta fel szolgálatait a megyének, hogy erre többen megkérték. Intézkedés ekkor nem történt, de a következő évben Eltz sebész személyében a közgyűlés egy „olcsó” fizikust választott.⁶

Az 1737—1740. évi pestisjárvány

Nyilván a betelepüléssel járó megpróbáltatások is szerepet játszottak abban, hogy a pestis a megyének abban a részében okozott járványt, ahol németek helyezkedtek el. A betegség által érintett helységek közel $\frac{1}{4}$ része németek által lakott hely volt.

A pestis 1737-ben jelentkezett Erdélyben, ahová *Wallis* gróf császári katonái Török-Oláhországból hurcolták be. A járvány alakulásában fontos szerepet játszott az orosz szövetségben vívott török háború (1737—39). A pozsareváci béke óta (1718) a Kis-Oláhországnak nevezett havasalföldi terület az Osztrák Birodalomhoz, Török-Oláhországnak az Oszmán Birodalomhoz tartozott. A területet az Olt folyó választotta el.

A betegség 1738-ban gyorsan terjedt. A Helytartótanács a pestis elleni védekezés központi irányítására egészségügyi bizottságot hozott létre, amely a Tiszán és a Dunán a réveknél záróvonalat létesített. Szept. 14-én az akkor még a Duna túloldalán fekvő Bogyiszló, Fajszt és Szeremle lakói arra kérték a megyét, hogy engedje át őket a Dunán szekszárdi és decsi szőlőjük leszüretelésére. A Helytartótanács hozzájárult az engedély megadásához, de már 21-én felhívta Tolna, Baranya és Somogy megyék figyelmét arra, hogy csak azokat

⁵ Kéri, Heinrich: Warum zog man aus dem Marktflecken Tolnau ab? *Neue Zeitung* 18. 1995. 11.; Kéri, H.: Pári; *Deutscher Kalender* 21. 1997. 228.; *TML, NKI*, 108/1728.; *NK* 578/1725

⁶ *TML NK* 282/1722; 29/1732; 122/1733; 411/1738

engedhetik be a területükre, akik a szalánkeméni vagy a péterváradi zárlaton átestek. A karantén fontosságát aláhúzta Garelli egészségügyi főtanácsos véleménye, amelyben hangsúlyozta, hogy a pestist gyógyítani nem tudják, csak a vesztégzár és más egészségügyi intézkedés hatásos. Dec. 14-én Vassy Tóbiást, a megye Földváron székelő egészségügyi megbízottját és a megyei embereket megvádolták azzal, hogy nem tartják be az előírásokat: útleveél nélkül hajókat engedtek át Pest felé, civileknek és a katonák állatait gondo- zó pásztoroknak engedélyezték, hogy a réven átkeljenek. Egy ilyen eset a Fejér megyei alispánnak is tudomására jutott, mert ezek az emberek megjelentek megyéje területén. A Helytartótanács 1739. jan. 13-án Vassyt enyhe megrovásban részesítette: „*Mondják meg Vassynak, hogy engedélyezése szabálytalan.*” A budai egészségügyi bizottság még márc. 27-én hozzájárult ahhoz, hogy a bogyiszlóiak és a fajsziak átkeljenek a Dunán dunántúli szőlőjük művelésére, de az engedély időtartamát a járványhelyzet alakulásától tette függővé.

A megyében az első megbetegedések a megye közepén, Kajdacson jelentkeztek jan. 3-án. A falu, félve a karantén okozta kellemetlenségektől, ezeket eltitkolta, a bíró és a plébános hallgatólagos beleegyezésével. halottaikat éjjel, titokban temették el. Másfél hónap múlva a pestis Varsádra is áterjedt. Mikor a nemesi közgyűlés *Eltz János Györgyöt*, a pinchelyi volt katonai sebészt megyei fizikussá választotta márc. 3-án, a megye még nem tudott a pestisről, bár annak megjelenésére számítottak, mert jan. 13-án 8 személyt egészségügyi biztosi teendőik ellátásával bíztak meg. Eltz megválasztását azzal indokolták, hogy miután a többség kívánja az önálló megyei fizikust, de a megyében nincs orvos, ezért sebészt választottak erre a tisztségre. Valójában azonban az orvos fizetését sokallták. Az ő illetményét 300 Ft-ban állapították meg. A Helytartótanács részéről *Pálffy János* gróf örömmel üdvözölte a megyének ezt az elhatározását, mert a pestisjárvány miatt szükség volt a területen egy irányító szakemberre. Február–március hónapban a katonák és a Szlavóniából jöttek számára Szekszárdon 42 napos karantént létesítettek.

A megye akkori ismerete szerint az első megbetegedések márc. 16-án Varasdon voltak. Hamarosan Bonyhádon is jelentkezett a pestis. 3 hét múlva már Bátaszéken is voltak betegek. *Perczel József* alispán jelentése szerint itt a járványt a Belgrádból hazatérő katonák okozták, akik hátrahagyták pestisben megbetegedett társaikat. A megye Varasdra sebészt küldött, az elkülönítés végrehajtására 8 személyt rendeltek ki örnekek, akiknek az első hónapra személyenként 2,33 Ft-ot fizettek. Gondoskodtak a sírásók javadalmazásáról is. Ápr. 20-án egy sebészt 2 pénztárossal gyógyszerért Budára küldtek. 6 vesztégzár-biztost neveztek ki, 42 Ft fizetéssel. Közben szigorodtak az országos előírások is: a járványügyi előírások megszegéséért ápr. 21-én halálbüntetést helyeztek kilátásba. A megyében a megbetegedtek száma nőtt. Ebben az időben a pestis főképp a völgyeségi járásban és (Sió)Agárdon terjedt el, de áthúzódott a szomszédos baranyai településekre is. Máj. 21-én az alispán jelentette, hogy Eltzet a megyeszékhelyen, Simontornyán kénytelen volt 300 Ft-ért járványorvosnak alkalmazni, „*mert olcsóbbat nem kaphattak.*” Jún. 4-én Somogy megye felé a két megye közreműködésével záróvonalat hoztak létre a Sió és a Kapos vonalán, amelyen szept. 17-től csak két átjárónál (passus), Ozoránál és Simontornyánál lehetett átmenni sebészi ellenőrzés után. Ez az intézkedés eredményes volt, mert a pestis Somogy megyére nem terjedt át. A járvány első felének elterjedési területén 15 községben történtek megbetegedések, melyek sok esetben csak október hónapban szűntek meg. Közben újabb falvak is fertőződtek. A kajdacsiai a pestist annyira el tudták titkolni, hogy a megye, mit sem sejtve, májusban még 2 napig ott tartotta gyűlését. A fertőzést végül csak júliusban fedezték fel. A járvány idején

itt 332 személy halt meg. A felszabadító vizsgálatoknál megállapították, hogy csak 12 házban nem volt beteg. Novemberben a pestis Bonyhádon ismét fellángolt. Az egész terület vesztesége 2134 személy volt.⁷

Már a járvány kezdete óta nagy figyelemmel kísérték a dunaföldvári révet, amely az egyetlen átkelőhely volt a Dunántúl felé. Itt az áthaladó hajókat is ellenőrizni lehetett. Már ápr. 14-én katonaságot rendeltek oda, majd amikor máj. 4-én Baján is kitört a járvány, és az onnan Pest felé hazatérő 180 személyt csak a rév felett tudták megállítani, az őrséget 50 fővel megerősítették. Felmerült annak a gyanúja, hogy a hazatérőket Vassy látta el útlevéllel. Ebben az időben az öcsényiek és a decsiek, akik már a zárlat kezdete óta állandó összeköttetést tartottak fenn Bajával, bort szállítottak a városból. Ezt veszélyes példának tartották és már júl. 21-én börtönbüntetéssel sújtották az ebben résztvevőket; a bort elkobozták. Ez tetemes mennyiségű lehetett, mert egy kimutatás az ez évben elkobzott bor értékét 774 Ft-nak jelzi.

A pestis Földváron az egészségügyi biztos házában kezdődött júl. 3-án, bár ekkor még „csak egy személynél találtatott puga (bubo), Vassy uram minden cselédjével kitakarodott a szigetre contumáciára (vesztgázra).” Megyebiztossá ekkor ideiglenesen Czompó József szolgabíró-t nevezték ki. A pestis tovább terjedt, 1 hónap múlva Paksot is elérte, majd Bölskére és Madocsára is eljutott. A nagy számú megbetegedés miatt Vassy utasítására Reindlet Földvára hívták járványsebésznek. Az itteninél is nagyobb veszteséggel járt a paksi járvány: 845 halottal. viszont feltűnő volt Madocsa alacsony halálozása: 14 személy. Bár védettség a pestis után nem alakul ki, mégis tény, hogy az 1709—10-es járvány másik területén, Tamási környékén sem voltak megbetegedések. Úgy látszik, időközben a hatóságok már Madocsa felszabadítását tervezték, mert ez ügyben dec. 7-én Daróczy Zsigmond, a község földesura, levelet írt sógorának, az alispánnak, a zárlat fenntartását kérve. Arra hivatkozott — neveket felsorolva — hogy most is vannak megbetegedések és halálozások mind Bölskén, mind Madocsán. „Isten tudja, micsoda nyavalya ez” — írta — „mind némelyek 4-5 napig el nem fekszik benne, azután felkel, de mind csak azzal a meleg tökkel kötözik magukat.” (A tök a bubók beolvadását segítette elő).

Pakson a magas halálozás következtében eluralkodott a felelőtlenség: egyesek loptak, fosztogattak, bútorokat vittek el. Alig halt meg valaki, lakását máris kifosztották. A félelem miatt — mint Perczel alispán szept. 15-én jelentette — Földváron senki nem akart járványszolgának jelentkezni. Ennek következménye volt, hogy egy gyermekágyban meghalt aszszonyt 6 napig nem temettek el.

Ugyancsak a félelem játszott szerepet abban, hogy dec. 1-jén Eltz állásáról lemondott, mert nem akart a járványsújtott területre menni. Mikor a megye emiatt az országos egészségügyi bizottsághoz fordult, az a megyére bízta, hogy kényszerítik-e a sebészt arra, hogy járványos területen dolgozzék; csak azt fűzték ehhez, hogy utódról gondoskodni kell. A megye végül dec. 1-jei hatállyal állásából felmentette, rendszeres fizetését megszüntette. Tekintve, hogy Eltz egyéb munkavégzését vállalta, a felszabadító vizsgálatok egy részének elvégzésével bízták meg. Ezért neki tevékenységének befejezésekor 200 Ft-ot fizettek. Mikor 10 év múlva, halála idején, az özvegyének segélyt szavaztak meg, kiemelték, hogy

⁷ Magyarai Kossa i. m. I. 120., IV. 103., 152., 164.; TML NK 373/1738; 687, 697, 715, 733/1739; 149/1740; 426/1741, utólag helyesbített adatok; NKI 3:722/1739; 3:787/1740

azokban a válságos időkben ő volt az egyetlen, aki a megyét támogatta. Utóda rövid időre *Peer Antal* lett, aki a szolgabírák társaságában meglátogatta az itt állomásozó katonaságot is. Később, éppúgy, mint Eltz, megyei sebészként szerepelt.

A felszabadító vizsgálatokat a sebészek a már járványmentes községekben egy megyei megbízott kíséretében végezték. Előírták, hogy a kirurgus házról házra járjon. Kajdacsot két ízben is ellenőrizték, hogy betegségmentességéről meggyőződjenek.⁸

Közben Pakson és Dunaföldváron a járványügyi helyzet nem javult. Ráadásul a dunai záróvonál sem működött megfelelően. Vassy Tóbiás az áthaladást engedélyező útleveleket túlságosan könnyen adta ki. A Helytartótanács — mit tehetett egyebet —, már 1740. jan. 3-án úgy intézkedett, hogy amíg Földváron járvány van, addig Vassy útlevelét ne fogadják el. Bár a megyét nagyrabecsüléséről biztosította, mégis azt kérte, hogy Vassyt megbízatása alól mentse fel. Ez meg is történt. Közben a kalocsai érsek is a rév túloldalát jan. 21-étől pandúrokkal őriztette.

Jan. 5-én megállapították, hogy *Reindl* sebész működése nem kielégítő. Ezért, miután a megye *Siller János* székesfehérvári orvossal és *Nádasdy Lipót*, Pest megyei egészségügyi biztossal tárgyalt, ez utóbbi javaslatára a pesti *Kamerer Jánost* havi 50 Ft fizetéssel Földvára járványsebésznek nevezték ki. *Búza Mártont* az egészségügyi biztosi teendők ellátásával bízták meg. Megszabták a feladataikat is.

Előírás Kamerer sebész részére

1. Amely helyeken tevékenykedni fog, házanként végezzen látogatást. Ha betegeket talál, azokat a többiektől elkülönítve gyógyítsa.

2. Semmiképpen nem engedhető meg, hogy az egészségesek keveredjenek a betegekkel. Ha valaki ennek a rendelkezésnek ellenszegülné, azt az alispán helyettesének haladéktalanul jelentse.

3. A halottak és a betegek ruháit és mindenféle bútort, ha lehet, vízben és folyadékban tisztítsák meg. A házat és a használati tárgyakat alaposan tisztítsák meg.

4. Amíg a bútorok, a ház tisztítása, lemosás, füstölés nem történik meg, addig a területet nem lehet egészségesnek nyilvánítani. Ez alól kivételt nem lehet tenni.

5. A sebész, különösképpen akkor, ha fertőzött területről tér vissza, magát és másokat is veszélyeztetheti. Ezt maga és a vele kapcsolatba lévőek vegyék tekintetbe.

6. Amikor már tapasztalt és jól képzett sebésznek bizonyult, újra felidézik mindazokat a dolgokat — Őfelsége megbízottjának véleményét tekintetbe véve — amelyeket a közjóért tett.

7. Minden eseményről és tevékenységről, a hivatalos megyei urakkal egyetértésben, tudósítson.

8. Mindenek felett áll az, hogy bátor, hasznos és jó hírű férfinak ismerjék meg, nemcsak saját területén, hanem a körülmények által meghatározott helyzetekben is, hogy így kötelességét megfelelően teljesíthesse.

⁸ TML NK 769, 778/1739; 216/1749; NKI 3:772, 780, 788; NK 10, 91/1740; NKI 1:1853/1740

Előírás Búza Márton egészségügyi biztos részére

1. Az egészségügyi helyzetet alaposan figyelje meg. Az egészségeseket és a betegeket válassza szét. Gondoskodjon mindenféle lakás tisztításáról, a lemosásról és folyamatosan döntsön az elégetésről.

2. Semmiképpen nem megengedett, hogy az emberek többen összejöjjenek, főképp nem olyan számban, aminek következtében a járvány alattomban jelentkezhet.

3. A magisztrátus engedélye nélkül senkit ne engedjen ki a városból.

4. Van-e olyan ház, ahol újabb megbetegedés történt? Ezt minden módon keresni kell. Ha ilyet találnának, ezt az ott lévő kihelyezett sebésznek késedelem nélkül jelezze, hogy az kezelésbe vehesse.

5. Hetente jelentse, mennyi a gyógyultak, a súlyos betegek, a meghaltak száma. Ez utóbbiak milyen betegségben haltak meg? A biztost, az alispán helyettesét, a járási szolgabíró, amilyen gyakran lehet, tájékoztassa.

6. A földvári révén a magisztrátus engedélye nélkül senkit ne engedjen át, akár nyájjal, akár vízen vagy jégen akar átmenni.

7. Mindenre figyelemmel kell lenni, hogy a baj megelőzése a közösség érdekében biztosítva legyen.

8. A kihelyezett őrkkel kapcsolatos minden ügyről értesíteni kell a biztost, az alispán helyettesét és a szolgabíró.

9. Nem fertőzött területről senkit ne engedjen be.

10. A kihelyezett sebész működését megfelelően ellenőrizze.

11. Ha valami egészségügyi vonatkozású baj előfordul, a magisztrátussal közölni kell. Ha probléma merül fel, meg kell velük beszélni. Azaz: mindent el kell követni, ami egy jó hírű és közbiztonsághoz érő férfitől az egészséget fenyegető veszélyekkel kapcsolatban elvárható.

Összehasonlítva ezeket az utasításokat a pécsi Egészségügyi Tanács 27 év előtti intézkedéseivel, megállapítható, hogy az előírások sok esetben hasonlóak: a helységekbe a be- és a kifelé mozgás akadályozása — utóbbi esetben Pécsen csak a járvány későbbi időszakában —, a csoportosulás tiltása, füstölés alkalmazása, a betegek nyilvántartása. A Tolna megyei utasítások jobban kidomborítják a fertőtlenítést, a fertőzött ruházat elégetését, amit a pécsi jegyzőkönyvek nem említenek.

Lényeges különbség van azonban a betegség helységeken belüli terjedésének gátlásában: Tolna megyében a kedvező tapasztalatok dacára sem tudtak sehol járványkórházat létrehozni. Ennek következménye a járvány időtartamában és az áldozatok nagyobb számában mutatkozott meg.⁹

Ebben az időben felelősségrevonásra is sor került. *Marker Ágoston* ügye a korabeli társadalmi viszonyokat tükrözi. A morva származású szakadati plébános, aki egyébként rossz viszonyban volt a földesurával, a község járvány alóli felszabadítása után 1739. dec. 11-én Tevelre ment, ahol még dült a pestis. Meglátogatott egy a betegségben szenvedő asszonyt, akinek férje és lánya már emiatt halt meg. (6 nap múlva az asszony is a pestis áldozatává vált). Mikor ez a földesúr, gróf *Mercy-Argenteau* tábornok tudomására jutott, 1740. január-

⁹ TML NK 137/1740; NKI 3:792/1740

ban katonáival a papot lefogatta és hőgyészi börtönébe záratta. Az eset a pap bebörtönzése miatt országos figyelmet keltett. Maga *III. Károly* írt emiatt a megyének és körültekintő vizsgálatot kért. A Helytartótanács szükségesnek tartotta, hogy a szakadátiai vallási ellátása biztosítva legyen. javasolta, hogy a megye emiatt lépjen a püspökséggel érintkezésbe. Csak a plébános járványügyi elkülönítését tartotta indokoltnak. Mercy-Argenteau a megyének írt levelében arra hivatkozott, hogy intézkedése a közösség érdekét szolgálta. Áprilisban a megyei peres eljárás során Marker vétkessége bizonyítást nyert. Közben a plébános *gróf Berényi Zsigmond* pécsi püspöknél feljelentette a generálist, mert a börtönben bántalmazták. Ő ezért Mercy-Argenteaut kiközösítette. A tábornok nem kívánt a püspökkel tárgyalni, hanem egyenesen az új uralkodóhoz, *Mária Teréziához* fordult segítségért. Az ő közbenjárására az excommunicatiót nem hozták nyilvánosságra, így az nem lépett hatályba. Közben Marker kiszabadult és 1741-ben a püspök Tevelre helyezte át. Az ottani földesúr, *Dőry Ignác* főszolgabíró, mint kegyúr, a kinevezést nem fogadta el, bár kifejezetten német nyelvű papot kívánt jobbágyai számára. Ebben az elutasításban nyilván szerepet játszott a plébános és Mercy-Argenteau hosszú ellentéte. Markert végül a bonyhádi egyházközségbe helyezték.

A plébános viszontagságai, bár ezeket jórészt magának köszönhette, ezzel nem értek véget. Bár Bonyhád kifejezetten német nyelvű település volt, mint jelentős helyen, magyar nyelven is kellett tudni. Marker azonban nem volt hajlandó magyarul megtanulni. Így már 1747-ben egy kis helyre, a Baranya megyei Nyárádra helyezték át. Ott is halt meg 1755-ben, 46 éves korában.¹⁰

Csak egyetlen egészségügyben dolgozó személyről tudjuk, hogy pestisben halt meg. *Éliás*, nagyszékelyi borbély volt ez az áldozat. Özvegye 1741-ben „*alamizsnálkodó kegyes gráciát nyújtani*” kérte a megyét.

Miközben a megyében a járvány fokozatosan megszűnt, márciusban átmeneti szünet után Pakson és Dunaföldváron ismét volt megbetegedés. Ezen a területen 1263 halott volt.

A járvány a megye 2 részét érintette a Földvártól Bonyhádig húzódó területen, a köztük lévő, Pakstól Bátaszékig terjedő rész pestismentes maradt. A később fertőződő Duna melletti terület lényegesen kisebb volt a másik résznél, azonban itt voltak a megye legnépesebb települései. Így ezekben a mezővárosokban volt a legtöbb áldozat: a már említett paksi 845 halott mellett Földváron 366 személy. Márciusban már remélték, hogy „*Isten kegyelméből a megye megszabadul ettől a betegségtől.*” Ez be is következett: máj. 30-án a területet hivatalosan is felszabadították, csak a földvári révnél hagytak egy megfigyelő állomást.

A járványügyi előírások és a ténykedések olyanok voltak, amelyek nagyrészt ma is megállják a helyüket. A társadalmi közeg azonban a rendeletek teljesítését részben akadályozta. Így az előírások sok esetben csak elméleti szinten maradtak. A védekezés hatékonyságát csökkentette, hogy kevés volt a szakember és azokat sem időben alkalmazták. A hasonló adottságú Baranyában (átvonuló katonaság, kis községek, járványt közvetítő Duna) egy Bécsből hozott járványorvos korai alkalmazásával sikerült a mohácsi járványt lokalizálni és később az észak-baranyai és pécsi elterjedését megakadályozni. Tolna megyében Eltz alkalmazása a megbetegedések elleni védekezés szempontjából nem járt ilyen átütő eredménnyel. Kamerer sebészt csak későn, a járvány leszállós szakaszában alkalmazták.

¹⁰ TML NKI 3:797/2740; Váradi Antal: *Hőgyész II.*, *Hőgyész* 1998; 68.; Eppel: *i. m.* 193.; Joseph Brüstle: *Recensio universi cleri diocesis quinquecclesiensis*. Pécs 1846. III. 964.

Már Pápai Páriz a *Pax corporis*ban fél évszázaddal a járvány előtt kifejtette, hogy a pestis elleni védekezés hatékonysága a megfelelő képzett szakemberek alkalmazásán múlik.

A karantén okozta „*kellemetlenségek*” az emberek éhezését is jelentették, mert megtiltották, hogy a földjeikre kimenjenek, a mezőgazdasági munkát elvégezzék. Az alacsony termésátlagok miatt megfelelő tartalékot sem tudtak képezni. Bár gondoskodtak a járványmentes területen az aratási munkák elvégzéséről, az élelmiszerellátás megoldására az intézkedések nem voltak elegendők. Ráadásul az átvonuló katonaság is elvont a szűkösebb mennyiségből. Ezzel magyarázható a kajdaciaknak az a kijelentése, hogy inkább az akasztófát választják, mint az elkülönítést. Alig fedezték fel náluk júliusban a pestist, augusztusban már felszabadításukat kérték. (Más dolog, hogy ezt csak decemberben érték el és 1740. januárban ismét ellenőrizték őket.) A földváriak és a sárköziek kereskedelmi tevékenységüket a járványügyi tiltások ellenére is folytatták. A megyei szervek is ismerték ezt a helyzetet és a szabálytalanságokat bizonyos határig eltűrték. Részben ez az oka annak, hogy Vassy Tóbiás, a megye egészségügyi biztosa folyamatosan megszeghette azokat a rendelkezéseket, amelyek alkalmazásáért ő lett volna felelős.

Még egy tényező volt jelentős — amire már utaltam — a török háború következtében a katonaság állandó mozgása. A háborúban kezdetben a császári csapatok előrenyomultak, majd Wallis gróf Grockánál csatát veszített, Belgrádot is feladták. A háborút 1739. szept. 1-jén a belgrádi béke zárta le.

Hogy a katonák járványterjesztő hatását megakadályozzák, helyváltozásukat vesztegzárhoz helyekkel és záróvonalakkal korlátozták. A zsoldosok azonban a záróvonalakat sokszor áttörték. Wallis gróf katonái Szigetváron rövid időre még a somogyi egészségügyi biztost is bebörtönözték. A dunaföldvári révnél a katonai pásztorok a záróvonal ellenére is átmentek a Dunán. A közgyűlés jegyzőkönyvében a különféle ezredek 1739. évi kártevéseit tételesen is felsorolták. Az említett esetek mind lehetséges ragályt terjesztő tényezők. Ebből az időből csak egy biztosan járványt előidéző esetről van adat: a bátaszéki járvány a katonaságtól indult ki. Később ugyan Madocsán is felmerült annak a gyanúja, hogy katonák betegedtek meg pestisben, ezt azonban a vizsgálatok nem erősítették meg. (Az utóvizsgálatok sok esetben helyesbítették a pestises halottak számát: így az első jelentésben szereplő 3480 személy számát a következő évben 3397 főre módosították.) Tény mégis, hogy a 19 fertőzött hely közül 8-ban átmeneti katonai szállás volt. Másrészt viszont őrző tevékenységük elősegítette a vesztegzárak és a kordonok működését (Kapos-vonal, földvári rév). A belgrádi béke után a határon állomásozó katonaság a megyén keresztül tért vissza eredeti szálláshelyére. Ezt a járvány akadályozta. Így először 1740 áprilisban indult katonai konvoj az ország belseje felé. Előbb a földvári révet választották dunai átkelőhelynek, azután a kiújuló pestis miatt Baranyán át a Báticaszék—Szekszárd—Simontornya útvonalon indultak el. Téli szállásnak lehetőleg olyan helyet választottak, ahol nem volt járvány.¹¹

Az orvosi szemlélet és az ismeretek meghatározták a kor orvosi tevékenységét. Örök emberi tulajdonság, hogy az emberek mindennek az okát, magyarázatát keresik. Természetesen ekkor a baktériumokról, tulajdonságaikról fogalmuk sem volt, így a betegség okát, leegyszerűsítve, közvetlenül Istentől eredő dolognak tartották. Gruber Dávid, a kortárs orvos szerint, ezt a „*leg hatalmasabb és legveszedelmesebb betegséget*” úgy tekintették,

¹¹ TML NK 28, 204, 300, 346/1740; NKI 3:828/1740; 1:1964/1741; Bodosi: i. m. 82.; Baranya megye nemesi közgyűléseinek jegyzőkönyvei 98, 112/1739.

hogy Isten lebecsátotta a pestist formáló mérges matériát. A betegség Isten bosszúállása a bűnök miatt. Kiinduló pontja minden esetben a keleti, pogány világ. Ez tetszetősen alátámasztotta ezt az elképzelést. Az egyházak is hasonlóképpen vélekedtek. A katolikus pasztorális levelek hangsúlyozták, hogy a járvány idején is el kell látni az egyházi szolgálatot: a szentségek kiszolgáltatását és a temetési szertartások elvégzését. Ennek megnyilvánulása volt, hogy a pestis idején egy pap Szekszárdról Agárdra ment. Vállalva a járványügyi elkülönítést, ellátta az egyházi szolgálatot. Így csak a járvány végeztével tudta bejegyezni az időközben Agárdon született újszülötteket a szekszárdi keresztek anyakönyvébe. A pasztorális levelek felhívják a járvány idején az óvatosságra a figyelmet, azonban ezzel kapcsolatban részleteket nem közölnek.

A betegség keletkezését Buzinkay György, debreceni orvos 1738-ban az akkori felfogásnak megfelelően így magyarázta: „Küld az Isten gyakorta a földre (sic!) sok számú férgek, hernyókat, sáskákat, cserebogarat. Ezek tojásaitak letészik a füre, fára, kerti veteményekre vagy gyümölcsökre ..., ezek eledellel a gyomorba kerülnek vagy mivel láthatatlan kicsinységükkel a szélről elragadtatván a levegő égen ide s tova vitetnek, ezek a ki és belehellések a tüdőbe menvén mindkét helyen megrothadnak vagy kiköltetnek, a testet férgessé és rothadásra hajlamossá teszik.”

Már Pápai Párizs a sok kiadást megért *Pax corporisban* megemlíti az egerek és a patkányok járványt terjesztő hatását. Ismerték a bubo kifakadásával kiömlő váladék fertőző voltát. Egyöntetű vélemény szerint a betegség levegőben lévő csíráit füstöléssel lehet elpusztítani. Ennek — mai tudásunk szerint — az a valóságtartalma, hogy meleg hatására a bolha vektorok elpusztulnak. A kellő hatás elérésére viszont megfelelő hőfok kell, amit legfeljebb az iratok füstölésével — amit gyakran alkalmaztak — lehetett elérni. Az iratokon természetesen ritkán volt bolha található. Csak a fertőzött tárgyak elégetése volt eredményes. (Ekkor mellékesen a baktériumokat is elölték).

Érdekes módon az akkor leghatékonyabb módszert, az elkülönítést, az ebben a korban írt művek sokszor csak futólag említik, pedig ezt a gyakorlatban alkalmazták. Úgy látszik, kevesen mondták ki olyan nyíltan, mint Garelli, hogy az alkalmazott gyógyszerek hatástalanok. Mind Gömöri, mind Moller hosszan tárgyalják ezeket az orvosságokat, bár egyes gyógyszerek hatékonyságát megkérdőjelezi, mint Pápai Párizs a drága bezoárét. Moller az amulettekről van rossz véleménnyel: „Az amulettekről soha a sok tapasztalattal okoskodó orvosok dicséretet nem mondtak”.¹²

A szegény megye deficités költségvetés mellett a járvány első évében 2327 Ft-ot fordított egészségügyi célra, szemben a majdnem kétszer nagyobb Somoggal, ahol, bár csak néhány behurcolt pestises eset fordult elő, csak 1739-ben emiatt 5758 Ft-ot költöttek el. A második évben, mikor a megye bevétele a járvány következtében lényegesen csökkent, már csak 1036 Ft volt az ez irányú kiadás. Mindenesetre, csak a halottak számát tekintetbe véve, a megye ráfizetett a takarékoskodásra.

Végeredményben a pestis következtében 3397 személy halt meg, az 56 000 főre becsült megyei lakosság 6,1%-a. Ezt a Dunántúlon csak Fejér megye haladta meg (7,5%). A szom-

¹² Gömöri Dávid: *A pestisről való orvosi tanátlás*, Győr 1739.; Moller Ottó Károly: *Consilium medicum azaz orvosi oktatás miképp kellessék a mostani pestises és egyéb nyavalyáknak gondot viselni*, Buda 1740.; Kótai Pál: *Pax corporis. Orvostörténeti Közlemények* 5—7. 1958., 5.: *Instructio practica de officio parocchorum*, Tyrnaviae, 1739.; Kiss Ernő: *Pestisjárványok pusztításai Debrecenben; Népegészségügy* 12. 1931. 31.

szédos Baranyában ez az arány csak 2,5% volt. A Tiszántúlon a veszteség lényegesen magasabb volt (15—24%). Országosan a még évekre elhúzódó pestisnek 310 000 ember volt az áldozata.

Moess vizsgálata szerint Kecskeméten a betegség 1739-ben leginkább a fiatalabb korosztályokat sújtotta. Ez azt jelenti, hogy a lakosság szaporodása évtizedeken át lényegesen csökkent, a szokásos kisebb járványok okozta veszteség mellett. Tolna megye viszonylatában a növekedés hiányát csak több betelepülttel tudták ellensúlyozni, akik ráadásul az új körülményekhez csak nehezen voltak képesek alkalmazkodni.¹³

A 18. századi két országos pestisjárvány a megyében a klasszikus formában zajlott le: a különféle okok miatt kialakult ellenálló képesség csökkenése következtében terjedt el. Országosan az egyes területek eltérő halálozása a megszervezett védekezés hatékonyságára is utal.

Az *első járvány* (1709—1710) előzménye két háború volt: a török elleni felszabadító háború és a Rákóczi-szabadságharc, melyek a megyében nagy embervesztéssel jártak. Ennek ellenére a harci tevékenység a rációk jelenléte következtében a pestis továbbterjedését akadályozta. A lazarétumok létesítése Pécsen akkor is és 1713-ban is lényeges járványt gátló tényezők voltak. Az ottani halottak számát az akkor már pontosan vezetett nyilvántartásokból és jelentésekből ismerjük. A Tolna megyei adatokat nem tudjuk, így a rác kordon hatékonyságát nem lehet felmérni. Lazarétumok a megyében nem voltak. Valószínűleg, a halálozás az az országos átlag alatt maradt.

A *második járványt* (1739—1740) előkészítő tényező a megyében a nem kellően szervezett betelepítés volt. Ennek következtében az újonnan jött németek között gyakori volt az éhezés és a számukra új fertőző betegségek, melyek a védekezőképesség csökkenéséhez vezettek. Az országos helyzettől eltérően itt nagyobb szerepe volt a katonák mozgásának, mert a megye harci felvonulási útvonal volt. Igaz, az illetékes szerveknek sikerült a katonák járványt terjesztő hatását több-kevesebb sikerrel akadályozni.

A pestis után 1753-ban Szekszárdon emlékoszlopot állítottak. A Szentháromság-szobor a temesvári emlékműhöz hasonló. De míg ott a járvány végeztével állítottak szobrot, a szekszárdit azért hozták létre, mert a pestis a mezővárost elkerülte.

Minthogy Szekszárdon és Tolnán pestis nem volt, az 1731—1740 közti anyakönyvi adatok képet adnak egy járványmentes terület halálozásáról. A két mezőváros számai meglehetősen eltérőek, de abban megegyeznek, hogy csak kevesen (a halottak 6%-a) érték meg az öregkort.

Az átmeneti időszak a pestisjárvány után (1741—1768)

A pestis megszűnése természetesen csak a legnagyobb, minden korosztályt érintő járvány végét jelentette. Egyéb járványos betegségről viszont alig van adat. 1753-ban Faddon egy vérbajjárvány zajlott le, amelynek kezelésére a megye a fizikust, a szekszárdi és *Anrod* tolnai sebészt rendelte ki. A kezelés belsőleg és külsőleg is higanyal történt. Ennek mérge-

¹³ TML NK 211/1740; Bodosi i. m. 99.; Dávid Zoltán: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. *Orvostört. Közl.* 69—70. 1973. 95.; Moess Alfréd: Az 1739—40-es pestisjárvány távolról és közlől. *Orvostört. Közl.* 75—76. 1975. 59.

ző hatása miatt a sebészek csak orvosi ellenőrzés mellett végezhatték a kezeléseket. Egyéb-ként a járványügyi szabályokat alkalmazták, a falu elzárását írták elő.¹⁴

Az egészségügy megszervezése fokozatosan történt. A pestis elmúltával a régi szervezeti formát állították vissza. A 40-es években a Tolna-Baranya megyei fizikus mellett — mai kifejezéssel élve — már egy gazdasági iroda működött. 1745-ben *"elhatároztatott, hogy a doktor úr évi 200 Ft fizetést kapjon, melyet 1745. nov. 1-jétől a pénztáros úr fizet."* A főorvos elsősorban gyógyító munkát végzett, de fokozatosan mind több szervezési és törvény-széki orvosi tevékenységet is ellátott.

1748-ban új megyei főorvos megválasztására került sor. *Bull Jakab*, Fejér megyei doktor kérvényében ígérte, hogy „a megyében nemcsak sürgős esetben, hanem rendszeresen látogatást végez és itt az elődeihez hasonlóan dicséretesen dolgozik, a rá háruló kötelezettségeknek eleget tesz. ha nem teljesíti köteleességét, a megye megfelelő módon hivatalvesztéssel is sújthatja”. Baranya—Tolna megyére kiterjedő hatáskörében évenkénti látogatást ígért. A közgyűlés a gyógyítási tevékenység végzéséhez az orvosnak ingyen fuvart biztosított. Bully munkájának nemigen tett eleget, mert, mikor a Helytartótanácsnál panaszt tett amiatt, hogy a fizetését nem kapta meg, a megye azt válaszolta, hogy azért nem fizettek, mert a fizikus nem teljesítette köteleességét. Az orvos a Tolna megyei látogatásoknak a továbbiakban is csak ritkán tett eleget. Ez esetben a megye 2 Ftapidíjat adott neki. A Tolna megyei betegeket többnyire Queisar pécsi orvos látta el, aki 1767-ben tolnai fizikus is lett.

A *Helytartótanács* 1752-ben javasolta, hogy minden megye alkalmazzon fizikust. Csak az tölthetett be ilyen állást, akinek diplomája volt. Így a nemesi közgyűlés is ellenőrizte a főorvos oklevelét. Már ez is a fejlődés igényének jele volt, de a továbbiaknak gátat szabott az, hogy Magyarországon nem volt orvosképzés; alacsony volt nemcsak az orvosok, hanem a képzetlen felcserek száma is. Emiatt *Perlitz Dániel*, nógrádi fizikus, már 1751. évi beadványában orvosi egyetem elállítását javasolta. E fejlődés ellen hatott, hogy az orvoslásnak nem volt társadalmi megbecsülése. Ha egy nemes ember orvos lett, az általános megütközést keltett.

Már 1747-ben királyi rendelet írta elő, hogy a gyógyításra jogosultakat (sebészek, bábák, fürdőmesterek) ellenőrizni kell. Ennek következménye volt a *sebészek* és a *bábák* összeírása. Ekkor országosan 168 esküdt és 10 nem esküdt felcser dolgozott. A megye akkori 3 járása közül 2-ben 16 sebész működött. Köztük volt a 2 megyei sebész is: *Eltz János György*, a volt fizikus és *Anrod József*. Állásuk nem járt állandó alkalmazással, csak időnkint kaptak közfeladatok (servitus publicus) elvégzésére megbízatást. Ez többek közt *Eltz* munkájának méltatásából is kiderül, amikor megemlítik, hogy 12 év szolgálata alatt *voltak* évek, amikor munkájáért évi 100 Ft-ot fizettek.

Különleges helyzetben volt a bonyhádi zsidó felcser, aki már 1752-ben a körülmételést végezte. Ezt a tevékenységét még 1782-ben is megemlítik.

A sebészek céhekbe tömörültek. Tolna megyéhez a legközelebb volt a pécsi sebész céh. Négy éves inaskodás után vizsgáztatták a jelölteket. A vizsga anyagának lényeges része volt a kenőcsök készítése. Az országban elméleti vizsga csak a lőcsei főcéh anyagában szerepelt, de később ez is elhalványult. A Helytartótanács rendeletére 1756-tól az alacsony színvonalú sebész céh előtti vizsga helyett a sebészeknek a megyei fizikus előtt kellett vizsgát tenniük. 1760-ban a vizsga tárgyát részletesen szabályozták. Bonctani és kórtani

¹⁴ TML NK 512/1753; Magyary-Kossa: i. m. IV. 130.

ismereteket is számon kellett kérni. A magasabb sebészeti képzettséget adó intézmény megszervezéséig a már működő, különböző képzettségű és készségű sebészeket minősítették. 1763—64-ben a sebészeket összeírták. Ekkor kiderült, hogy a 26 sebész közül 5 orvos, 12 sebész előtt vizsgázott, 9-nek semmiféle vizsgája nem volt. 1764-ben *Queisar* főorvos 2 sebész és Sztankovánszki Pál szolgabíró jelenlétében 33 megyebeli sebész vizsgáztatását végezte el. Ezek közül több az összeírásban még nem szerepelt. A sebészek többsége külföldi származású volt, alig több, mint harmaduk volt magyar.

A vizsga tárgya volt: daganatok, törések, ficamok, sérvek, fogszú (caries), trepanatio (= lékképzés üreges szervén), dobhártyaátszúrás (paracentesis), szondázás, érvágás, hámphínyok kezelése.

Nehéz összehasonlítani az iratokban csupán címszavakban szereplő anyagot a debreceni „tudós” *Weszprémi István* 1763-ban szerkesztett vizsgakérdéseivel. *Weszprémi* 45 kérdést szerepeltet az anatómiai ismeretekről, amelyekről *Queisar* nem tesz említést. A gyakorlati kérdések azonban lényegében megegyezők *Weszprémi* kérdéseivel, ami az országosan egységesülő, sebészektől elvárt követelményekre utal.

A Tolna megyei felmérés alkalmával a 33 sebész közül 8-at találtak minden sebészi beavatkozásra alkalmasnak, a többiek esetében mindenkinél pontosan meghatározták, hogy milyen kezelést végezhet.

A főorvos tevékenységének megsegítésére, a sebészek munkájának ellenőrzésére 1768-ban 2 sebészi kerületet létesítettek. A megye felső részének ellátását a régebben Tolnán lakott, majd a megyeszékhelyre, Simontornyára költözött *iff. Eltz János*, a volt fizikus fia végezte, az alsó részek felügyeletét a tolnai sebészre, *Anrod József*re bízták. Ők már évi 150 Ft rendszeres fizetést kaptak.¹⁵

A gyógyszerellátás országos állapotára utal a már említett 1747. évi rendelkezés, amely a gyógyszerkiadást szaktudáshoz kötötte: csak sebészeknek, bábáknak, fürdőmestereknek engedélyezte azok árusítását. Később a gyógyszertárak szaporodásával már természetes volt, hogy csak a patikában beszerzett gyógyszer a megbízható. Az igények növekedésével a nagyobb mezővárosokban is alapítottak patikákat. Így került sor 1767-ben a megye egyik legnépesebb helységében, Szekszárdon az *Arany Sas* gyógyszertár létesítésére. Vezetője valószínűleg az a *Pintér Gyula* lett, aki 1772-ben a gyógyszertár tulajdonosaként szerepel. A patika készlete eleinte nem volt megfelelő. Ezt bizonyítja, hogy megindulása után több, mint egy évtizeddel a megyei költségelszámolásban többször szerepel olyan tétel, amely szerint egy futárnak fizettek azért, mert a pécsi vagy a fehérvári gyógyszertárból gyógyszereket hozott. Egy 1763-as rendelkezés szerint a patikákat a fizikusnak rendszeresen ellenőrizni kellett. A Helytartótanács ezt 1771-ben nem találta kielégítőnek.¹⁶

A pestisjárvány idején és utána is a *bábák és az orvosemberek* voltak a paraszti népesség gyógyítói. Az 1741—43 között lezajlott boszorkányperek, amelyeknek főképp bábák voltak a vádlottai, a fennmaradó jegyzőkönyvek tanúsága szerint nem annyira a gyógyító szakem-

¹⁵ *TML NK* 318/1746; *Összeírások* 429/1747; *NK* 97/1748; 272/1751; 12/1754; *Schweitzer József—Szilágyi Mihály. A Tolna megyei zsidók története 1867-ig*, Bp. 1982. 139.; *Schultheisz: i. m.* 96.; *TML NKI* 3:1571/1764; *NK* 1027/1768; *Jáki Gyula: Sebészvizsga a XVIII. században. Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 1955. 1. 5.

¹⁶ *TML NK* 12/1747; 267/1763; *Gábor Józsefné: Tolna megye gyógyszertári hálózatának kialakulása, TML kézirat* 1982.; 27; *NK* 411/1772

berek hiányával magyarázhatók, hanem az akkori felfogással, amely a tudás hiányát mágikus jellegű magyarázatokkal pótolta, amelyet a nagyobb tudással rendelkező bírások is elfogadtak. Bár már 1713-ban volt egy bába halálos ítéletével járó per, a legjelentősebb az 1741. évi, Paks környéki vádlottak ellen indított per volt, amely 7 személy közül 3 bábát megégetésre ítélték. A Tolna megyei boszorkányperek részletes elemzését Szilágyi végezte el. A kormányzat fellépett e perek ellen, amelyek aztán véglegesen 1768-ban szűntek meg, 100 évvel az utolsó francia boszorkányégetés után.¹⁷

A szülésznők szabályozásának első jele egy 1731-es, katolikus indíttatású rendelkezés volt, amely a bábák szükségkereszteléséről intézkedett. Ez ellen a reformátusok vallási indokok alapján tiltakoztak, de a rendeletet a nem katolikus bábáknak is végre kellett hajtaniuk. A szülésznőknek saját papjuk előtt esküt kellett tenni. A rendelkezés végrehajtása természetesen lassan ment, bár a katolikus egyház részéről 1742-ben és 1769-ben is szorgalmazták a szükségkeresztelést. 1747-ben, amikor a bábákat első ízben összeírták, a megyei 115 szülésznő 35%-a volt csak felesküdt bába. A rendelet akkori végrehajtásáról a szekszárdi anyakönyvekben nincs adat. A tolnai anyakönyvekben, először a 60-as években, mindössze pár eset szerepel, az is a halottak között. Ekkor fordul elő először szülés alatti keresztelés is. Ezeket a pap végezte. A szülés eredményéről egy rövid bejegyzés tudósít: „*Baptisata sub partu ac mortua*” (szülés alatt keresztelve és meghalt). Ezeket ma halvaszülötteknek tekintjük.

1763-ra a megye 2 járásában a bábák száma 61-ről 69-re emelkedett. Van anyakönyvi adat arról, hogy a betelepültek is hoztak magukkal szülésznőt. Sajnos, a bábák továbbra is szakképzetlenek voltak. Csak Tolnán az egyik szülésznő vizgázott sebész előtt.¹⁸

A felvilágosodás: Keller Jakab fizikus működésének kora (1769—1803)

E században *építési előírások* csak a betelepülők házaival kapcsolatban voltak. Így a falusi lakásvizonyokról ezzel összefüggésben vannak e korból adatok. A szekszárdi és a dunaföldvári bencés apátság földjei a Tanulmányi Alap, majd a pesti egyetem birtokába kerültek, jövedelmüket az orvoskar fenntartására fordították. II. József, hogy e területek jövedelmezőségét fokozza, az apátságok területén telepítést végzett. Az érkező németek elhelyezése tervszerűen történt. Mözzsel kapcsolatban erről 90 év múlva Gajdosik plébános tudósít: „*A császár több házakat építtetett nekik*”.

Hogy nem minden ment megfelelően, azt Németkér történetéből ismerjük. A telepések érkezésekor az új házak még nem voltak készen. Az újonnan jöttek kifogásolták, hogy nem zárt udvarú német, hanem szabad udvarú magyar típusú házakat építettek. Az épületek döngölt vagy rakott fallal készültek szoba-konyha-szoba-kamra-istálló beosztással. A szobák fűtését kemence biztosította. A konyha szabad kéményes volt. A ház ablakait, éppúgy, mint Mözsön, vaslemezből készült táblák fedték. Közülük 879 személy Németkéren, 653 Kömlődön telepedett le. A betegek ellátását Fünk Antal megyei sebész végezte. 1784-ben

¹⁷ Szilágyi Mihály: Boszorkányperek Tolna megyében. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* XI. k. (szerk. K. Balogh János), Szekszárd 1987., 457.

¹⁸ *TML NKI* 3:623/1731; Magyari Kossa: *i. m.* IV. 85.; *TML Összeírások* 429/1747; 430/1763; *NK* 47/1769; Károly: *i. m.*

348 beteget kezelt. Két házban kórházat rendeztek be, ahol 41 beteget ápoltak. Sokan meghaltak betegség következtében. 1785–86-ban 8 hónap alatt Németkén a telepések 23%-a, Dunakömlődön 27%-a hunyt el. 5-6 család teljesen kihalt. Még egy 1788-as ellenőrző vizsgálatnál is az új járási sebész, Madarász Antal az újonnan jött 540 kömlödi egyén között 38 beteget talált. Oka különféle betegség volt. Tehát minden intézkedés ellenére a betelepítésnek most is voltak áldozatai.¹⁹

Ebben az időszakban itt a betegek 10,5%-a *fertőző betegségek* miatt halt meg: vérhas, váltóláz következtében. A 80-as évek végén Tolnán és a szekszárdi református anyakönyvekben is található adatok a szinte minden évben előforduló himlő, vérhas, Tolnán pedig malária okozta halálozás. Ebben az időszakban, 1778-ban egy bejelentés jelentős járványos betegségről tudósít: Bátán és Palánkon magas halálozással járó lépfene jelentkezett, ami miatt *Schaduz* járási sebész intézkedését sürgetik.

A századvég népmozgalmi helyzetéről a már pontosabb anyakönyvi adatok alapján nagyobb ismeretünk van. Megállapítható, hogy ekkor a telepítések következményeinek elmúlásával is a halálozás közel $\frac{3}{4}$ részét alkotó csecsemő- és gyermekhalálozás aránya nem változott, de az átlagéletkor 24–35 évre nőtt. A terhesek életmódjára derít fényt Fünk megyei sebész 1786. évi jelentése. Ebben leírja, hogy Decsen 15 vetélés fordult elő. Ezt azzal hozta összefüggésbe, hogy az asszonyok gyakran vízben állva dolgoztak.²⁰

1768-ban a Helytartótanács kötelezte a megyéket arra, hogy minden megye *külön fizikust* alkalmazzon. A nemesi közgyűlés ezt elfogadta: „Szükséges, hogy a megye fizikussal és orvosdoktorral legyen ellátva, bárki legyen az, akit ilyen feladatnak megnyernek, mert a megyének gondoskodni kell olyan személyről, aki hasznára legyen sajátos kifejezőmódjának és jártasságának természetéből kifolyólag.”

Az állásra két személy jelentkezett. Az első *Joseph Petrogalli* volt, a bécsi spanyol kórház másodorvosa. Ő éppúgy nem járt szerencsével, mint más vonatkozásban *Auenbrugger*, ugyanennek a kórháznak a vezetőorvosa, a kopogtatás feltalálója (*Inventum novum de percussione thoracis*, 1761), akinek korszakalkotó felfedezése világszerte lényegében csak 1808 után vált ismertté. Az állást ugyanis nem Petrogalli nyerte el, hanem *Hadik András* budai kormányzó orvosa, a svájci származású *Keller Jakab Udarlik de Falkenstein*. Ő 1769. jan. 1-jén lett a megye főorvosa. Ő is, mint *Queiser Ignác*, évi 500 Ft fizetést kapott; lakást számára a megye kölesdi házában biztosítottak. Előírták, hogy negyedévenként látogassa végig a megyét, kezelje a jelentkező betegeket. Munkáját fizetség nélkül végezze, beleértve a szükséges gyógyszerek adását is.²¹

A Tolna megyei események is mutatják, hogy az egészségügy erőteljesebb szerveződése megindult. Mindinkább kezdtek gondoskodni arról, hogy a betegellátás minél megfelelőbb legyen, az egészségügyben dolgozók minél nagyobb tudásra tegyenek szert. Indokolt volt, hogy 1770-ben megszülessen az első országos átfogó egészségügyi rendelkezés, a *Generale normativum in re sanitatis* amelyet 1777-ben a halottak körüli eljárás szabályozása egészí-

¹⁹ Schilling Roger: Dunakömlőd, Németkér telepítés-, népesség és nyelvtörténete. *Német philológiai dolgozatok* 52. Pfeifer F., Bp., 1933. 94.; Hanák Ottó: *Németkér emlékkönyve*, Németkér 1985., 25.; Károly László: A mózsi egészségügy története a XVIII. századtól az I. világháborúig. *Medicus Universalis* 29. 1996. 337.; TML NK 654/1788.

²⁰ TML NKI 3:62/1778; NK 339/1786.

²¹ Magyari Kossa: i. m. I. 69.; TML NKI 3:1808/1768; NK 12/1769

NOS MARIA THERESIA
 DEI Gratia Romanorum Impera-
 trix, Vidua, Hungariæ; Bohemiæ,
 Dalmatiæ, Croatia; & Sclavoniæ &c. Regina
 Apostolica: Archidux Austriæ; Dux Burgun-
 diæ; Magni Princeps Transylvaniæ; Dux Me-
 diolani, Mantuæ, Parmæ, &c. Comes Habs-
 purgi, Flandriæ, Tyrolis &c. Vidua Dux Lo-
 tharingiæ, & Barii: Magna Dux Etruriæ &c.

Universis, & singulis Fidelibus Statibus, Incolis, & Subditis
 cujuscunque Dignitatis, Status, Gradus, vel Officii, qui
 in universis Ditionibus Nostreis Hereditariis exsunt, prole
 & aliis Exteris, & Alienigenis, ad molestas Hereditarias Provin-
 cias Nostreas adventantibus, vel in iisdem contentorantibus, vel inde
 alio proficiscentibus Gratiam Nostram Cæsarei-Regiam, & omne
 Bonum. Inter Maternas Curas, quibus Regorum, Ditionumque
 Nostrearum Hereditariorum Incolumitati vigilatur, præcipua illa est,
 quæ Subditorum Populorum Sanitatem conservandam complectitur,
 constituti in eam rem in qualibet Provincia Magistratus, qui utiliter
 Officio suo præsident, & multifariæ Expensæ, in commune Bonum
 palam collatæ, Maternam Nostram Sollicitudinem luculenter exhibent.

A

Omnia

tett ki. Ezek a rendelkezések sok esetben csak óhajokat tartalmaznak. Így a megyében a szülésznői szakképesítés általánossá válása még 130, a halottkémlés 65 évet váratott még magára. A célkitűzéseknek mindenesetre megadta a keretét.

Tolna megyében a reformfolyamat végrehajtója Keller dr., a megyei fizikus volt. Jelentőségét mutatja, hogy már 1774-ben a megyeszékhelyre, Simontornyára költöztették, fizetését az ezt követő évben az ingyenes lakás mellett 600 Ft-ra, 1777-ben 800 Ft-ra emelték.

Az orvostan alkalmazott tudomány. Akkor indult fejlődésnek, amikor az alaptudományok már megszerezték a vonatkozó ismeretanyagot. A fizika és a kémia fejlődése a 19. század fordulóján hatotta át az orvostant. Így a társadalmi igények és a tudomány találkozásképpen jött létre a *nagyszombati egyetem Orvosi Kara*, amely 1770-ben kezdte meg a működését. Kiadott oklevelei csak Magyarország területére voltak érvényesek. Az *orvosoknak* 4 évig kellett tanulniuk, a *sebészek* számára 2 év volt a szorgalmi idő. A már működő sebészeknek az egyetemen vizsgát kellett tenniük, utána sebésmesteri oklevelet kaptak. 1771—1780 között 211 sebész vizsgázott le. 1777 után elvileg csak egyetemi diplomával rendelkező sebészek dolgozhattak. A sebészet jelentőségének növekedésére utal az a tény, hogy 1786-tól az orvostanhallgatóknak is kellett sebészetet hallgatniuk.

A szakképzés változtatásának szükségességét aláhúzta az is, hogy egy 1772-es felmérés szerint a megye 41 sebésze közül csak 70%-uknak volt valamilyen vizsgája. 1774-ben a sebészek „*beiskolázása*” előtt az egyetem kiküldöttje a megyegyűlésen ismertette az egyetem előírásait. Még ebben az évben megkezdődött a sebészek egyetemi vizsgáztatása. Elsőnek Eltz Jánost küldték el. A megye egyetemi tartózkodása tartamára is biztosította fizetését. Távolléte alatt Schaduz Márton tolnai és *Amanseder József* dombóvári sebész látták el a megyei sebészi feladatokat. Eltz 1775-ös visszatérte után a simontornyai járás sebésze és megyei fősebész lett.

Ekkor a másik 2 megyei sebész ment el vizsgázni, majd a bonyhádi *Schön János*, akiket aztán járási sebészeknek neveztek ki. Keller főorvos kötelezte őket arra, hogy területüket negyedévenként járják be és tapasztalataikról tegyenek jelentést. A két volt megyei sebész azonban nem vált be. Schaduzot a szolgálat elhanyagolása és durva viselkedése miatt, Amansedert, mert „*napi részegeskedésnek adta magát és már délelőtt is részeg*”, leváltották 1778-ban. Schaduz utóda a paksi *Madarász Antal* lett, aki az egyetem áthelyezése miatt ebben az évben már Budán szerzett diplomát.

Ez az átköltözés 1777-ben történt. Legfőbb oka a nagyszombati gyakorló kórházak hiánya volt. Budán egyes intézmények ideiglenesen a királyi várban működtek. 1784-ben az előbbi okból került át Pestre, bár a medikusok átjártak a budai kórházba is. *II. József* nagyon érdeklődött az orvosképzés iránt, az egyetemet többször is meglátogatta. Az orvoskar anyagi fedezetéről is gondoskodott, a volt szekszárdi és a dunaföldvári bencés apátság birtokainak jövedelmei ezt a célt szolgálták. Az egyetem mindhárom időszakában anatómus és kórbonctan professzor volt a cseh *Trnka Vencel*, akinek hagyatéka hozzájárult a szekszárdi kórház építéséhez. Emlékeztét a régi kórház falán 3, magyar, cseh, szlovák nyelvű táblán örökítették meg.

A felsőfokú sebészképzés lassan valósult meg. Emiatt még 1782-ben is sor került főorvosi vizsgálaton a sebészek minősítésére. Különféle képesítésű sebészek a 19. század közepéig működtek.²²

²² TML NKI 3:75/1660, a Generale normativum teljes szövege; NK 59/1774; NKI 3:34/1772; NK 74/1774, 198, 231/1775; 14/1778; NKI 1:56/1784; Györi Tibor: *Az orvostudományi kar története*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936., 174.; Regöly Mérei Gyula: *A budapesti orvosi kar helye az orvosi szemlélet és gondolkodásmód történeti fejlődésében*. *Orvostört. Közl.* 57—59. 1971. 155., Jáki: *i. m.*

Eltz feladata volt a megyei *börtön* rabjainak orvosi ellátása is. A szükséges gyógyszereket a megye fizette. Emellett még földesúri és apátsági fogdák is voltak Tolnán, Hőgyészen, Szekszárdon és Földváron. A 70-es években a kimutatások mindössze 1 rab halálát említik. Eltz utódja, *Fünk Antal* végezte az „új” szekszárdi *börtön* rabjainak a kezelését. 1786-ban császári rendeletre a *börtönökről* felmérés készült. A rendelet foglalkozott a rabok életkörülményeinek vizsgálatával is. Előírták, hogy a letartóztatottaknak annyi helyiséget kell biztosítani, ami azok zsúfolás nélküli elhelyezését lehetővé teszi. A szekszárdi jelentés szerint a várban 45 személy befogadására alkalmas 12 helyiség van, ami elegendő. Télen a rabok száma kényszerűen nő. Többet a jelentés nem közöl, de nem valószínű, hogy a megyei helyzet jobb lett volna az országos átlagnál, ami II. Józsefet a rendelet kiadására készítette.²³

Eltz 1784-ben Simontornyán meghalt. A járási sebészi állásban utóda a paksi Madarász, a földvári sebész lett. Megyei fősebésznek és egyúttal a dunaföldvári járás sebészének a tolnai *Fünk Antalt* nevezték ki, aki 2 éve szerezte meg a diplomáját. Éppúgy, mint a megyei főorvost, kötelezték arra, hogy az új megyeszékhelyen, Szekszárdon lakjon. A következő évben a megye szükségesnek tartotta elrendelni, hogy ezentúl legalább egyikőjük mindig Szekszárdon tartózkodjon — az orvosigény növekedésének jeleként. *Fünk* több irányú munkája közé tartozott 1785-ben a megyébe érkezett német telepesek első orvosi vizsgálata is. 1787-ben mondott le az állásáról.

Ekkor Madarász visszakerült a dunaföldvári járási sebészi hivatalba. Az állás elnyerésének feltétele az volt, hogy szülésmesteri képesítést kellett szereznie. 1791-ben lett megyei fősebész. Elődjeitől eltérően, gyakran részt vett a megyegyűlésen. A kinevezését követő évben neki is Szekszárdra kellett költöznie.

A sebészi munka megbecsülését jelzi, hogy nemesek is vállalták ezt a foglalkozást. Az 1797-es nemesi felkelés résztvevője volt a tolnai *Rédeky Mihály*. Az ezredben is sebészi feladatokat látott el, az ezredfelcser segítője volt.²⁴

Atz első orvosdoktor, aki Keller fizikusan kívül a megyében dolgozott, *Spitznagel dr.* volt, aki 1784-ben *Apponyi*, a hőgyézi földesúr szolgálatában állt. A Pesten végzett *Tamaskó Imre* oklevelét a megyében 1796-ban hirdették ki. A Bécsben dolgozó *Varga Istvánt* 1799-ben Keller Jakab hívta meg helyettesének. Őt hamarosan másodfőorvosnak nevezték ki, mert a fizikus betegeskedése miatt szüksége volt a segítségre. Vargának sok irányú érdeklődése volt. Mikor 1800 körül Somogy megyébe távozott és ott megyei főorvos lett, hamarosan megalapította a kaposvári aligmnáziumot és annak első igazgatójaként is működött.

Abban az időben, mikor Keller Jakab 1802-ben Tolnára költözött, került sor *Babits Mihály* másodfőorvosi, majd tiszteletbeli főorvosi kinevezésére. Keller 1803-ban meghalt, Utódlását, a főorvosváltás bonyolalmait *Gutai* részletesen leírta.²⁵

Már az 1737—1739-es török háború óta voltak a megyében átmeneti szálláson katonák. 1767 óta jelenlétük állandósult. Emiatt *katonai kórházak* létesültek a megye Duna-közi településein. Ismertek a bátaszéki, tolnai, paksi és a dunaföldvári isptályok. Itt katonai sebészek dolgoztak. A tolnai hadosztálykórház 5 szobából és 2 konyhahelyiségből állt.

²³ TML NKI 3:10/1774; NK 403/1786

²⁴ TML NK 643/1784; 373/1785; 412/1792; 320/1797

²⁵ Várnagy: i. m. 208; NK 838/1799; Gutai Miklós: Tolna megye egészségügyének története 1801—1831 között. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* VI. k. (szerk. K. Balogh János), TML Szekszárd 1974., 207, 209.

Pio Nicola de Carelli (1676—1739)

Civil kórház szükségessége is felmerült. Keller főorvos már 1782-ben 10 000 Ft-ot adományozott erre a célra. Tolna megyében ebben az időben csak rövidebb-hosszabb ideig működő *xenodochiumok* voltak, melyek az elfekvő betegek ellátására szolgáltak. Ezekről és a kórházalapítás előzményeiről szintén Gutai számolt be.²⁶

Az 1744. évi boszorkányperben szerepelt a *decsi orvoseMBER* is. Ezek a *népi gyógyászok* mesterségüket apáról fiúra örökölték. Évszázadokon át a klasszikusan képzett orvosok hiánya miatt is munkájuk nagy jelentőségű volt. A népi tapasztalatokon alapuló gyógyítás ekkor már több mágikus elemet tartalmazott, mint az ebben az időben már mindinkább az objektivitásra törekvő orvostudomány. Sokszor olyan feladatok megoldására vállalkozott, amire többnyire nem volt képes és ami kedvezett a csalók működésének. Ez a tevékenység már kuruzslás volt. Ennek a virágkora a század végére és a 19. század elejére esett. Gyakoribb említésében természetesen szerepet játszott a szaporodó szakemberek és a népi gyógyászok közti ellentét. Gutai a kuruzslással is részletesen foglalkozott. E tevékenység miatt 1792-ben született meg az első elmarasztaló ítélet. A népi gyógyászat határterületére tartozott a felvidéki vándor olajárusok működése is. Ember- és állatgyógyászati célra többféle

²⁶ Glósz József in: *Tolna mezőváros monográfiája* (szerk. Glósz József és V. Kápolnás Mária), Tolna 1992., 316.; Gutai: *i. m.* 207.

betegség kezelésében az általuk árult bizonytalan tartalmú és erősségű növénykivonatokat kiterjedten alkalmazták. Ezek egy részét a Helytartótanács még 1798-ban is engedélyezte.²⁷

A gyógyszerészeti tevékenység általános igényét jelzi, hogy a *Generale normativum*ban már előírták, hogy csak gyógyszerertárban forgalmazott gyógyszert lehet felhasználni. 1773-ban a Helytartótanács megtiltotta, hogy a megyei fizikus diploma nélkül nevezzen ki valakit gyógyszerertár vezetőjének. (Ennek megszerzéséhez 1 év egyetemi tanulás volt szükséges.) 1772-ben a gyógyító személyek között említik *Pintér Gyula*, szekszárdi patikust, aki hangsúlyozottan *sürgős esetben* belső bajokat gyógyít, eret metsz. Ez a kifejezés arra az elkülönülésre utal, amely a gyógyítók és a patikusok közt ekkor már országosan létrejött. Ennek nem mond ellent az, hogy a gyógyításba besegített, ez a szakemberhiány miatt érthető. *Pintér* 1785. évi halála után *Kerner Gáspár* kérelmezte a patika tulajdonjogát, de azt *Kapuvári Sámuel*, bátaszéki ügyvéd kapta meg. A patika szakmai vezetését *Jungbauer Mihály* gyógyszerészsegéd látta el, aki a fizikus vizsgálata szerint megfelelő képesítéssel rendelkezett. A megye mégis szükségesnek tartotta gyógyszerész alkalmazását. 1786-ban a Helytartótanács nem tartotta megfelelőnek a főorvos gyógyszerertári ellenőrzését. Ezért burkoltan az ez irányú ismeretei hiányára utalva felhívta a figyelmét, hogy a Pest megyei fizikus segítségével tanulmányozza a pesti patikákat. 1792-ben *Monzle Jánost* említik a gyógyszerertár vezetőjeként.

A kalocsai gyógyszerertár 1787-ben létesítette a paksi patikát, a megye második gyógyszerertárát. A megye szerződést kötött vele: 40 évre évi 100 Ft-ért bérbe ad neki egy házat; a gyógyszerertár a megye illetékessége alá tartozik, a fizikus ingyen köteles a patikát ellenőrizni. 1789-ben *Agnelli István* gyógyszerész arra kérte a megyét, intézkedjen, hogy a helyi sebész, aki a többi felcserhez hasonlóan negyedévenként szerezte be gyógyszereit, azokat a szekszárdi vagy a paksi gyógyszerertárban vásárolja meg. Ennek híján a patikák a csekély forgalom miatt működőképességük határán állhattak. 1796-ban a megye legnépesebb mezővárosában, Dunaföldváron is megalakult az „Isten anyjá”-ról elnevezett gyógyszerertár.²⁸

A *Generale normativum* 4 falunként 1 diplomás vagy vizsgázott szülésznőt írt elő. A szülésznőképzés reformja a megyében 1775-ben kezdődött, de a században, sőt még az 1830-as évekig meg sem közelítették ezt az igazán reális elképzelést. 1775-ben nevezték ki megyei főbábának évi 100 Ft fizetéssel *Eberlingen Erzsébet* högyészi szülésznőt. 1782-ben már járási szülésznői állásokat szerveztek. Az 1784-es összeírásnál 1 diplomás — egyetemi tanfolyamot végzett — szülésznő (*artis obstetricae magister*) volt a megyében, a főbába és 1 személy vizsgázott sebész előtt, a tolnai Sanérné, Erzsébet, a dunaföldvári járás szülésznője. A többiek, beleértve a járási szülésznőket is, szakképzetlen „*parasztbábák*” (*paganenses*) voltak. Később a járási szülésznők levizsgáztak, sőt a dombóvári járás szülésznője, *Mayern Teréz* oklevelet szerzett. Őt a század végéig még 3 diplomás követte, közülük csak 1 volt magyar. Ez nem csoda, mert az egyetemen a bábaképzés német nyelven folyt. A képzésért felelős professzornak évenként 3 tanfolyamot kellett tartania. Az oklevél díja 35 Ft volt, amelyet a megyék sokallottak. A szülésznőképzést kívánta elősegíteni az a rendelkezés, amely a sebészek hivatalviselését szülésmesteri szakképesítéshez kötötte. 1786-ban elrendelték, hogy a bábák a megyei fizikus előtt tegyenek vizsgát, mert ennek

²⁷ Szilágyi: i. m. 473; Gutai: i. m. 226; Schultheisz: i. m. 96.

²⁸ TML NKI 3:17/1772; Magyari Kossa: i. m. IV. 180; TML NK 49/1785; 70, 897/1787; Gáborné: i. m. 63.

hiányában nem dolgozhatnak. A rendelkezésnek nem lett kellő foganatja. Babits főorvos még 40 év múlva is szorgalmazta, hogy minél több vizsgázott bába legyen.

A szülés körüli halálozás fontos jelzője a *bábakeresztelés*. Tolnán ez 1785—1880 között gyakran, évi 2%-ban szerepel az anyakönyvekben. Ezek a csecsemők gyakorlatilag mind meghaltak. Tekintve, hogy a szülések 6%-ában van újraélesztésre szükség, a számok jelzik, hogy milyen arányban volt eredményes ez a tevékenység. Az újraélesztési eljárásoktól a Helytartótanács már 1764-ben körlevelet adott ki. Az adatok jelzik azt is, hogy e szülésznői tevékenységben a hosszú időszak alatt nem történt változás.

A szükségkeresztelés különleges formája, a szülés alatti keresztelés a tolnai anyakönyvi adatok szerint itt a 19. század első évtizedéig volt szokásban. Az 1700-as évek végére már kialakultak alkalmazásának szabályai. Így *Eszerházy Károly*, egri püspök végrehajtásáról részletesen intézkedett. Leírása szerint alkalmazását az ún. elhanyagolt szülések és a komplikált ikerszülések esetében tartotta indokoltnak.

Már Eszerházy utasításaiból lehet következtetni arra, hogy a sikeres keresztelés alapvető feltétele az, hogy a keresztvíz érje a magzatot. Méhen belüli keresztelésnél erre csak úgy volt lehetőség, hogy egy csövön keresztül juttatták a magzatra a vizet, amit egy fecskendő alkalmazásával végeztek el. Az eljárás alkalmazását *Lugosi Fedor* 1815-ben megjelent könyve ismerteti. Szabolcsban 1823-ban is végezték ezt a tevékenységet.

Annak ellenére, hogy Tolnán ezt az eljárást már a további időszakokban nem említik, elvileg ez a keresztelési mód még századunkban is érvényben volt. Gyakorlatilag csak *II. János Pál* pápa szüntette meg 1983-ban, mikor a szükségkeresztelésről szólva *nem* említi a keresztelésnek ezt a módozatát.²⁹

A temetkezési eljárások szabályozásával kapcsolatban 1770 és 1778 között a megye 60 temetője közül 38-at áthelyeztek, a temetőket körülárkolták, „*hogy a nyájaktól megóvassanak.*” Az 1777-es halottak körüli eljárásról szóló rendelkezésben alakítják ki azokat a szabályokat, amelyek lényegében a mai napig érvényben vannak. Megújítják azt az 1769-ből származó utasítást, amely szerint a meghaltakat csak 48 órával a halál beállta után szabad eltemetni. A megyében csak Tolnán és Simontornyán volt 1-1 ferences kriptá. A szabályozás ezzel kapcsolatban is intézkedett. Más vallásúaknak is engedélyezték, hogy e kriptákba temetkezhessenek. Előírták, hogy a sebészek a mezővárosokban végezzenek halottkémlést. Az anyakönyvekben ennek 1786-tól 1791-ig van nyoma. A végrehajtási utasítást azonban csak 1788-ban adta ki az új országos főorvos (protomedicus), *Vesa Gábor*. Később a halottkémlés körül problémák voltak, mert 1827-ben a rendelkezés újból ki kellett adni.³⁰

A pestis lezajlása után a nagymérvű pusztulást az egészségügy további, erőteljesebb szerveződése követte. Ennek indítóoka az újabb járványoktól való félelem volt. Jellemző módon az egészségügy első szervezésével foglalkozó országos kiadvány, a *Generale normativum* 1770-ben is nagyrészt a járvány elleni védekezéssel foglalkozott. A szervezés

²⁹ Korbuly György: A magyar szülésetet bölcsőköre. *Orvosképzés* 26. 1936. 209.; Magyar Kossza: *i. m.* IV. 200.; *TML NK* 198/1775; 139/1782; *NKI* 3:90/1784; *NK* 419/1824; Högye István: „Bábai mesterség” a Hegyalján. *Orvostört. Közl.* 97—99. 1982. 201.; Fazekas Árpád: A bábaellátás története Szabolcs-Szatmár megyében. *Orvostört. Közl.* 75—78. 1975. 137.; *Az egyházi törvénykönyv.* (szerk. Erdő Péter), Szent István Társulat Bp. 1997.; 629. 871. kánon

³⁰ *TML Összeírások* 455/1778; *NK* 432/1788; Magyar Kossza: *i. m.* IV. 213.

következménye volt az önálló megyei fizikusi, majd az alacsonyabb szintű járási irányító szakszolgálat (sebészi és szülésznoi) kialakítása.

Mindez önmagában kevés lett volna, ha az irányított személyek nem rendelkeznek megfelelő tudással. Már 1740-ben a járvány idején Eltz a sebészek munkáját elégtelennek találta. Országosan is hasonló volt a helyzet, ami a sebészi vizsgák szabályozásához vezetett. Már 1751-ben felmerült az országon belüli orvosképzés gondolata. A tudományos ismeretek előrehaladásával *van Swieten* megreformálta, majd kiterjesztette az egyetemi képzést: 1770-ben megszületett a nagyszombati orvos-, majd 1771-ben a sebészképzés. A megye eleinte csak az utóbbiban volt érdekelt. A fizikusnak ebben az átmeneti időszakban többször kellett a különféle képesítésű és tudású sebészeket minősíteni. Később, eleinte csak járási irányítói szinten, megindult a sebészek ismeretének kiterjesztése: tanfolyamok elvégzésével tudásuk szülészeti, gyógyszerészeti, állatorvosi ismeretekkel bővült.

Az orvostudomány 2 ága, a belgyógyászat és a sebészet közeledését jelzi, hogy az orvos-tanhallgatókat 1786-tól kötelezték a sebészet hallgatására. A megyében a század végén már a fizikuson kívül más orvostudorok is megjelentek, igaz, csak földesúri alkalmazásban. Ez mégis az igények növekedésének jele.

A sebészek számának növekedésével lett létjogosultsága a 60-as évektől a nagyobb mezővárosokban alapított gyógyszeráraknak.

A szülészno képzés reformja is indokolt volt a nagy szülönő- és magzatvesztés miatt. Ez azonban nem történt meg. Így változatlanul nagy számú szülés kellett, hogy a megfelelő számú munkaerő biztosítva legyen. Tekintve, hogy a gyermekhalálozás is magas volt, csak kevés gyerek maradt meg; így ez nem vezetett a lakosság szaporodásához. II. József is csak újabb telepítésekkel tudott gondoskodni a szükséges munkaerőről.

A szülészno képzés erős akadálya volt a viszonylag nagy számú bába, ami nem tette lehetővé a szülészno teljes foglalkoztatását. Ez természetesen alacsony jövedelemmel járt. Viszont a közlekedési nehézségek miatt, tekintetbe véve azt is, hogy a szülönőknek sokszor gyors segítségre volt szüksége, a szüléshez értő személyek számának csökkentése nem volt lehetséges. A kevés kereset miatt viszont a bábák a szakképesítés megszerzésére vagy tanulásra nehezen voltak ösztönözhetőek.

Mégis a megyében megvoltak csirájukban a 19. század fejlődésének jelei.

LÁSZLÓ KÁROLY, M. D.

H—7100, Szekszárd,

Zöldkert u. 14.

HUNGARY

1. táblázat
Halálozási adatok Szekszárdon és Tolnán 1731—1740 között

	Halálozás-megoszlás %				Csecsemő- halott	Átlagéletkor	
	csecsemő	gyerek	felőtt	60 év felett		I ₁	II ₂
Szekszárd ₃	16,4	48,7	28,6	6,3	110	16,3	19,5
Tolna	31,7	28,8	33,7	5,8	188	18,0	21,3

1 = csecsemőhalottakkal, 2 = csecsemőhalottak nélkül, 3 = 9 év átlaga

2. táblázat
A pestis által érintett helységek Tolna megyében 1739—1740-ben

Helység	A járvány ideje	Halott	Felszabadítás
I.			
Kajdacs	39. I. 3.—X. 10.	332	39. XII. 15.
Varsád	II. 25.—IX. 2.	129	39. X. 28.
Varasd	III. 16.—VII. 30.	206	39. X. 26.
Bonyhád	III. 27.—XII. 9.	226	40. III. 17.
Bátaszék	IV. 9.—VII. 26.	305	39. X. 6.
Agárd	V. 5.—X. 28.	137	40. II. 5.
Izmény	V. 7.—VIII. 20.	242	39. X. 6.
Kismányok	V. 8.—IX. 8.	145	39. X. 20.
Szakadát	V. 30.—IX. 18.	76	39. XI. 20.
Tevel	V. 30.—XII. 23.	53	40. II. 28.
Nagymányok	VII. 26.—40. II. 17.	88	40. III. 2.
Apar	IX. 7.—40. II. 2.	49	40. II. 29.
Kéty	X. 11.—X. 16.	11	40. II. 27.
Kölesd	X. 20.—XI. 20.	6	40. I. 27.
Medina	40. I. 7.—I. 12.	9	40. II. 27.
15 helyen 2134			
II.			
Földvár	39. VII. 3.—40. IV.	366	40. V. 30.
Paks	VIII. 1.—40. III. 28.	845	?
Bölcske	X. 11.—40. I. 24.	38	40. III. 22.
Madocsa	X. 31.—40. I. 31.	14	40. III. 23.
4 helyen 1263		összes 3397	

3. táblázat

Tolna megyei egészségügyi alkalmazottak a 18. században

Megyei fizikusok, doktorok

Sitter János György	1732—1733 Fejér megyével (m.) közösen
Ludovinczky Vencel	1733—1739 (?) Baranya m.-vel közösen
Eltz János György	1739 sebész, csak Tolna m.
?	1742—1748
Bully Jakab	1748—1763 Baranya m.-vel közösen
Queisar Ignác	1763—1768 csak Tolna m.
Keller Jakab Udarlik	1769—1803 csak Tolna m.

Megyei sebészek

Eltz János György	1740—1749
Peer Antal	<u>1740</u>
Anrod József	1752—1772 (1768—72 területi [t.] sebész)
ifj. Eltz János	1764—1774 (1768—74 t. sebész)

Megyei fősebészek

ifj. Eltz János	1775—1784 simontornyai járás (j.) is
Fünk Antal	1784—1787 dunaföldvári j. is
Fekete László	1789—1790 dombóvári j. is
Madarász Antal	1791—1799 dunaföldvári j. is
Kamerer Ádám	1799—1806

Járási sebészek

ifj. Eltz János	1775—1784 Simontornya
Madarász Antal	1784—1785 Simontornya
Foit Károly	1785—1816 Simontornya
Amanseder József	1775—1778 Dombóvár; 1774—75 id. t. sebész
Fekete László	1778— <u>1790</u> Dombóvár
Schaduz Márton	1775—1778 Dunaföldvár; 1774—75 id. t. sebész, lakás: Tolna,
”	1778— <u>1792</u> önálló sebész
Madarász Antal	1778—1784 Dunaföldvár, lakás: Paks
Fünk Antal	1784—1787 Dunaföldvár, lakás: Szekszárd, majd önálló sebészként Tolnán
Madarász Antal	1787—1799 Dunaföldvár, lakás: Paks, Szekszárd
Schön János	1778—1787 Völgység
Leibach József	1787— <u>1792</u> Völgység

Megyei szülésző

Eberlingin Erzsébet	1776— <u>1783</u> okleveles (okl.) lakás: Hőgyész

Járási szülészők

Eberlingen Erzsébet	1776— <u>1783</u> Simontornya
Eötvös Jozefa sz. Dániel	1799— Simontornya okl.
Sanerné Annamária	1783— <u>1785</u> Dunaföldvár, lakás: Tolna
Beldmundin Rozália	1783— Völgység
Mittinger Mária	1799— Völgység okl.
Mayern Teréz	1787—1790 Dombóvár, okl.
Krughin Klára	1790 Dombóvár, okl.

Az aláhúzás utolsó említést jelez

4. táblázat

Népmozgalmi adatok Tolna megye 5 helységében a 18. század végén

	Halálozás							Átlagéletkor	
	Születés		megoszlás %				Csecsemő- halott %		
	%	%	csecsemő	gyerek	felőtt	60 év felett			
								I ₁	II ₂
Szekszárd ₃	53,8	36,0	35,5	33,0	22,0	9,5	224	17,0	26,4
Tolna ₃	63,1	43,0	39,6	26,6	22,3	11,7	263	20,3	34,8
Mőzs ₃	72,8	47,7	37,2	36,8	17,7	8,3	239	13,3	24,2
Tevel ₄		66,3	72,5						
Mórágys ₅		38,2				8,0			

1 = csecsemőhalottakkal, 2 = csecsemőhalottak nélkül, 3 = 1791—1800 4 = 1775, 1776, 1785 átlaga, 5 = 1790—1799

SUMMARY

The history of the plague in the 18th century Hungary had two main periods: for the first the defense, while for the second the prophylaxy was the characteristic.

During the epidemics of the years 1708–1715 the losses caused by the illness were five times bigger, than those caused by the war of independence (1703–1711). When the Serbs, fighting on the side of the Hapsburgs, had overcome Hungarian troops, created a cordon militaire along the Danube on the borders of county Tolna, which proved to be so efficient, that plague could cross the river only as late as in 1709.

At the time of the epidemics of the years 1739–1740 the cordon sanitaire was already less effective, since people forced by hunger and fear crossed it several times, even by the help of the personnel responsible for it. The plague broke out in 1739 in the village Kádacs. The village however was so isolated, that the county got the first informations only one month later. The plague was spreading rapidly in the triangle made by rivers Sárköz and Kapos, inhabited mostly by German colonists. The surgeon-in-chief sent by the authorities to the place refused to do his duty. The majority of victims died in the bigger market towns: in Földvár 366, while in Paks 845 dead were registered. The county employed a plague-surgeon from Pest only when the plague had been already over. The county suffered severe losses: 3397 people — ca. 6.1 percent of its population has been lost.

In the following period several county-physicians were employed and charged with special tasks. From 1734 county Fejér or Baranya and Tolna employed a common physician. The first physician in the county was called Queisar —he lived in Pécs. The county could employ a physician on its own, a certain Jakob Keller, only from 1769. Keller organized the work of surgeons and midwives according to the regulation of the Generale Normativum Sanitatis issued by the royal court.

After grounding of the medical faculty in Buda and later in Pest (1769) surgeons had been thoroughly examined before they were allowed to be employed by a county. The first physicians merely living from their praxis, appeared in the county only in the 90th years of the century, exclusively at noblemen's courts.

A MAGYAR KIRÁLYI TUDOMÁNYEGYETEM ORVOSI KARÁNAK ELSŐ HÚSZ ÉVÉBEN VÉGZETT GYÓGYSZERÉSZEK

SÁGI ERZSÉBET

A magyar királyi tudományegyetem orvosi karáról több, tartalmas, magas színvonalú közlemény jelent meg napjainkig, ezért nem tartom szükségesnek azt, hogy ismétlésekbe bocsátkozzam, azonban jelen adatközléssel eleddig nem találkoztam nyomtatásban és úgy vélem, hogy a jelen ismertetés hozzásegíthet másokat is az egyetem korai éveinek megértéséhez, az egykorú viszonyok áttekintéséhez.

A forrásokat illetően azt tapasztaltam, hogy több szerző az egyetemi anyakönyv tekintetében tévedésben van a matrikula, vagy beiratkozási könyv és a promóciós könyv — ami az avatottak, graduáltak bejegyzésére szolgált — tekintetében.

A *Hőgyes-émlékkönyv*, melyet alapműnek tekintenek, azt írja: „A gyógyszerészet hallgatóinak létszámáról 1808/9-től kezdve vannak rendszeres feljegyzések.” *Rupp N. János* erről közölt számadatai is helyesbítésre szorulnak. Az első 15 évben végzett patikusok nevét közli a *Mercur von Ungarn* periodika, nevek és évszámok tekintetében hibásan, ezt ismerteti Ernyey József azonos szöveggel. Egy nemzetközi symposiumon elhangzott és leközzölt előadás szerint pedig az előbbi folyóiratot tekinthetjük az idevágó kutatás forrásának, mivel az egyetemi anyakönyvek megsemmisültek, ami szerencsére nem igaz. Az alábbi névjegyzék közreadása több, régebbi publikáció helyesbítését jelenti, melyeket forrásként nem is kívántunk felhasználni. (1., 2., 3., 4., 5.).

Az *Album Chyrurgorum et Pharmacopoeorum*, a vörös bőrbbe kötött promóciós, magyarul avatási könyv, melyet az 1770. évben fektettek fel, tartalmazza 1771. évtől az 1838/39. tanévig, 1—1479. folyószámig a vizsgázott gyógyszerészek adatait (6).

A kéziratos könyv tartalmazza a folyószámot, a végzett gyógyszerész nevét, vallását, nemzetiségét, születési évét, helyét, mikor, hol, kinél végezte a gyakornoki idejét, mikor tette le az egyetemi vizsgáit és milyen eredménnyel. Nem minden bejegyzés tartalmazza az összes adatot.

Az első húsz évben 170, sorrendben az alábbi, előzőleg tirociniális vizsgával rendelkező gyógyszerész tett vizsgát az orvosi karon és nyert gyógyszerészmesteri diplomát; adataik az alábbiak:

Nevük:

1. <i>Novack Josephus</i>	6. <i>Leser Joannes Franciscus</i>	11. <i>Kerthy Joannes</i>
2. <i>Plenti Jacobus</i>	7. <i>Papirnik Venceslaus</i>	12. <i>Pritz Mathias Ignatius</i>
3. <i>Zaininger Antonius</i>	8. <i>Lachmüller Maximilian</i>	13. <i>Szűts Joannes Bapt.</i>
4. <i>Ris Joannes Josephus</i>	9. <i>Stallner Jacobus Ignatius</i>	14. <i>Müller Franciscus Aloys.</i>
5. <i>Schnirch Antonius</i>	10. <i>Wentzl Josephus Alexius</i>	15. <i>Grósz Samuel</i>

16. *Sztupkay* Joannes Georg.
17. *Moes* Samuel Julius
18. *Raits* Georg. Joseph.
19. *Schmidt* David
21. *Kamelreutter* Franciscus
21. *Hammerle* Martin
22. *Skorscheban* Peter
23. *Pröbstl* Josephus
24. *Stürtzer* Daniel
25. *Stegmüller* Godofred
26. *Walther* Franciscus Joan.
27. *Poshard* Joannes
28. *Antreich* Joan. Mich. Math.
29. *Wladar* Adam de Nagy
Csepcsen
30. *Kesmarszky* Daniel
31. *Hoffmann* Dominicus
32. *Stiller* Antonius
33. Reverendus Frater *Fiala*
Paschalis
34. *Maugth* Tobias
35. *Fabianides* alias *Komjati*
Joannes
36. *Hatschenberger* Joan.
Georg.
37. *Doslern* Josephus Ignat.
38. *Mathaeides* Daniel
39. *Müller* Philippus
40. *Kossuth* de Udvár Caspar
41. *Tessar* Stephanus
42. *Tollassy* Georgius
43. *Öttl* Stanislaus Adamus
44. *Schuster* Joannes
45. *Spatz* Josephus
46. *Gertinger* Joannes Sam.
47. *Kazzai* Josephus
48. *Vinterlich* Ferdinand
49. *Götz* Franciscus
50. *Rüdiger* Christ. Fridr. Aug.
51. *Feldsteiner* Carolus
52. *Pokorny* Samuel
53. *Cerva* Paulus
54. *Dietrich* Leopold
55. *Beer* Fridericus
56. Reverendus Frater *Orzy*
Torquatus
57. *Wenzel* Josephus
58. *Marincz* Joan. Thomas
59. *Billegh* Venceslaus Ignat.
60. *Stähling* Carolus
61. *Czorda* Franciscus
62. *Ruzitzka* Carolus
63. *Wagner* Ignatius
64. *Ballaban* Vencesl. Joan.
65. *Filep* Stephanus
66. *Schvartner* Joan. Daniel
67. *Führer* Joannes
68. *Krupitza* Joannes
69. *Schneider* Franc. Michael.
70. *Presetska* Venceslaus
71. *Pfisterer* Joannes
72. *Mudrony* Samuel
73. *Klinger* Joseph. Math.
74. *Wozár* Samuel
75. *Kramer* Martinus
76. *Moneszky* Joannes
77. *Kecskés* Michael
78. *Jacobi* vel *Lány* Joannes
79. *Schwachhofer* Ignatius
80. *Lindner* Ludovicus
81. *Körber* Josephus
82. *Ziersen* Michael
83. *Pintzger* Joan. Theophyl.
84. *Kherner* Casparus
85. *Pruny* Mathias
86. *Fraanz* Antonius
87. *Stromp* Andreas
88. *Farkas* Stephanus
89. *Knecht* Thomas
90. *Gutten* Joseph
91. *Haberler* Petrus
92. *Korman* Franciscus
93. *Müller* Franciscus
94. *Loy* Joannes Ignatius
95. *Joseph* Wilhelm
96. *Küttel* Joannes
97. *Kitzelini* Daniel
98. *Bergh* Joannes
99. *Esenpek* Cristoph
100. *Institoris* Carl Ephraim
101. *Friesl* Joannes
102. *Hartman* Godofred
103. *Handtl* Samuel
104. *Handel* Joannes
105. *Albrecht* Samuel
106. *Kraus* Franciscus
107. *Kirchbaum* Felix
108. *Seelman* Joannes
109. *Krailik* Joannes Georgius
110. *Filo* Tobias
111. *Groess* Andreas
112. *Tepfer* Ignatius
113. *Heismann* Joseph
114. *Schikedantz* Joseph
115. *Feldinger* Tobias
116. *Martinelli* Joannes
117. *Schneider* Blasius
118. *Hering* Andreas
119. *Larga* Joannes
120. *Philipp* Franciscus Paulus
121. *Kunschak* Joannes
122. Frater *Didacus* capucinus
123. *Gformer* Joannes Michael
124. *Müller* Georgius
125. *Brosz* Joannes Georgius
126. *Maucks* Simon
127. *Baumgartner* Georgius
128. *Agnelli* Steph. Franc. Xav.
129. *Kaltenstein* Tobias
130. *Kopnyik* Josephus
131. *Kern* Christian
132. *Langasch* Franciscus
133. *Schvartz* Samuel
134. *Richter* Georgius
135. *Burckhard* Andreas
136. *Fridrich* Paulus
137. *Jaschek* Franciscus
138. *Schuster* Fridericus
139. *Schiesser* Joan. Christoph
140. *Kuntze* Dominicus
141. *Szenyitzky* Samuel
142. *Länderer* Josephus
143. *Boltosch* Samuel
144. *Gerhard* Josephus

145. Kessler Martinus	154. Speckenbach Josephus	163. Jupita Joannes
146. Rosmanith Josephus	155. Maucksch Tobias Samuel	164. Vagner Samuel Christoph.
147. Ramuli Franciscus	156. Burg Gottlieb	165. Fejerváry Samuel
148. Institoris Elias	157. Eördög Stephanus	166. Kurz Ferdinandus
149. Lang Franciscus	158. Fekete Josephus	167. Eger Daniel
150. Csajko Franciscus	159. Hitsch Carolus	168. Küttel Joannes
151. Sigerus Petrus	160. Hönsch Joannes Jacobus	169. Maucksch Theofil
152. Magda Josephus	161. Dobay Georgius Samuel	170. Schmid Josephus.
153. Nagy Michael	162. Cziernel Franciscus	

Ez az eredeti kézzel írottak betűhű lejegyzése. Megjegyzem, hogy a XVIII. században a nevek írását illetően nem voltak olyan pontosságra törekvők, mint napjainkban, ezért a későbbiekben ugyanazon személy nevét több alkalommal némi betű eltéréssel, de a hangzásnak megfelelően írták.

Vallásuk:

katolikus:	60
evangélikus:	43
református:	<u>7</u>
Összesen	110, 60 személy esetében nincs adat.

Nemzetiségük a születési hely szerint:

hungarus	94
transsylvanus	16
moravus	19
bohemus	14
austriacus	10
silesius	8
bavarus	5
saxonius	1
slovenus	1
elsassius	1
nincs adat	<u>1</u>
összesen	170

A vizsgázó éveinek száma a tirocinális/egyetemi vizsga idején:

fsz. éves	fsz. éves	fsz. éves	fsz. éves	fsz. éves
1. 23/33	9. 22/41	17. 19/23	25. 21/34	33. ? /?
2. 23/43	10. 21/36	18. 19/22	26. 22/33	34. 19/33
3. 19/29	11. 23/26	19. 20/22	27. 16/38	35. 24/28
4. 19/22	12. 18/25	20. 20/28	28. 20/31	36. 22/25
5. 21/36	13. 28/31	21. 36/39	29. 23/29	37. 22/27
6. 18/33	14. 21/40	22. 25/36	30. 20/30	38. 24/29
7. 18/27	15. 16/20	23. 21/35	31. 32/59	39. 15/31
8. 19/24	16. ? /34	24. ? /(+8)	32. 21/40	40. ? /30

fsz. éves	fsz. éves	fsz. éves	fsz. éves	fsz. éves
41. 19/25	61. 19/31	81. 28/36	101. 23/45	151. 21/27
42. 21/24	62. 22/31	82. 18/26	102. 22/30	152. 24/25
43. 22/41	63. 22/25	83. 17/33	103. 20/34	153. 18/30
44. ? /+4	64. 21/28	84. 24/39	104. 22/50	154. 19/22
45. 32/41	65. 24/24	85. 22/34	105. 22/45	155. 20/20
46. 22/26	66. 21/27	86. 19/28	106. 18/28	156. 19/26
47. 21/24	67. 20/31	87. 22/23	107. 19/29	157. 28/30
48. 19/22	68. 23/28	88. 21/26	108. 16/36	158. 19/21
49. 21/27	69. 21/40	89. 21/33	: n. a.	159. 17/18
50. 18/33	70. 24/31	90. 21/21	140. 25/31	160. 18/27
51. 19/37	71. 20/35	91. 17/47	141. 19/24	161. 12/22
52. 20/36	72. 19/23	92. 19/50	142. 24/26	162. 31/23
53. 21/25	73. 24/32	93. 18/18	143. 19/20	163. ? /?
54. 21/27	74. 23/31	94. 18/32	144. 20/23	164. 18/23
55. 19/25	75. 24/26	95. 19/43	145. 19/24	165. 26/30
56. ? /?	76. 22/25	96. 20/48	146. 22/28	166. 24/30
57. 19/22	77. 19/24	97. 20/24	147. 18/29	167. 21/28
58. 20/30	78. 16/24	98. 18/51	148. 25/48	168. 20/23
59. 20/30	79. 17/26	99. 19/37	149. 22/41	169. 20/28
60. 18/25	80. ? /25	100. 18/18	150. 26/33	170. 18/24

109. és 139. folyószám között, az 1786. év végétől az 1787. év végéig ez az adat hiányzik. A fentiekből megállapítható, hogy a régi patikusok általában 18 és 23 éves koruk között tették le a kötelező, patikában töltött gyakorlati idő után a tirocinális vizsgát és ez az 1770. évben kibocsátott *Normativum sanitatis* rendelkezésének érvénybe léptetéséig gyógyszertár tartására, illetve vezetésére jogosította őket. *Veza Gábor* protomedikussá való kinevezése után valós hatalmával élve szorgalmazta a patikusoknak az egyetemi vizsga letételét, annak hiányában szankciókat: pénzbüntetést, sőt a patika bezárását helyezte kilátásba; senki felmentést nem kapott. Az adatok mutatják, hogy több évtizedes — a városi, megyei főorvosok időszakos patikavizsgálati jegyzőkönyveinek tanúsága szerint — eredményes szakmai működés ellenére nem egy esetben 40 éves életkor felett, egy esetben 59 évesen egyetemi vizsgát kellett tenni. Az 1788. évben még találunk két öreget, utánuk már fiatalok jöttek. Az egyetem végzése nem volt alsó korhatárhoz kötve, csak a feltételeknek kellett megfelelni, erre példa a 93. folyószámú ifjabb *Müller Ferenc* Pestről, aki 18 évesen tette le mindkét vizsgáját: 1788. június 18-án a gyakornokit, augusztus 2-án az egyetemit. A 159. folyószámú *Hitsch Károlynak* édesapja elhunytja miatt a családi nagykárolyi patika miatt kellett 17 évesen 1788. szeptember elsején tirocinális, majd 1789 júniusban az egyetemi vizsgát letennie (7).

A vizsga minősítésére az alábbi bejegyzések találhatók:

Excellent, cum laude, eminens, optimus, preclare, bonus, mediocris.

Az 1773. évben a 9. folyószámú morva, Brünnsben született *Stallner Jacobus* neve mellett az áll, hogy *simpliciter admissus*. Ebből arra tudtam következtetni, hogy ő egy máshol szerzett diplomát tudott bemutatni. hasonlót az orvosoknál is láthatunk. A 158. és a 166.

folyószámú jelölt megbukott és pótvizsgát tett. Vizsgadíjat csak eredményes vizsga után kellett fizetni. A második személy tudását 1790. június 8-án minősítették a professzorok elégtelennek, ugyanő július 10-én közepes eredményt ért el. Ebből az tűnik ki, hogy azidőt meg nem kellett egy év múlva pótvizsgára jelentkezni.

Az egyetemi vizsgák tényleges ideje az alábbi volt:

Nagyszombat	36. 1779. 07. 02.	73. 1785. 02. 07.
1. 1771. 08. 21	37. 1779. 07. 12.	74. 1785. 03. 07.
2. 1771. 12. 13	38. 1779. 08. 13.	75. 1785. 03. 25.
3. 1772. 05. 04.	39. 1779. 08. 23.	76. 1785. 06. 03.
4. 1772. 05. 05.	40. 1779. 09. 03.	77. 1785. 08. 04.
5. 1772. 05. 08.	41. 1779. 09. 03.	78. 1785. 08. 16.
6. 1772. 07. 22.	42. 1779. 11. 23.	79. 1785. 08. 16.
7. 1772. 09. 02.	43. 1779. 12. 31.	80. 1785. 08. 25.
8. 1772. 09. 02.	44. 1780. 05. 27.	81. 1785. 08. 25.
9. 1773. 01. 21.	45. 1780. 10. 11.	82. 1785. 11. 21.
10. 1774. 06. 24.	46. 1780. 10. 12.	83. 1785. 12. 14.
11. 1774. 06. 28.	47. 1781. 02. 17.	84. 1785. 12. 30.
12. 1774. 07. 20.	48. 1781. 03. 28.	85. 1786. 03. 29.
13. 1774. 07. 21.	49. 1781. 12. 14.	86. 1786. 04. 05.
14. 1774. 08. 02.	50. 1782. 03. 14.	87. 1786. 04. 05.
15. 1774. 08. 10.	51. 1782. 04. 15.	88. 1786. 04. 28.
16. 1774. 12. 06.	52. 1782. 08. 05.	89. 1786. 04. 28.
17. 1775. 01. 11.	53. 1782. 08. 06.	90. 1786. 05. 24.
18. 1775. 02. 08.	54. 1783. 03. 06.	91. 1786. 07. 17.
19. 1775. 02. 20.	55. 1783. 04. 10.	92. 1786. 08. 02.
20. 1775. 08. 10.	56. 1783. 04. 29.	93. 1786. 08. 02.
21. 1775. 08. 10.	57. 1783. 04. 30.	94. 1786. 08. 03.
22. 1775. 11. 29.	58. 1783. 07. 03.	95. 1786. 08. 22.
23. 1775. 12. 01.	59. 1783. 08. 08.	96. 1786. 08. 22.
24. 1776. 01. 08.	60. 1783. 08. 19.	97. 1786. 08. 22.
25. 1776. 02. 26.	61. 1783. 08. 24.	98. 1786. 08. 23.
26. 1776. 09. 05.	62. 1784. 03. 18.	99. 1786. 08. 23.
27. 1776. 09. 06.	63. 1784. 03. 26.	100. 1786. 08. 23.
28. 1777. 04. 02—03.	64. 1784. 04. 25.	101. 1786. 09. 11.
29. 1777. 02. 08—09.	65. 1784. 07. 03.	102. 1786. 09. 11.
30. 1777. 06. 13.	66. 1784. 07. 31.	103. 1786. 09. 11.
	67. 1784. 08. 07.	104. 1786. 08. 31.
Buda	68. 1784. 08. 07.	105. 1786. 08. 31.
	69. 1784. 08. 07.	106. 1786. 08. 31.
31. 1777. 12. 17.		107. 1786. 10. 11.
32. 1777. 12. 13.	Pest	108. 1786. 10. 11.
33. 1778. 01. 09.	70. 1784. 12. 22.	109. 1786. 12. 20.
34. 1778. 08. 26.	71. 1784. 12. 22.	110. 1786. 12. 20.
35. 1779. 02. 13.	72. 1785. 01. 11.	111. 1787. 04. 18.

112. 1786. 12. 20.	132. 1787. 10. 02.	152. 1788. 11. 17.
113. 1787. 05. 22.	133. 1787. 10. 02.	153. 1789. 06. 04.
114. 1787. 04. 18.	134. 1787. 10. 08.	154. 1789. 06. 19.
115. 1787. 04. 30.	135. 1787. 10. 08.	155. 1789. nincs adat
116. 1787. 04. 30.	136. 1787. 10. 12.	156. 1789. 06. 22.
117. 1787. 05. 04.	137. 1787. 10. 12.	157. 1789. nincs adat
118. 1787. 05. 31.	138. 1787. 10. 12.	158. 1789. 06. 04.
119. 1787. 05. 25.	139. 1787. 10. 20.	159. 1789. 06. 27.
120. 1787. 05. 30.	140. 1787. 12. 20.	160. 1789. 10. 01.
121. 1787. 05. 30.	141. 1788. 04. 14.	161. 1789. nincs adat
122. 1787. 06. 02.	142. 1788. 05. 08.	162. 1789. 10. 28.
123. 1787. 06. 02.	143. 1788. 06. 16.	163. 1789. 11. 30.
124. 1787. 01. 23.	144. 1788. 06. 16.	164. 1790. 05. 25.
125. 1787. 01. 23.	145. 1788. 06. 18.	165. 1790. 06. 08
126. 1787. 01. 23.	146. 1788. 06. 18.	166. 1790. (06. 08) 07. 10.
127. 1787. 01. 27.	147. 1788. 06. 19.	167. 1790. 08. 30.
128. 1787. 01. 27.	148. 1788. 07. 16.	168. 1790. 08. 30.
129. 1787. nincs adat	149. 1788. 07. 16.	169. 1790. 08. 30
130. 1787. 01. 28.	150. 1788. 09. 15.	170. 1790. 11. 22.
131. 1787. 01. 28.	151. 1788. 10. 20.	

Az eredeti bejegyzés olykor több hónapos eltéréssel sem követi az időrendet, nem nyomdahiba történt.

Az 1771. év és 1790. év között az egyes hónapokra az alábbi számú vizsgázó jutott:

január	12	május	13	szeptember	10
február	7	június	18	október	15
március	8	július	12	november	6
április	15	augusztus	38	december	15

ennek végösszege azért nem 170, mert nincs mindenütt adat.

A fentiekből kitűnik az, hogy a vizsga idejét nem lehetett a tanulmányi év befejezéséhez kötni. Ez azt is jelenti, hogy abban az időben névleges volt a három hónapos, majd később az egy éves tanfolyam a gyógyszerészek esetében, akik nem tudták a patikájukat hosszabb időre zárva tartani.

A *Matricula* vagy immatrikulációs könyv — ezt az orvosokkal együtt vezették — gyógyszerészek esetében tartalmazza 1774. évtől 1784. évig 58 beiratkozott gyógyszerész nevét. Ezt követően a *matricula* vezetését több évtizedre felfüggesztették. A beiratkozás ingyenes volt. Volt aki beiratkozott és nem itt, hanem Bécsben vizsgázott, volt aki a tárgyidőben vizsgázott anélkül, hogy anyakönyvezték volna, volt akinek a jelentkezését késedelmesen vezették be (8).

Nem tartom érdektelennek a bemutatását, hogy a jelölt urak *a jelentkezést követően mennyi idő múlva vizsgáztak.*

A promóciós könyv folyószáma szerint:

fsz.	beiratkozás	vizsga ideje
16.	1774. 11. 24.	1774. 12. 06.
17.	1774. 11. 08.	1775. 01. 11.
18.	1775. 02. 06.	1775. 02. 08.
19.	1775. 02. 13.	1775. 02. 20.
20.	1775. 08. 08.	1775. 08. 10.
21.	1775. 08. 08.	1775. 08. 10.
22.	1775. 11. 27.	1775. 11. 29.
23.	1775. 11. 26.	1775. 12. 01.
24.	1776. 01. 06.	1776. 01. 08.
25.	1776. 02. 26.	1776. 02. 26.
26.	1776. 09. 04.	1776. 09. 05.
27.	1776. 09. 05.	1776. 09. 06.
:		
49.	1781. 12. 13.	1781. 12. 14.
50.	1782. 03. 13.	1782. 03. 14.
51.	1782. 04. 11.	1782. 04. 15.
52.	1782. 08. 03.	1782. 08. 05.
53.	1782. 08. 03.	1782. 08. 06.
54.	1783. 03. 04.	1783. 03. 06.
55.	1783. 04. 08.	1783. 04. 10.
56.	1783. 04. 29.	1783. 04. 29.
57.	1783. 04. 29.	1783. 04. 30.
58.	1783. 07. 02.	1783. 07. 03.
59.	1783. 08. 07.	1783. 08. 08.
60.	1783. 08. 18.	1783. 08. 19.
61.	1783. 08. 24.	1783. 08. 24.
:		
65.	1783. 12. 03.	1784. 07. 03.
:		
170.	1790. 06. 01.	1790. 11. 22.

A fentiek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a zömükben már nem iskolás korú gyógyszerészek nemcsak hogy az év bármely napján vizsgázhattak, hanem azt is, hogy gyakran egy-két napnál többet nem töltöttek el az egyetemen. Az Országos Levéltár helytartótanácsi anyagában különösen 1783. évtől, az azt követő években halmozottan jelenik meg jelentés arról, hogy az érintettek a vizsgakötelezettségüknek eleget tettek. Itt van egy, az egyetem által küldött névjegyzék az 1770. és 1786. szeptember 12. között graduáltakról. Nagy számban találhatók eredeti és másolatban megküldött oklevelek. A bécsi orvoskari diplomák feltüntetik a szövegben azt a körülményt, hogy a jelölt az előírt tanulmányi időt az egyetemen letöltötte-e, vagy csak vizsgázni ment-e, ez utóbbi ott is az idősebbek esetében volt jellemző (9).

Jelen közleménnyel az egyetemi évek első két évtizedének egyes jelenségeit kívántam bemutatni. Kiolvasható belőlük az a következtetés, hogy a *Normativum sanitatis* rendelkez-

zéseinek végrehajtása kibocsátását követően bizonyos türelmi idő után megvalósult, egyben fel szerettem volna hívni a figyelmet arra, hogy a régi történetek megismeréséhez a tiszta forrás felkutatása és feltárása elengedhetetlen követelmény.

ERZSÉBET SÁGI D Pharm.
H-1093 Budapest
Lónyay u. 14.

IRODALOM

1. *Högyes Endre*: Emlékkönyv a budapesti királyi magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának múltjáról és jelenéről. Budapest, 1896. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. 127. o.
2. *Rupp N. János*: Adatok a M. Kir. Tudományegyetem Orvoskar fennállásának százados ünnepén. Adatok a M. Kir. Egyetemi Orvosi kar százados történetéhez. Egyetemi, Buda 1871. 191. o.
3. *Kovachich Márton György*: Mercur von Ungarn 1786. Buda, II. 721. o.
4. *Ernyey József*: A Magyar Gyógyszerésztudományi Társaság értesítője XI. évf. 5. (1935) 484. o.
5. *Lesky, Erna—Wandruszka, Adam*: Gerard van Swieten und seine Zeit. Studien zur Geschichte der Universität Wien. VIII. Wien, Böhlau, 1973. 155. o.
6. *Album Chyrurgorum et Pharmacopoeorum*. Helye: Orvostudományi Egyetem, Budapest, Üllői út 26.
7. *MOL*. Htt. Depart. sanit. C 86 1789-1-127.
8. *Matricula Facultatis Medicae Tyrnaviensis*. Helye: Orvostudományi Egyetem, Budapest, Üllői út 26.
9. *MOL*. Htt. Depart. sanit. C 66 1786-34-31.

SUMMARY

The present paper, summarizing the results of original archival researches, gives a survey on the beginnings of the pharmaceutical education in Hungary at the end of the 18th century. While analysing the documents the author calls our attention to some stubborn errors and mistakes of the former historical literature as well.

The paper — based on the data of the promotional book — presents a list including names, nationality and religion of those 170 students of pharmacy, who completed their studies during the first 20 years of pharmaceutical education in Hungary. Comparing the dates of tirocinial and those of university examinations respectively, the author proves that sometimes even 40 or 59 years old, respected pharmacists were forced to take their exams at the university. Having made a comparison between the register of students and that of promotions the author concludes that until 1788 the studies took three months or a year only in theory, for candidates actually did not attend university courses at all. In the case when one failed, a short preparation for a make-up exam was also available. Data prove, that the requirements of the royal decree, a centrally made regulation, called *Normativum Sanitatis* — in spite of the difficulties caused e.g. by the lack of handbooks — could be more or less responded. (The circumstances of the courses are going to be analysed in a further paper.)

A CENZÚRA SZEREPE A MAGYARORSZÁGI TERMÉSZET- ÉS ORVOSTUDOMÁNYI SZAKIRODALOM KIADÁSTÖRTÉNETÉBEN

KAPRONCZAY KATALIN

Egy előző tanulmányban a felvilágosodáskori cenzúrai rendelkezésekkel, a cenzúra szellemének és a cenzúrázás gyakorlatának van swieten megújításával foglalkoztam. A vizsgálódás középpontjába ekkor *Van Swieten* eszmeiségét és cenzori tevékenységét állítottam, megemlítve, hogy az osztrák rendelkezések természetesen kihatással voltak a hazai könyvellenőrzéssel kapcsolatos joggyakorlatra is.

Nem érdektelen a magyar művelődés- és tudománytörténet szemszögéből sem áttekinteni a cenzúra intézményének, mechanizmusának, törvényeinek labirintusát. A cenzúra általános történetét több kiváló kutató feltárta, így megismerhettük a nevezetes eseteket, amelyek a filozófiai, teológiai, politikai sőt szépirodalmi műveket érintették, de nyilvánosságra kerültek a hírlapirodalom múltbéli „nagy botrányai” is. Reményünk szerint a kevésbé ismert orvos- és természettudományi vonatkozások összegyűjtése is számot tarthat az érdeklődésre.

A historikus kíváncsiság azonban nem minden esetben kapott egyértelmű választ még a levéltári dokumentumok alapján sem, hiszen a cenzor személyét, a cenzúra intézményét és működését minden korban bizonyos titokzatosság lengte körül, a társadalom többségének nem titkolt ellenszenvével és bizalmatlanságával kísérve.

A cenzúra gyakorlásának kezdetei Magyarországon

A szellemi termékek ellenőrzéséről már a 16. századi magyar törvényhozás is rendelkezett. A soproni országgyűlésen, 1553-ban, *Ferdinánd* király említést tett a tévtanokat terjesztő könyvekről. Éppen ezért olyan záradékot akart a vallásügyi törvénycikkelyhez csatolni, amelynek értelmében a továbbiakban csak olyan könyveket nyomtathatnak és terjeszthetnek, amelyeket az illetékes püspök engedélyezett. A karok és rendek azonban avval tiltakoztak, hogy nincs tudomásuk ilyen könyvek előállításáról. Az első cenzúrai rendeleteket *Miksa* hozta be 1574-ben. Arról azonban nincsenek egészen egyértelmű adataink, hogy kikre bízta a rendelet végrehajtását. Csak valószínűsíteni lehet, hogy az osztrák gyakorlat-hoz igazodva nálunk is a püspökök látták el ezt a feladatot. Az azonban tény, hogy az 1500-as évek második felében már több esetben történt cenzori intézkedés: gyanús könyvek lefoglalása, elvitetése, komoly bírságolás stb.

Az egyházi cenzúra jelenlétét igazolja *XII. Gergely* pápa Miksához intézett, 1574. május 15-én kelt levele, amely szerint az esztergomi érsek ígéretet tett a pápának arra, hogy a

megjelenő könyveket hozzáértő katolikus emberekkel vizsgáltatja át és az eretnek könyvek nyomtatóit és terjesztőit megbünteti.¹

Ugyanakkor arra vonatkozóan is vannak feljegyzések, hogy a világi hatóságok (vármegyei, városi tisztségviselők) is vállalkoztak cenzori feladatkör ellátására.

Két történeti feldolgozás merőben más véleményen van a 17. századi magyarországi cenzúráról. *Acsády Ignác* szerint teljes sajtószabadság volt.² *Ballagi Géza* viszont azt állítja, hogy mind az állami hatalmak, mind az egyház sok kellemetlenséget okoztak a nyomdászoknak és a könyvkereskedőknek.³ Valószínűnek látszik, hogy *Sashegyi Oszkár*⁴ jár a legközelebb a valósághoz, amikor azt mondja, hogy a magyar cenzúráról tulajdonképpen kiteljesedett formájában az ellenreformáció hozta létre és szilárdította meg helyzetében. Protestáns ellenességét hosszú ideig megőrizte, mivel egyik legfőbb célkitűzése a katolikus egyház védelme volt. Azt azonban kétségtelenül elmondhatjuk, hogy meglehetősen zavaros volta helyzet: egyszer a király fordult a megyékhez, máskor a megyék kérték az intézkedést a nádortól vagy egyenesen az uralkodótól. Az eredmény az lett, hogy a király 1673 júniusában *Szelepcsényi György* esztergomi érseket, királyi helytartót bízta meg a legfőbb cenzori teendők elvégzésével. Ezután Szelepcsényi felszólította a városi és megyei hatóságokat, hogy a könyveket kinyomtatás előtt öhozzá küldjék el felülvizsgálat céljából. Nem sokkal ezután Szelepcsényi és *Eszterházy Pál* nádor (1635—1713) *Szentiványi Márton* jezsuita professzort bízta meg a könyvek cenzúrázásával.⁵ Így tehát az első — hivatalos mandátumokkal és megbízásokkal is alátámasztott — időszak Szentiványi Márton (1633—1705) jezsuita tudor személyével kapcsolódik össze. Mivel ő a nagyszombati egyetem fontos tisztségeit is betöltötte, általa az egyetem is bizonyos értelemben belépett a cenzúrai mechanizmusba. Bár négy hivatalos okirat is ismert, amely a cenzori teendőket volt hivatva szabályozni, mégis csupán a látszat volt olyan, mintha rendszeresen könyvrevízió történt volna, valójában 1693-ig csak papíron létezett. Szentiványi kb. 20 éven át csupán formálisan volt főcenzor, hosszú évekig nem is élt Magyarországon és ezalatt helyett sem állított maga helyett. Élete utolsó éveiben a hitvitázó irodalmat művelte és inkább vitapartnerként, mint cenzorként alakította az irodalmat. Csúpan a századfordulón van írósos nyoma, hogy cenzori megbízást adott volna valakinek. Ebben az időben szúrt szemet ugyanis, hogy a löcsei Brewer-nyomda ellenőrzés nélkül működik. Ezért Szentiványi 1700. május 21-én *Sréter Károly* löcsei jezsuitát bízta meg, hogy a helybeli nyomdákat mint „királyi könyvvizsgáló” ellenőrizze.⁶ Ezek mellett működött még a protestáns felekezeti cenzúra. Ez kezdetben meglehetősen szigorú intézkedéseket hozott (pl. az unitáriusokkal szemben), később azonban mind a kálvinisták, mind a lutheránusok csak formális cenzúrárt hajtottak végre.

Az 1715. évi XVIII. és XIX. tc. függetlenítette a bécsi udvari kamarától a magyar udvari kancelláriát és a király nevében az utóbbira bízta a nyomdák felügyeletét.

¹ Molnár Imre: *A cenzúra története Magyarországon 1600-ig*. Bp., Élet Ny., 1912. 53.

² Acsády Ignác: *Magyarország Budavár visszafoglalása korában*. Bp., Méhner Ny., 316.

³ Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp., Franklin Ny., 1888. 21.

⁴ Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673—1705). *Magyar Könyvszemle*, 1968. 84, 1, 1—12.

⁵ Schermann Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Bp., Stephaneum Ny., 1928. 11—13.

⁶ u. o. 18.

1720-ban II. Károly a nagyszombati egyetem kancellárjára ruházta át a cenzúra jelentős részét:

„... a Magyarországon kiadandó ... könyveknek megvizsgálási, jóváhagyási és eltiltási jogát és a máshol kinyomtatott ... könyveknek megvizsgálásának ... a veszedelmesek lefoglalásának és elkobzásának jogát ... mostantól a nagyszombati egyetem ... mindenkori kancellárjára, mint főcenzorra és az ... esztergomi, nyitrai és győri egyházmegyék más helyén a tőle megbízott helyettesekre ruházzuk át ... Sőt jelen rendeletünkkel összes ... fő- és alispánoknak, szolgabíráknak és esküdteknek ... megyei hatóságoknak ... városok és községek polgármestereinek, bíráinak és vezetőinek szoroson meghagyjuk, hogy jelen rendeletünket mindenkinek tudomására adják ... sőt ők is az említett cenzorokat ... támogatni tartoznak.”⁷

Ebben az évben hozták létre a magyarországi Helytartótanácsot is, amelynek a későbbiek során komoly szerepe volt az írásművek ellenőrzésében.

1725-ben olyan értelemben módosították a rendelkezést, hogy a hit- és erkölcsstani könyveket egyházi (megyéspüspöki) cenzorra, a többi témakörben írottakat a világi (városi, megyei) hatóságokra bízta. Ekkor rendelték el, hogy a megjelent sajtótermékekből 3-3-kötelempéldányt kell a Helytartótanácsnak beszolgáltatni.

Az 1730-as módosítás szerint a politikai jellegű kiadvány előzetes bírálatát a Helytartótanácsnak kellett elvégezni.

Az 1747-es év rendelkezései meglehetősen szigorú szabályok közé szorították a cenzúrai eljárást. A klérus is rendkívül körültekintő és óvatos volt. A revízió helye Pozsony, feje az esztergomi érsek vagy a Helytartótanács püspök tanácsosa volt. A munka elvégzésére nem találtak mindenkit alkalmasnak, csak az egyházzal és az uralkodóval szemben vak engedelmességet tanúsítók voltak megfelelőek. Munkájuk lényegét Althan Mihály váci püspök 1747. márc. 1-jei utasításban foglalta össze. Ezt a végrehajtási utasítást elolvasva már igazolva érezzük azt a bizonyos „lazaságot”, amit a bécsi illetékesek időről időre felrótak a magyarországi cenzoroknak, revizoroknak. Althan Mihály (1708—1756) utasításának egyik legfontosabb eleme, hogy bár alapelveiben korrekten követte a felsőbb utasítást, a jezsuitákról, azok egyeduralkodó szerepéről mélyen hallgatott (szemben az osztrák gyakorlattal). Tény, hogy nem kedvelte a jezsuitákat, egyházmegyéjébe sem telepítette be őket, inkább a dominikánusokat részesítette előnyben. Az instrukció is inkább az állami tisztviselők számára megfogalmazott utasításnak tűnik, mint a Jézus Társaság tagjainak cenzori szabadkezet biztosító leiratnak.⁸

A nagyobb változások Barkóczy Ferenc (1710—1765) primás idejében indultak meg, egy folyamat első láncszemeiként érlelték a későbbi eseményeket. Barkóczy ugyan — ameddig lehetett — igyekezett késleltetni a van swieteni szekularizációs folyamat magyarországi megvalósulását. 3-4 év alatt azonban tudomásul kellett vennie, hogy az egyház hatásköre már csak szűkebb területre volt érvényes.

A magyarországi cenzúra történetében is igen fontos az 1754-es év, mert valójában ekkor indult meg a felvilágosult szellemű újjászervezés a Habsburg centralizáció jegyében.

⁷ u. o. 21.

⁸ Donáth Regina: Végrehajtási utasítás Mária Terézia 1747-es cenzúra-rendeletéhez. *Magyar Könyvszemle*, 1986. 102, 1, 87—88.

Az 1754. évi rendelkezésben az összes Magyarországon megjelenő könyv bírálatát Bécs jog- és hatáskörébe utalja az uralkodónő.⁹

Az 1757. június 1-jén kelt királyi leirat ismételten megerősítette a rendelkezések összbirodalmi érvényességét. A pozsonyi hivatalt Bécs alárendeltjévé tette: ha Bécsben eltiltottak valamit, azt a pozsonyi cenzor sem engedélyezhette, illetve amit Bécsben jóváhagytak, azt Pozsonyban is kötelesek voltak átengedni. Ezt az állítást támasztják alá azok az 1759-ből származó dokumentumok, amelyek szerint egy *Felix Bader* nevű bécsi könyvkereskedő panasszal élt. Ugyanis Bader könyveket szállított volna Debrecenbe, *Kazay Sámuel* (1711–?) természetbúvárnak a bécsi cenzor jóváhagyásával (feltehetően orvosi, botanikai, gyógyszerészeti témájú könyvekről van szó), a pozsonyi revizor ennek ellenére nem akarta átengedni a küldeményt. A panasz eredményeként egy újabb felség-leirat született, amelyben a királynő figyelmezteti a pozsonyi revizort, hogy nem ellenkezhetsz a bécsi döntéssel. Csak azt kísérje minél fokozottabb figyelemmel, ami mellett nincs ott Bécs engedélye.¹⁰

A Bécsben összeállított indexet 3 példányban elküldték a Helytartótanácshoz, ahol a helyi cenzorok rendelkezésére bocsátották. Az elmarasztalt könyvek végül is a szó legszorosabb értelmében máglyára kerültek. Sok könyv címe mellett áll a következő szöveg: „*flammis tradi et in cineres redigi sani promerentur.*”¹¹

Az 1762–63. évek cenzúrai gyakorlatát illetően még változatlan volt a magyarországi lebonyolítás: Bécs elküldte a prohibitus könyvek jegyzékét az esztergomi érseknek — a Helytartótanács közvetítésével — a primás feladata ezután már csak az ellenőrzés és a végrehajtás volt. Az első változtatásra 1763-ban került sor. *Pichler György* udvari tanácsos bizalmas levélben közölte Barkóczyval, hogy a királynő tervbe vette a cenzúra teljes átszervezését, aminek írásos összefoglalását egyidejűleg elküldte. A melléklet ugyan elvesztett, de a levél tartalmából mégis következtetni lehet a főbb alapelvekre. Barkóczy reagálásának fogalmazványa *Reflexiones* címmel viszont megmaradt. 1763. június 18-án már a királynő válasza is megérkezett *Benignae manuales* címmel. Az uralkodónő igen határozottan felszólítja Barkóczyt, hogy ne vitatkozzon, tartsa magát a királyi rendelkezéshez, hiszen a bécsi bíboros is azt teszi. Leszögezi, hogy a továbbiakban nem lehet arról szó, hogy a püspökök az egyházi témájú könyveken kívül más írásművek cenzúrázásával is foglalkozzanak, majd így folytatja: „...a világi jellegű írásművek ellenőrzése világiakra tartozik.” A királynő állásfoglalása tehát világos, a könyvcenzúrát ketté kell választani. Ezután még közli Barkóczyval, hogy bár a cenzúrára vonatkozó észrevételeit nem fogadhatja el, a véleményét azonban természetesen továbbra is meghallgatja.¹²

A királynő álláspontja ugyan rendkívül határozott volt, de nem számolt avval, hogy az esztergomi érsek államjogi helyzete sokban különbözött a bécsi érsekétől. A magyar primásérsek részt vett az ország kormányzásában, illetékességi területe nem korlátozódott a vallási és egyházi ügyekre. Éppen ezért cenzori jogát sem lehetett egyszerűen megvonni, vagy magyarázat nélkül szűkebb keretek közé szorítani. Jó diplomáciai érzéke mellett még

⁹ Donáth Regina: Néhány adat a cenzúra történetéhez az 1754. évből. *Magyar Könyvszemle*, 1957. 73. 3, 375–379.

¹⁰ Donáth Regina: Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 1970. 86. 2, 173–181.

¹¹ Donáth Regina: Néhány adat... *Magyar Könyvszemle*, 1957. 73. 3, 375–379.

¹² Donáth Regina: A könyvcenzúra az állam kezében — Mária Terézia és Barkóczy primás. *Magyar Könyvszemle*, 1967. 83. 1, 43–49.

ez volt az, ami a királynőt különleges és türelmes elbánásra készítette. Az 1763. június 25-i határozattal külön bizottságot hozott létre a magyarországi cenzúra átszervezésére, amelynek élére a primást állította. Barkóczy továbbra is ellenkezett, ezért augusztus 19-én újabb írásbeli figyelmeztetést küldött neki a királynő, engedelmességre intve őt.

Barkóczy 1765. június 18-án bekövetkezett halála után szinte azonnal megtette az udvari kancellária az írásbeli felterjesztést mindarról, amit a primásérsek meg akart akadályozni. Ezek között első helyen szerepelt a könyvcenzúra állami üggyé való változtatása.

II. József 1781. június 11-i keltezésű rendelete tette teljes mértékben állami feladattá a cenzúrát. Némi módosítással 1782. június 8-án Magyarországon is bevezették az utasítást, amely emellett a bécsi központosítás további megerősítését is jelentette. Ennek értelmében Magyarországon a Helytartótanács illetékes részlegén keresztül intézkedtek a helyi cenzorok, revizorok, a problémás ügyeket Bécsbe kellett felterjeszteni.¹³

Bécsben az udvari tanulmányi bizottság kezében futott össze minden szál, vezetője az ifjabb *van Swieten* (Gottfried [1733–1803]) volt, *Joseph Sonnenfels* (1733–1817) volt a cenzúra-ügy előadója, magyar ügyekben a szabadkőműves hírében állott *Pászthory Sándor* (1749–1798) segédkezett. Mindez azt jelzi, hogy a jozefinista kormányzat elsősorban nevelésügyi és nem rendőri kérdésnek tekintette a cenzúrát.¹⁴

A vélemények ebben a kérdésben is megoszlanak. Vannak akik szerint csak ez a rendelkezés fosztotta meg az önállóságtól a magyar cenzúrát és az eddigi cenzúra-hivatalt revizori hivattá vetette vissza. Szerintük Mária Terézia korában még aktívan működött a pozsonyi cenzúra, sok esetben még szigorúbb ítéletet hozva mint a bécsi. Ezért nem meglepő, hogy többen inkább egyenesen Bécsbe küldték fel a kéziratokat ellenőrzésre.

Némi magyarázatra szorul a cenzor és a revizor kifejezés is, hiszen meglehetősen rapszodikusán alkalmazzák mind a korabeli iratokban, mind a szekundér feldolgozásokban. Elsődleges különbség az, hogy a cenzor volt az a személy, aki elolvasta a kéziratot és ennek alapján elbírálta annak további sorsát, majd összeállította a tiltott könyvek listáját. A revizor a listák alapján ellenőrizte a vámhivatalokban a külföldről beérkező könyvküldeményeket, a nyomdákat (hogy a letiltás ellenére nem nyomtatnak-e ki ilyen műveket), a könyvkereskedéseket majd később a kölcsönkönyvtárakat, hogy nem juttatják-e hozzá az érdeklődőket indexen lévő olvasmányhoz. Egy másik nézet szerint a hazai nyomdatermékek előzetesen vizsgálatát végezték a cenzorok, a külföldi nyomdatermékeket csak revízió alá vethették a revizorok. Ezért mondhatjuk azt, hogy bizonyos időszakokban csak revizorok dolgoztak Magyarországon, tekintettel arra, hogy csupán a Bécsben összeállított jegyzékek alapján végezték az ellenőrzést.

Az 1790 utáni változások

II. Lipót 1790. szeptember 13-i rendelete szigorításokat hozott, a struktúra ugyan érintetlen maradt, a szellem azonban jelentősen változott. II. József mindenütt azt hangsúlyozta, hogy mit nem szabad eltiltani, a lipóti szabályozás ellenben mindenütt arra tért ki, hogy mit kell okvetlenül eltiltani. I. Ferenc így kettős örökséget vett át: a jozefinista szervezetet és a lipóti szigort.

¹³ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., Akadémiai K., 1980. 524–525.

¹⁴ *Magyarország története 1686–1790*. 2. köt. Főszerk.: Ember Győző, Heckenast Gusztáv, Bp., Akadémiai K., 1989. 1159–1160.

Viharos ellenállást váltott ki az 1793-as, majd az 1795-ös rendelet. A magyar Kancellária, a Helytartótanács és a megyék is több lépcsőben tiltakoztak bevezetése ellen. Eredményeképpen nálunk csak némileg módosított formában lépett életbe. A szigorítások valójában csak az 1800-as évek elején éreztették hatásukat.

1801. szeptember 18-án a rendőrminisztérium felügyelete alá rendelték a bécsi cenzúrát, ezáltal a bécsi hivatal olyan támaszt kapott, amelynek az egész birodalomra kiterjedt a hatalma. Az így létrehozott *Polizei Zensur Hofstelle* irányításával a cenzúra egyértelműen rendőri ügygé vált. Az egymást követő rendőrminiszterek megpróbálták közvetett módon beleszólni a magyar cenzúra ügyvitelébe. Közvetlen hatalmukat azonban nem sikerült érvényesíteni, mivel a közhangulat ellenállása miatt képtelenek voltak egy erre rendszeresített rendőrséget létrehozni. Így — egyetlen lehetőségként — a beépített emberek titkos jelentéseire kellett hagyatkozni.

Mindenféle szigorítással sem sikerült azt a rendszert megvalósítani, amit Bécs szeretett volna. Általában lazább, könnyedebb formájában zajlottak a dolgok, de a rendeletek kuszasága miatt előfordult az is, hogy egy-egy buzgóbb cenzor vagy revizor mégis az önkényeskedésen alapuló, nagyon is szigorú eljárást fogatosította.

A tudományos szakirodalom tekintetében fontos elveket fogalmazott meg az 1810-es rendelet (egyik részlete alapján a *Kein Lichtstrahl*-ként emlegetett utasítás). Az 1811—12. évi országgyűlés határozata szentesítette, hogy a könyvvizsgálat alapelveiben azonos Ausztriában és Magyarországon is. Szerencsére az akkori cenzor primarius, *Madarassy Ferenc* (1762—1838) lehetőségei szerint próbálta a rendelkezés ésszerűtlenségeit figyelmen kívül hagyni, de erre csak 1812-ig volt lehetősége.

A rendelet legfontosabb — bennünket érdeklő — részletei:

„Mivel Ő felsége szakadatlanul fáradozik az összesség és az egyesek jólétének ... előmozdításán, mivel meg van ... győződve, hogy a hasznos ismeretek terjesztése, a nézetek tisztítása ... a legkülönbözőbb eszközök közé tartoznak ... tudja jól, hogy a célszerűen megállapított olvasási- és írásszabadság különösen alkalmas a jólét kifejlesztésére: de ... fölfogva a ... kötelességet, mely az értelmi és erkölcsi képzésben s a fizikai jólét feletti örködésben áll ... nem engedhetõ meg, hogy az alattvalóknak akár lelkek és szívek, akár testök megrontassék ...”

Ezután következik a sokszor idézett mondat:

„Egy világsugár se maradjon ezután, bárhonnan jön is az, figyelem és fölhasználás nélkül a monarchiában: de gondos kézzel biztosítandó egyszersmind a gyámoltalanok szíve és feje a förtelmes fantázia romlott szülöttei, önző ámitók mérges lehellete s fonák elmék vesélyes agyrémei ellenében.

1. § A könyvek és kéziratok megítélésénél ... különbséget kell tenni ama munkák közt, melyek tartalmuknál és előadási módjuknál fogva csakis a művelt és tudománnyal foglalkozó emberek számára készültek s a röpiratok, népies munkák, mulattató és humoros iratok közt.

2. § Valamely munka úgynevezett tudományos munkává nem terjedelme által lesz, hanem a felvett tárgy fontossága és természete s az előadás módja által.

3. § A tudományos munkák ismét két osztályba soroztatnak. Elsőbe tartoznak azok ... melyek új fölfedezések, tömött és világos előadás, új nézetek ... által tűnnek ki, a másodikba a velőtlen és tartalmatlan kompilációk és százszor elmondottak ismétlései ...

4. § Az első osztályba tartozó munkákkal szemben a legnagyobb elnézésnek van helye, s különös ... ok nélkül azok el nem tilthatók. Ha pedig eltiltásuk szükségesnek látszanék, ezt nem kell nyilvánosságra hozni.

5. § A második osztályba tartozó munkák semmi kíméletet nem érdemelnek, mivel semmiféle előnyt nem nyújtanak s ami bennük foglaltatik, azt jobb forrásokból is lehet meríteni. Ezekre nézve tehát a fennálló könyvvizsgálati szabályok alkalmazandók...”

10. § Iratok, melyek ... a babonát terjesszék ... oly kevésbé tarthatnak igényt elnézésre, mint az orgyilkos kíméletre...”¹⁵

A rendeletet tüzetesen elolvassva hamarosan kiderül, hogy az csak a felületes olvasó szemében tűnhet engedékenynek, s a szabadelvűség csak látszólagos, itt is érvényesül a közmondás alapigazsága, amely szerint az ördög a részletekben bújik meg. Egy-egy vonatkozásban ugyan szabad kezét ad az írónak, tudósnek, szakembernek, hogy alkosson új szellemű műveket, de ugyanilyen szabadsága van a cenzornak is a munka elbírálásában.

Bizonyos tudós férfiaknak — pontosan meghatározott előírások és szabályok mellett — megengedte a tiltott könyvek olvasását is (ún. „*erga schedam*” kategória), de a cenzor döntötte el, hogy ezek nincsenek-e tele rágalmakkal, vagy esetleg nem eléggé tartalmasak (?!), mert az ilyenek olvasásától sajnos még a professzorokat és tudós főket is óvni kell. Mivel pedig a tilos könyveket a cenzorok tiltották be, ebből az következik, hogy végül is a tudós, kutató sem különb a többi olvasónál, mert ami másnak tilos, az számára is az.

A tudományos irodalomról kimondta az utasítás, hogy különösen nyomós indók hiányában nem lehet azokat betiltani. Evvel a kitételrel azonban rendkívül nehéz és felelősségteljes feladatot rótt a cenzorokra, mert rájuk bízta, hogy egyértelműen állapítsák meg a különbséget a valódi, értékes, tudományos írásmű és a silány, tartalmatlan kompiláció között. Éppen ezek a cseppet sem lényegtelen részletek voltak azok, amelyek a cenzori önkényeskedés alapját szolgáltatták.¹⁶

A cenzori poszt betöltéséről

Mint az eddigiekből kiderült, a kezdeti időkben csaknem teljes egészében egyházi emberek gyakorolták a cenzúrázást. Később ahogy fokozatosan kiszorultak a könyvellenőrzésből a klérus tagjai, más világi foglalkozást űzők is bekerültek a cenzorok közé: jogászok, természettudósok és igen sok bölcsészetet végzett tanár is.

A cenzori megbízatás elnyerése feltételekhez volt kötve. A magyarországi *Központi Könyvvizsgáló Hivatal* (Buda) meglehetősen magas mércét állított: több nyelv alapos ismeretét, a kor eszmeáramlatainak alapos tanulmányozását, sok és szorgalmas munkát. Természetesen előnyt jelentett az egyház és a vallás tisztelete, az aulikus hűség és kötődés. Végül is bizalmi állásnak számított a cenzorság, revizorság, ezen túlmenően pedig bizonyos rangot és méltóságot jelentett, hiszen aktív részese volt az államgépezetnek, a hatalomnak.

A II. József uralkodásától 1848-ig terjedő időben több száz cenzor-revizor ténykedett az országban. Bizonyos számban elkötelezett személyek, többségük azonban átlagember, közepes műveltséggel, az esetek jelentős részében nem túlzott szigorral. A tisztségben lé-

¹⁵ Ballagi Géza: i. m. 800—804.

¹⁶ u. o. 805—807.

vők nagy hányada inkább pénzkeresetnek tekintette ezt a munkát, mint meggyőződésből űzött hivatásnak. A lépen-nyomon megfigyelhető ellentmondás ezen a területen is megmutatkozott, hiszen az 1790 utáni időszak két legismertebb és legaktívabb cenzor-primarius — a nyíltan kinyilatkoztatott szekularizálás ellenére is — pap volt, akik polgári hivatalnokként végezték feladatukat. *Reithaller Mátyás* (1734—1807) sokirányú műveltségét jezsuita szerzetesként alapozta meg, így a rend feloszlata után nehézségek nélkül polgári foglalkozást tudott űzni. *Madarassy Ferenc* (1762—1838) világi papként került a Könyvvizsgáló Hivatalba. Szabadelvű szemléletét azonban ezután sem veszítette el, *Kazinczy* köréhez baráti szálak fűzték és általában az írókkal, költőkkel jó kapcsolatban volt.

Az előzőekben vázolt körülmények miatt (bizalmi állás, pénzkereseti lehetőség) nem csodálkozhatunk azon, ha egy-egy cenzori hely betöltéséért több jelölt is versengett, így a jelentkezők között orvost is találunk.

1793. február 17-én az elhunyt *Hübner Mihály* helyére új cenzort kerestek. A Helytartótanács levélben közölte ezt az egyetemmel, majd kifejtette a jelölendő személlyel szemben támasztott igényt is:

„...csak tanult, megbízható és legalább öt nyelven: magyarul, latinul, németül, tótul és franciául tudók számára... nyelvismeretüket a kérvényhez csatolt hiteles okmányokkal igazolniuk kell.”

A pályázat eredményéről 1793. december 31-én tett jelentést a Helytartótanács az uralkodónak. Ebből megtudjuk, hogy a jelentkezők közül nem bizonyult mindenki alkalmasnak a feladatra. A három szóba jöhető jelölt közül az első — legesélyesebb — helyre tették *Büky Józsefet* (1758—?), aki Nagyszombatban és Budán szerezte orvosi képesítését. Később Bács-, majd Bihar vármegye főorvosa és táblabírája lett. A másik két jelölt *Beresevich József* világi pap és *Liebold Károly* világi személy volt.¹⁷

A Kancellária 1794. február 10-én értesítette a Helytartótanácsot, hogy a jelöltek közül *Beresevich Józsefet* találta alkalmasnak a cenzori hivatal betöltésére.¹⁸

Az orvosi könyvek cenzúrázásának kérdése — legalább is papíron — csak az 1803. szeptember 20-án kelt leirat alapján rendeződött. Ez a felsőbb utasítás — hivatkozva az 1802. december 14-i rendeletre — kimondta, hogy minden orvosi tárgyú könyvet az országos főorvosnak kell ellenőriznie, szakmailag jóváhagyni.¹⁹

Így az első hivatalos orvosi cenzor Magyarországon *Pfisterer András* (1759—1825) országos főorvos volt, aki a Helytartótanács *Tanulmányi Bizottságának* elnöke is lett.

¹⁷ Forrás: *Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár*, (továbbiakban: O. L. Htt.) Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1793. Fons 14. pos. 11. Közli: Mályuszné Császár Edit: *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780—1867)*. Vál., rend., ford. bev. és jegyz.: — — —. Bp., Gondolat, 1985. 262—263. (továbbiakban: Mályuszné: i. m.)

¹⁸ Forrás: O. L. Htt. Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1794. Fons 7. pos. 8. Közli: Mályuszné: i. m. 264.

¹⁹ Linzbauer, Xaver Ferenc: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Tomus II. Sect. II. Budae, Typ. Universitatis, 1855. 54. (1553. tételszám alatt)

Szemelvények a korszak cenzúrai irataiból
— tekintettel az orvosi és természettudományi szakirodalomra

Amennyiben időrendben vizsgáljuk át az orvostudományi témakörbe tartozó iratokat, két olyan ügy érdemel figyelmet, amely az országos főorvos orvos-cenzorrá való kinevezése előtti időből származik.

Említettük, hogy a könyvtárak anyagának ellenőrzése is a revizor feladatai közé tartozott. Az alábbi ügyirat szerint azonban már a könyvrendelések is átmentek a Könyvvizsgáló Hivatal rostáján.

Beresevich József 1801. szeptember 19-i jelentésében felterjesztette azt a könyvlistát a Helytartótanácshoz, amelyet a pesti egyetem professzorai az 1800. évi lipcsei könyvvásár katalógusa alapján állítottak össze és a köteteket az egyetemi könyvtár számára szeretnék volna megrendelni. A javaslattevők között volt *Winterl Jakab József* (1739—1809) professzor 38 kötettel, *Schraud Ferenc* (1761—1806) 9 kötettel, *Kitaibel Pál* (1757—1817) 6 könyvvel, *Szüts István* (1756—1821) 32 kötetnyi kívánsággal. A Központi Könyvvizsgáló Hivatal orvosi könyvet is kiemelt a megrendelendők közül. Csak elismervény ellenében olvasható munkának („*erga schedam*” kategória) minősítette *Wolf Davidson: Versuch über den Schlaf* c. művét.²⁰ Ezen túlmenően *Kant* és *Fichte* több írását vagy teljesen letiltotta, vagy csupán átvételi elismervény ellenében tartotta kölcsönözhetőnek.²¹ Az átvételi elismervény szövege azt tartalmazta, hogy a kölcsönző kizárólag saját személyes használatra, a benne foglalt elítélendő és tudománytalan nézetek megcáfolása végett, tudományos célból veszi át a könyvet és kötelezi magát, hogy másnak nem adja tovább.

*Török Lajos*²² orvosi népszerűsítő jellegű könyvével kapcsolatban 1802. február 28-án szintén Beresevich József terjesztett fel jelentést a Helytartótanácshoz.

Ezek szerint *Patzko*, pesti nyomdász juttatta el a kérdéses kéziratot cenzorálásra. Címe: *Neue durch Erfahrung bewahrte Theorie der Heilkunde nach cosmologisch-physiologischen Grundsätzen*.

A jelentés szerint: „... számos gyógyszerert ajánl és egészségügyi tanácsot tartalmaz, amelyek esetleg nem javára, hanem ártalmára válnak az embereknek.”

Beresevich indítványára a Helytartótanács 1802. március 12-én átküldte a kéziratot az Orvostudományi Karnak véleményezésre. A Kar az Egyetemi Tanácshoz továbbította, ahol a következő vélemény született:

„... a kéziratban fejtegetett eszmék fiktívek, nem a dolgok természetéből következnek, hanem elvont gondolkozás eredményei; az ajánlott gyógyszerek is nélkülözik a valóságos orvosságok tulajdonságait.” A továbbiakban rosszállóan állapították meg, hogy az az évi

²⁰ Davidson, Wolf (1772—1800) Berlinben praktizáló orvos volt. Fenti könyve 1795-ben jelent meg, de ismert munkája az állati magnetizmusról szóló 1798-ban kiadott és az *Einfluss der weiblichen Tracht auf die Gesundheit* c. is. ld. Gurlt, E.—Hirsch, August: *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker*. Bd. 2. München — Berlin, Urban u. Schwarzenberg, 1962. 190.

²¹ Forrás: *O. L. Htt.* Fond C 60. Dép. Rev. Libr. 1801. Fons 16. pos. 9. Közli: Mályuszné: i. m. 338—339.

²² Török Lajos gróf (1748—1810) tanulmányi kerületi igazgató, szenvedélyes vegyész volt (egyébként Kazinczy apósa), de vonzódott az orvostudományhoz is. Orvosi témájú könyve még a nem kis botrányral övezett, állítólagos kolera-ellenes gyógyszer, az ún. rusztinctura ismertetése, közreadása. Nagy viharokat kavart, hogy a szert minden tiltás ellenére is alkalmazta lakóhelye lakossága körében. Hasonlóan tudománytalannak ítélték meg az iratokban tárgyalt *Neue durch Erfahrung...* című munkáját is.

lipcsei katalógus már megjelent könyvként emlegette. (Aláírás: A Dékán és az Orvostudományi Kar)

A rektor hasonló szellemben válaszolt a Helytartótanácsnak:

„... Az Orvostudományi Kar véleménye az ..., hogy a benne előadott fejtegetések nem felelnek meg a valóságnak és a gyógyszerek nélkülözik a valódi orvosságok jellemzőit, ...”
(Dátum: 1802. július 6.)

A Helytartótanács 1802. július 26-án értesítette Zemplén vármegyét:

„Hivatalos értesítés: Gr. Török Lajos kézírata: Neue durch Erfahrung etc., amelyet az idei lipcsei katalógus már mint kinyomtatott művet hirdet, és amelyet legfelsőbb udvari határozat 1798. szept. 14-i kelettel 9429. sz. a. engedélyezett, belföldi cenzúrán azonban nem volt, csak külföldön nyomtatható ki. Erről nevezett Török Lajos grófot értesíteni kell.”²³

A hivatalos értesítés alapján tehát érezhető az intézkedés meglehetősen bizonytalan és ellentmondásos volta, annak ellenére, hogy igyekeztek a véleményalkotásban az arra legilletékesebb fórumot megtalálni. A kötetet végül is Kassán, az Ellinger nyomdában, 1803-ban nyomtatták ki.

Az országos főorvos hivatalos formában való bevonása az orvosi szakkönyvek szakmai felülvizsgálatába szerencsés ötletnek bizonyult. A szakkönyvek engedélyezése vagy eltiltása körüli viták ezáltal szakmai berkeken belül maradtak, a tudomány és a gyakorlati tapasztalatok támasztották alá a szakkönyv kinyomtatásának engedélyezését, szükségességét. Csak a legkirívóbb esetben folyamodtak a korlátozáshoz, tiltáshoz. Ez az időszak inkább a magyarországi, lehetőleg magyar nyelvű, szakirodalom megteremtésére való törekvés, az azt minden erővel való buzdítás és támogatás időszaka volt.

Az iratok között található apró-cseprő gáncsoskodások inkább a Helytartótanács részéről fogalmazódtak meg.

Az 1831—32-es évben az ország közegészségügyét komoly megpróbáltatások elé állította a kolerajárvány. Minden eszközt megragadtak, hogy az eddig ismeretlen kórral szembe szálljanak, a különféle óvó rendszabályok bevezetésével megvédjék a lakosságot a fenyegető járványtól. Ezekben az években számtalan kiadvány került forgalomba, ami ezt a célt szolgálta. Miután az időnek rendkívüli szerepe volt az esetleges megelőzésben, elképzelhető, hogy nem várták ki a helytartótanácsi engedélyt a könyvek kinyomtatása előtt. Így történt ez Zsoldos János esetében is.

A Helytartótanács 1832. április 10-i jelentésében figyelmezteti a Kancelláriát, hogy a fehérvári cenzor, illetve a tanulmányi főigazgató mulasztást követett el, mivel Zsoldos János: A choléráról c. könyvét az országos főorvos felülvizsgálata nélkül nyomdában engedték. „... Mindkettőt meg kell inteni, mert hasonló jellegű egészségügyi munkát csak országos főorvosi ellenőrzés után lehet kiadatni ...”

Azonos szövegű levelet kapott a győri tanulmányi kerület főigazgatója is, mint területi illetékességű cenzor. Zsoldos János (1767—1832)²⁴ felvilágosító tartalmú, rövid lélegzetű írását Győrben, 1831-ben, Streibig Lipót nyomtatta ki.^{25 26}

²³ Forrás: O. L. Htt. Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1802. Fons 21. pos. 2—4. Közli: Mályuszné: i. m. 340—342.

²⁴ Zsoldos János Sopronban és Debrecenben tanult, majd Halason volt tanító. 1792-ben Jénába utazott és ott orvostudományt hallgatott. Tanulmányait 1794-ben Bécsben folytatta és oklevelét is ott szerezte meg 1795-ben. 1796-tól Pápán praktizált, majd Veszprém megye főorvosa lett.

²⁵ Petrik Géza: Magyarország bibliographiája 1712—1860. Vol. II./2. Bp., Dobrowsky, 1888. 672.

²⁶ Forrás: O. L. Htt. Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1832. Fons 4. pos. 31. Közli: Mályuszné: i. m. 382.

Az egészségügyi szempontból meglehetősen mostohán ellátott falusi lakosság számára a pap sok esetben nem csupán lelki vigaszt, de egyszerűbb gyógyászati tanácsokat is adott. Az egészség megóvását, a betegségek lehetséges megelőzését és kisebb panaszok esetén a házi szerekkel való gyógyítás veszélytelen módjait tartalmazó könyvecskék kiadása ezért hasznosnak bizonyult. Ebbe a műfajba tartozott Hackel András²⁷ könyve is, amelyet A. M. Verig munkája nyomán állított össze.

1842. december 9-én a Központi Könyvvizsgáló Hivatal a rendelet 6. §-ra hivatkozva nem bírálja el a könyvet, amelynek címe *Compendium medicinae pastoralis* (Kassa, Ellinger, 1843.) A tanulmány közzétételét Csurgovich János gimnáziumi igazgató, helyi cenzor engedélyezte.

A Helytartótanács felszólítására Stáhly Ignác (1787—1849) országos főorvos, az Orvosi Tudományok igazgatója elismerően nyilatkozott a könyvről az 1843. október 28-i dátummal ellátott levélben.

Ennek alapján a Helytartótanács 1843. november 7-én értesítette a kassai tanulmányi főigazgatót és a Központi Könyvvizsgáló Hivatalt:

„A *Compendium medicinae pastoralis in usum Parochorum... c. munkát ... az Orvostudományi kar tudományos felülbírlata alapján a magyar vidék számára engedélyezzük. Magyarország egyes vidékein a falusi plébánosoknak, az orvosi gyakorlat jogainak és feladatainak sérelme nélkül, a jövőben hasznos lehet.*”²⁸

Már említettük, hogy a tudományos munkákkal elnézőbbek voltak, mint a nép nyelvén, a nép számára írott kiadványokkal. Az egyszerű, kevésbé iskolázott nép ismereteit csaknem teljes egészében a kalendáriumokból merítette, ezért már a 18. századi cenzúra különös figyelemmel fordult a kalendáriumok felé. A szigorú ellenőrzés egyrészt a kalendáriumok történelmi ismeretterjesztő, és könnyed, anekdotázó formában megírt irodalmi rovataira irányult, a tekintélyromboló és „zavaros eszméket” kiküszöbölendő. Van Swieten hatására tették meg az első lépéseket arra, hogy a lakosság egészségére káros, a téves nézeteket tápláló, mindenféle babonás hiedelmet terjesztő részleteket kiiktassák a kalendáriumból.

Az ellenőrzés elsősorban Ausztria területén volt szigorú. Az osztrák tartományokból el kellett küldeni a bécsi központi cenzúrai hivatalba a kalendáriumokat — a naptári fejezet kivételével —, hogy ott ellenőrizzék tartalmukat.

Hasonlóan a többi rendelkezéshez, a kalendáriumok felülvizsgálatát sem vették olyan szigorúan a magyar cenzorok. Többször előfordult, hogy egy-egy magyar cenzort felelősségre vontak valamelyik kalendárium ellenőrzésének elmulasztása miatt, a kiadványt pedig — annak ellenére, hogy szabályos engedéllyel jelent meg — utólag lefoglalták.

Két olyan dekrétum ismeretes ebben az időszakban, amely a kalendáriumok szigorú felülvizsgálatát rendeli el: az 1795. július 17-i, valamint az 1821. augusztus 24-i megismételt figyelmeztetés.²⁹

A Helytartótanácsi Levéltár iratanyagában sok adat lelhető fel a kalendáriumokkal kapcsolatban. Ezek egy része vallási, illetve politikai okokból emel kifogást, van azonban arra

²⁷ Hackel András orvosdoktor 1840-ben Ung megye főorvosa volt. Később szerkesztője a *Gyógyászat* kiadásában megjelenő orvosi zsebszótárnak. (A szükséges orvosi műszavak magyar—deák—német zsebszótára. Szerk.: — és Szirtey György. Pest, 1863.)

²⁸ Forrás: O. L. Htt. Fond. C 60. Dep. Rev. Libr. 1842. Fons 10. pos. 154. Közli: Mályuszné: i. m. 397—398.

²⁹ Sashegyi Oszkár: Kalendáriumok cenzúrája. *Magyar Könyvszemle*, 1942. 66, 1, 18—26.

is számos példa, hogy orvosi és egészségügyi szempontok alapján kellett a tiltásokat alkalmazni. A Kassán, 1829-ben kiadott *Gemeinnütziger und erheiternder ... Hauskalender ...* (Carl Werfer nyomdájából került ki) több kuruzsló gyógymódot ismertetett. ugyanebben az évben a Szigethy Mihály által kiadott *Miskoltzi Nemzeti Magyar Kalendárium* jó tanácsokat tett közzé a melankólia és a hipochondria gyógyításával kapcsolatban. A Helytartótanács a cenzor primarius javaslatára általános figyelmeztetésben részesítette a vidéki cenzorokat és felhívta a figyelmüket, hogy tiltsák ki a babonás gyógymódok ismertetését a kalendáriummokból.³⁰

A harmadik eset érdekes módon szintén ebben az évben történt. Nagy Antal³¹ budai cenzor 1828. december 28-án jelentette, hogy Landerer Anna budai nyomdájából olyan német nyelvű kalendárium került ki az 1829. évre, amelyben több kifogásolható rész van. Észrevehető módon az ellenőrzés után kerültek ezek a fejezetek a kalendáriumba. Így a rejtvényrovatban is olvashatók az egészséget károsító gyógymódok leírásai. „... az országos főorvosnak is beleszólása volna a dologba, ugyanis varázsszerekről esik szó... Mivel özv. Landerer Anna nyomdája előre megfontolt vakmerőséggel megsértette az előírásokat, szigorúan meg kellene inteni.”

A Helytartótanács 1829. január 13-án utasította Buda város magisztrátusát a függelék eltávolítására.³²

Nem orvostudományi témakörben íródott, hanem általános természetfilozófiai eszméket taglalt vámosi Pap István *A természet munkáiról tett új böltselkedés* c. művében, amelyet 1817 elején adott be cenzúrázásra. (Meg kell jegyeznünk, hogy a kézirat elveszett és később sem került kiadásra, így csupán a cenzori vélemények alapján alkothatunk képet a munkáról.) Későbbi értékelői szerint a szerző ebben a művében mutatja meg leginkább a keresztény világnézettől való elszakadást, az ókori görög szellemiségre épülő humanizmusát.³³

A budai cenzor, Nagy Antal március 31-én avval a megjegyzéssel továbbította a Helytartótanácsnak a kéziratot, hogy az csupán fizikai dolgokat taglal: a világ keletkezéséről, a bolygóról, a csillagokról, a föld, a hold, a nap mozgásáról, különféle természeti jelenségekről. Javaslatára szerint szakember véleményét kell kikérni, hogy a tudományos felfogásnak megfelelő-e. A cenzor mindenesetre azon a nézetten van, hogy érdemes a kinyomtatásra.

A Helytartótanács az egyetem tanácsának küldte el a kéziratot. A munka elemzését és bírálatát végül is Tomtsányi Ádám (1755—1831), a fizika és a mechanika professzora készítette el, július 24-én küldte el a jelentést. E szerint a szerző új ideákat ígér a címben, ám ezeket nem valósítja meg. Olyan megállapításokat tesz, amelyeket a józan filozófia már nem fogad el: *Leukipposz* és *Démokritosz* elméletét újítja fel. A bíráló nem tartotta helyesnek az atomokról szóló elmélkedést, vagyis azt, hogy a világot az atomok alkotják, amelyek

³⁰ O. L. Htt. Dep. Rev. Libr. 1829. Fons 4. pos. 39.

³¹ Nagy Antal (1774—1847) horvát származású ügyvéd. Lelkiismeretes és megbízható, ugyanakkor udvarias, tapintatos és jó irodalmi ízléssel megáldott cenzor volt. 1815—1840 között a budai cenzúra „legfőbb ura”. Egyetlen „ballépése” a Katona József: *Bánk bán*-járól alkotott hírhedt bírálat volt.

³² Forrás: O. L. Htt. Fond. C 60. Dep. Rev. Libr. 1839. Fons 47. pos 1—2. Közli: Mályuszné: i. m. 565.

³³ Vámosi Pap István (1790—1831) református lelkész, esperes, már vallásfilozófiai munkájával is indulatokat váltott ki, hiszen a keresztény vallásfelekezetek egyesüléséről és elsősorban azok megbékéléséről nyilatkozott. Természetfilozófiai írásai is ismertek. Filozófusként Kant követőjének vallotta magát, ezért a kortársak közül sokak szimpátiáját és megbecsülését érdemelte ki.

öröktől fogva léteznek. Több fajta atomot különböztet meg, ezek között említi az ún. *spirituosus* atomokat, amelyek a szellemet alkotják, a testnek életet és érzékenységet adnak. A bíráló véleménye az, hogy ez utóbbi állítás materializmushoz vezet.

A továbbiakban vámosi Pap a lélekről azt mondja — Hippokratészre hivatkozva —, hogy anyagból áll, amely kinyilatkoztatást a bíráló nem fogad el. Tomtsányi szerint a szerzőnek további téves nézetei voltak még az életről, az álomról és a halálról is.

A recenzens hosszasan fejtegeti a szerzőnek a világegyetemről, a napról, a világ keletkezéséről és örökkévalóságáról, valamint a különféle természeti jelenségekről alkotott elképzeléseit, amelyekre itt nem akarunk kitérni.

Végezetül kijelenti a bíráló, hogy ha a szerző megfelelő természettudományi és filozófiai képzésben részesült volna, igen színvonalas munkával ajándékozhatta volna meg az olvasót.

Brezanóczy Ádám Tomtsányi professzor negatív tartalmú elemzését végül is azzal a megjegyzéssel küldte a Helytartótanácsnak, hogy az írást nem javasolja kinyomtatásra.³⁴

Az időszaki kiadványok ellenőrzése, tekintettel a könyvkiadáshoz képest lényegesen rövidebb átfutási időre, mindig több problémát okozott a cenzoroknak. Elégé ismertek a politikai lapok körüli nevezetes botrányok: a letiltások, visszavonások, bezúzások, különféle büntetések foganatosítása. A tudományos folyóiratok vonatkozásában ezek az intézkedések természetesen nem voltak annyira „véresen komolyak”, a szerkesztőknek, kiadóknak mégis számítaniuk kellett a cenzor akadékoskodására.

A politikumot, esetleges „*rebellis*” megnyilvánulások nyilvánosságra hozatalát ezekben a lapokban is igyekeztek megakadályozni.

Nagy Antal a Helytartótanácsnak 1831. július 10-én írott levelében beszámolt a *Tudományos Gyűjteményben*³⁵ leközlésre szánt történelmi témájú cikkekről és javasolta azok letiltását.

„... Megjegyezzük, hogy irodalmi folyóirat, mint a *Tudományos Gyűjtemény* is, csak tudományos témákat tárgyalhat és népszerűsíthet, jelenkori politikai kérdésekről azonban nem írhat ... ilyen természetű írásokat a Központi Könyvvizsgáló Hivatal nem is bírálhat el ...”

A három írásról 1833. augusztus 13-i ülésén (két évvel később!) döntött a Helytartótanács Központi Könyvvizsgáló Hivatala. Kettőt betiltott, a harmadikat engedélyezte.³⁶

A következő okirat ismertetését annak ellenére, hogy nem orvosi vagy természettudományi témakört érint, fontosnak véljük, mivel a folyóiratok cenzúrázásának kissé nehézkes voltát és a cenzor-revizor szerepkör meghatározásának bizonytalanságait is érzékelteti.

A *Kritikai Lapok*³⁷ ellen is felmerültek kifogások. Az 1833. évi 2. számban jelent meg a Pyrker László egri érseket komoly hangon bíráló írás. József nádor a cikk ürügyén ingerült levelet intézett a Központi Könyvvizsgáló Hivatalhoz (1833. április 29-én) és feleletet kért arra, miképpen kerülhette el az írás a cenzor figyelmét. Nagy Antal 1833. május 14-i vá-

³⁴ Sashegyi Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra (1800–1830)*. Bp., Egyetemi Ny., 1938. 84–88.

³⁵ Tudományos Gyűjtemény (1817–1841), az első magyar nyelvű tudományos folyóirat. Céljaul tűzte ki a tudományok minden ágának felkarolását, ápolását, a külföldi tudományos eredmények ismertetését és a hazai reformtörekvések támogatását. Amíg az első önálló, magyar nyelvű orvosi folyóirat, az Orvosi Tár nem indult meg, fontos orgánuma volt a hazai orvostudománynak is.

³⁶ Forrás: *O. L. Htt.* Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1833. Fons 10. pos. 28., 41. Közli: Mályuszne: *i. m.* 190–191.

³⁷ *Kritikai Lapok* (1831–1836) — szerkesztője: Bajza József, munkatársai: Vörösmarty Mihály és Toldy (Schedel) Ferenc.

laszlevelében mentegetőzik, magyarázkodik: „... a múlt évi április 29-i kegyes intézkedés szerint minden, a budai (egyetemi) nyomdában megjelenő kiadvány a pesti helyi cenzortól kapja meg az imprimaturt. 1833. jan. 8-án Schmidt György kapta láttamozásra ... aki ... nem tudta megtisztítani a lapot, ... nem lévén annyi jártassága a magyar stílusban, hogy ezt észrevette volna ... Egyébként pedig a pesti — helyi — cenzorok nem arra valók, hogy tudományos könyveket és kéziratokat bíráljanak el, hanem hogy a postával a Harmincadhivatalba érkező könyvsomagokat átvizsgálják, ellenőrizzék a könyvkereskedők és nyomdászok raktárait, meg ... a legfelsőbb rendelkezéseket átvegyék a tanulmányi főigazgatótól.” Ezek után azt kéri, hogy a folyóiratok előzetes cenzúráját egyetlen felelős személyre bízzák.

Két nappal később megszületett a döntés, hogy Schmidt György³⁸ a jövőben nem ellenőrizheti sem a *Tudományos Gyűjteményt*, sem a *Kritikai Lapokat*.³⁹

A hazai orvostudomány szempontjából nagy jelentőségű volt az első önálló, magyar nyelvű orvosi folyóirat, az *Orvosi Tár* megindítása 1831-ben.

Mint minden folyóirat megindításához, a tudományos lapokhoz is helytartótanácsi engedélyre volt szükség. Ez az alapítási engedély sajnos nem került eddig elő a levéltári iratokból, a terjesztéssel kapcsolatos különféle beadványok azonban igen. A szerkesztők — Bugát Pál (1793—1865) és Toldy (Schedel) Ferenc (1805—1875) — elgondolása szerint a törvényhatósági terjesztés nagyban elősegíthette volna a folyóirat népszerűsítését.

Némi magyarázatra szorul, hogy mit is értettek ők törvényhatósági terjesztésen. Az 1770. évi *Generale Normativum* néven közismert, az ország közegészségügyének rendezésére vonatkozó rendelethez csatlakozott az 1787. évi kiegészítés, amely az egészségügyi közigazgatás megszervezését szabályozta. Ennek értelmében a megyei orvosok — az állami alkalmazásban álló mérnökökkel, számvevőkkel egyetemben — a megyei hatósági szervezet tagjaivá váltak. Ez fontos volt, hiszen a megyei orvos olyan feladatkört látott el — különösen járványok idején —, amely elengedhetetlenné tette, hogy hatósági közegként, kötelező érvényű intézkedéseket foganatosíthasson a megyében. 1787-től az országos főorvosi posztot is létrehozták, akinek az volt a feladata, hogy összehangolja a megyék munkáját, központi intézkedésekkel irányítson, sőt — mint erről már szó volt — az 1803/20.941. sz. rendelet alapján az országos főorvos volt az orvosi munkák cenzora is.

Ilyen módon tehát Toldy és Bugát a törvényhatósági terjesztés engedélyeztetésével annak a lehetőségét kívánta elérni, hogy az országos-, illetve a megyei főorvosok rendelkezést adhassanak ki, hogy minden állami, vármegyei alkalmazásban álló orvos — mint állami tisztségviselő — köteles előfizetni a lapra, szakmai tájékozottsága biztosítása érdekében.

Támogatást kértek a pesti orvosi kartól és dékánjától, ahonnan 1831. november 22-i dátummal ellátott levél érkezett a Helytartótanácsához:

„... Az említett magyar hetilap az első ilyen hazánkban s az egyetlen is, január hónaptól beindulván a tudomány és orvoslás érdekében, eredeti tanulmányaival, gyakorlati észrevételeivel sok hasznot hajt, azonkívül új és hasznos, más országokban tett megfigyelések és fölfedezések ismertetésével igazán fontos szolgálatot tesz, azonkívül magát az anyanyelvet

³⁸ Schmidt György (1765—1834[?]) polgári család szülötte. Eszterházy Károlyéknál nevelősködött, majd Pesten lett egyetemi tanár. Geometriát és vízműtant adott elő. Kétszer volt az egyetem dékánja, egy ízben rektora, tagja volt a jénai tudós társaságnak is.

³⁹ Forrás: *O. L. Htt.* Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1833. Fons 11. pos. 4—5. Közli: Mályuszné. *i. m.* 191—193.

is szerencsés igyekezettel gazdagítja. Ez okból az Orvoskar úgy véli, hogy az Orvosi Tár c. folyóirat mindenképp kiérdemli, hogy a Királyság Törvényhatóságai által a jóságos, kegyelmes előljáróságok (vagy körrendeletek) útján terjesztessék és általuk ajánltassék ...⁴⁰

Az akkori országos főorvos, Lenhossék Mihály (1773—1840) nagy tekintélynek örvendett mint helytartótanácsi tanácsos is. Megnyervén őt is az ügynek, 1831. november 28-i keltezésű beadványával a folyóirat mellé állt.

„... A királyi Tudomány egyetem orvoskara által, az Orvosi Tár c. folyóirat kiadóinak, Bugát Pál orvosprofesszornak és Schedel Ferenc orvosdoktornak folyamodványa érdekében ... alázatosan megerősítem e véleményyt, mivel ez a lap az ország orvostudományát, sebeszetét és nyelvét gazdagítja, s igen hasznos, s mindenképpen megérdemli, hogy a kerületi hatóságok segítségével terjesztessék és ajánltassék a királyságban...⁴¹

Az 1831. november 29-i tanácsülésen döntöttek, 1831. december 28-án bocsátották ki a körlevelet valamennyi törvényhatóságához, az iratot Lenhossék Mihállyal is láttamoztatták:

„... Minthogy azon orvosi és sebeszi folyóírás, mellyet ... Prof. Bugát Pál és Orv. Dr. Schedel Ferencz Orvosi Tár cím alatt ... adnak ki, az orvosi karnak és az ország' fő orvosának véleménye szerint az orvosi és seborvosi tudomány' előmozdítására igen hasznos és ajánlatos: az ország' minden törvényhatóságainak ezennel — ezen hazai nyelven időszakonként folytatandó munkának — kebelökben teendő kihirdetése meghagyatik azon okból, hogy az ország' lakosai előtt ismeretessé legyen.⁴²

A folyóirat, elsősorban anyagi okok miatt, néhány évig nem jelent meg. Bugát Pál azonban nem adta fel a reményt, hogy folytatni tudják a lap kiadását, esetleg bizonyos tematikai módosításokkal. Ehhez ismételt engedélyekre volt szükség.

1833 végén vagy 1834 elején (nem deríthető ki a pontos dátum az eredeti helytartótanácsi okiratból sem) kérvényt terjesztettek elő.

„... Alulírottak az Orvosi Tár tárgyában ... azt kérik, hogy annak tartalmát a modern körülményekhez oly módon igazíthassák, hogy ezentúl ne csak ... tanulmányok és megfigyelések ismertetője legyen, hanem a fontosabb ... külföldi sebesz és orvosi tanulmányokat magyar nyelvre fordítva tartalmazza. Tehát alázattal kérik ... hogy az Orvosi Tár c. folyóirat kiadását továbbra is engedélyezze a fenti változtatások mellett is. Egyben azt is kérik, hogy e mű terjesztését a királyi postahivatalok útján, a kincstár számára portóként fizetendő szokásos 1 ft 36 krajcár ellenében, az országban elszórt előfizetőknek engedélyezze.⁴³

Az 1834. február 4-i helytartótanácsi ülés határozatát a 2926. sz. okiratban terjesztették a király elé. A tanácsülés kedvezően értékelte a kiadók új programját:

„... ennek az üdvös szándéknak semminémű ellenjavallata nem akadt. Kérelmüket Fel ségednek 1833 (?) 28-án, 12312/932. sz. rendelkezése értelmében, támogatva felterjeszti a tanács.⁴⁴

A 2378/198. sz. okirat 1834. március 7-én kelt Bécsben, címzettje a Magyar Királyi Helytartótanács. Ebben az iratban engedélyezték az újabb kérést.

⁴⁰ O. L. Htt. C. sect. Dep. Rev. Libr. 1831.

⁴¹ u. o.

⁴² u. o., ill. Orvosi Tár, 1831. 4. köt. 10—11. füzet, 153.

⁴³ O. L. Htt. C. sect. Dep. Rev. Libr. 1834.

⁴⁴ u. o.

„... Az Orvosi Tár c. folyóirat szerkesztőinek a legmagasabb helyre beterjesztett kérelme tárgyában (febr. 4. 2936. sz.) a benne foglaltak engedélyezésével meg kell írni ... hogy a leszögezett szabályokhoz, a cenzúrát figyelembe véve, ennek előírásaihoz tartásuk magukat ...”

Aláírások: Johannes Nagy, D. Malonyay, Josephus Russerich, Bánffy Zsigmond, akik az irat hátoldalának tanúsága szerint a Helytartótanács elnöke és tanácsnokai voltak.⁴⁵

Az 1834. április 8-i tanácsülés határozatát — amely szintén pozitív volt — a 9732. sz. iratban közzétették Lenhossék Mihállyal. Őt szólították fel, hogy az érdekelt feleket tájékoztassa. Külön hangsúlyozták, hogy a protomedicus „... ellenőrzésükről is a magasan előírt szabályok szerint gondoskodják ...”⁴⁶

Az újabb engedélyek birtokában azonban csak 1838-ban folytatódott a folyóirat kiadása.

1843. április 21-én az *Athenaeum* c. lap olyan közleményt jelentett meg, amely szerint Biharban a lovak között takonykór járványt észleltek volna. Mivel ez komoly következményekkel járhatott (átterjedés veszélye más területekre), a Helytartótanács közegészségügyi jelentést kért Gombos Dániel⁴⁷ megyei főorvostól. A beszámoló korrektül bemutatja a megye egészségügyi helyzetét (egészségügyi személyzet létszáma, állat- és emberbetegségek előfordulása stb.), de nem szól takonykór megbetegedésről. A leközzölt hír tehát tévesnek bizonyult.⁴⁸

A bécsi *Polizei Zensur Hofstelle* már az 1820-as évektől egyre erőteljesebben törekedett a magyar cenzúra apparátusának átszervezésére. Ez azonban csupán 1840-ben valósult meg, de ekkor már nem osztrák mintára, hanem a magyar viszonyokhoz alkalmazkodva, szabadabb, nem igazán szigorú és egyáltalán nem szabályszerű formában. Az átszervezés báró Mednyánszky Alajos (1784–1844) nevéhez fűződött, aki a hazai nevelésügyi reformtervezet mellett, annak szellemében dolgozta át a könyvrevízió alapjait. Fő elve az volt, hogy a cenzúra nem rendőri szervezet, hanem a nemzet nevelésének egyik formája, amelynek célja a nemzeti műveltség emelése, az irodalmi élet tisztaságának megőrzése azáltal, hogy a nem megfelelő színvonalú kiadványokat nem engedik terjeszteni a lakosság körében.

A teljes sajtószabadságot csak az 1848-as forradalom egyik vívmányaként hirdették ki Magyarországon, ideiglenesen. A forradalom és szabadságharc leverése utáni cenzúrázás azonban már egy újabb fejezete a sajtótermékek ellenőrzésének.*

KATALIN KAPRONCZAY, D. Univ.
H-1023 Budapest, Török u. 12.
HUNGARY

⁴⁵ u. o.

⁴⁶ u. o.

⁴⁷ Gombos Dániel (1774–1843 után) orvosdoktor, Bihar megye rendes főorvosa volt. Munkája: Polgári élethez való lexikon... (földrajz, statisztika, nemzetiségi leírás, törvények), amelynek első kötete Debrecenben, 1837-ben jelent meg. A többi hét kötetnyi anyag kéziratban maradt meg.

⁴⁸ O. L. Htt. Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1843. Fons 11. pos. 19. Közli: Mályuszné: i. m. 376.

* Ez úton mondok köszönetet munkatársamnak, dr. Magyar László Andrásnak, az Orvosi Tárra vonatkozó latin nyelvű iratok helyes értelmezésében nyújtott értékes segítségért.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Institution und die Ordnungen der Zensur strebte immer auch die Gestaltung der ungarischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte zu beeinflussen.

Die Verfasserin hat schon in ihrer vorigen Abhandlung erwähnt, dass die österreichischen Vorschriften auf die Regeln und Übung der heimischen Buchkontrolle einen starken Eindruck gemacht haben. Es ist wichtig zu bemerken, dass das Inkrafttreten der Wiener gesamtmonarchischen Gesetzen in Ungarn immer im Säumen war. Die „rebellischen“ Ungarn versuchten immer die Strenge der kaiserlichen Zuschriften zu mildern, modifizieren und verhidern.

Die ersten Daten der ungarischen Buchkontrolle sind aus 16. Jahrhunderts bekannt, und der erste offizielle Zensor — nach der Papierform — der Jesuiter Gelehrte, Márton Szentiványi (1633—1705) war.

Später — nach 1720 — in der Tätigkeit der ungarischen Zensurorganisation hat der Statthaltereirat eine wichtige Rolle bekommen. Dieses Amt hat anfangs mit dem Klerus, später mit der Wiener höfischen Unterrichtskommission zusammengearbeitet.

Schon die Kaiserin Maria-Theresia hat die ersten Tritten für die Verwaltung der ungarischen Zensur im aufgeklärten Geist gemacht, sie hat die Kontrolle der kirchlichen und weltlichen Literatur getrennt.

Die ungarländische Zensur wurde am 8. Júni 1782 — nach der Ordnung des Joseph II. — für eine staatliche Aufgabe erklärt.

Die — im Jahre 1810 erlassenen — ungarischen Verordnung hat die wichtigste Grundsätze der Revision des wissenschaftlichen Fachschrifttum abgefasst (im allgemeine als „Kein Lichtstrahl“ — Ordnung wurde im Fachliteratur bekannt). Aber diese Regel, mit ihrer unklaren, missdeutenbaren Abfassung, hat für die Zensoren gute Möglichkeit versichert die subjektive, extreme, strenge oder ungenaue, oberflächliche Kontrolle zu erledigen.

In Ungarn die Überprüfung der medizinischen Bücher wurde im 1803 als Aufgabe des Landesoberarzt (Protomedicus) vorgeschrieben.

Die Abhandlung zeigt die wichtigste Wendepunkte der Bildung der ungarischen Zensur, die berühmteste Zensoren (unter sie auch Ärzte) vor, druckt eine Auswahl aus Zensurschriften im Zusammenhang mit der medizinisch-naturwissenschaftlichen Fachliteratur des Zeitraum ab.

Der Leser erkennt die Meinungen des Zensoren von verschiedenen medizinischen Bücher und Gesundheitswesenskapitel der Kalender, und werden die wichtigste Teile der Dokumentation der Zensur-Erlaubnis der erste ungarsprachige medizinische Fachzeitschrift — Orvosi Tár — veröffentlicht.

Leider, die archivalischen Dokumenten vielmals geben auf wichtige Fragen nicht genaue, eindeutige Entgegnung. Die Verfasserin versuchte die verschiedene — mehrmals widersprechende — Meinungen zu sammeln und nebeneinander stellen.

“PROVIDING PROTECTION TO A NEW-BORN ON THE DAY OF BIRTH”

Extra- and Intrauterine Complications and Abnormalities in Ancient Egypt

HEDVIG GYÖRY

Dedicated to Toth, Margit
who has had “delivered” the transcription of the melodies
of the Egyptian Coptic Orthodox Passion Week

In the sarcophagus-chamber of Ramses VI.¹ the visitor may feel himself being in a huge ancient Egyptian sarcophagus, with an interior decorated with mythical scenes. On the ceiling one find an interesting picture: two Nut goddesses, on all fours, turned back to each other. Below their bodies, in straight lines a few gods are standing, animals either standing on earth or sailing in barks, displaying the mythical events of day- and night-time. The story of day-time starts from the lumbar part of the goddess. The solar disc is just coming into the world from her body. Under the sun a scarab with spread wings explains this cosmic event. The symbolism of this picture means: the Sun-God Ra is born! It is goddess Nut who appears again under the body of the scarab, but this time facing the viewer — a fairly uncommon presentation in Egyptian art. There are, however, other novelties: the goddess displayed in kneeling position, and something even more peculiar: the lower part of her abdomen is replaced by a circle, in which a nude infant is sitting, while sucking his pointer. On each side a goddess raise her hands rendering homage. Their postures, the drawing of the womb and the motives above refer to Nut² displayed here as a pregnant mother expecting a child no other but the Sun-God Ra, who — after birth — will live a new life, just as regular mortals do. The message is unmistakably clear from the hieroglyphic texts painted around the scene as well: the just born, rising sun is greeted and glorified. The same goddess with an abdomen so transparent like nowadays' X-ray films appears also on the ceiling of the tomb of Pharaoh Ramses IX,³ in addition to another appearance on an ostrakon found in Deir El-Medineh.⁴ On the latter she appears on her own, without any surroundings. It could be a sketch made by one of the artists working on a royal tomb. Although this scene happens in the sky, it is apparent that it was modelled after the experiences of everyday life.

¹ Alexandre Piankoff: *Le livre du jour et de la nuit*, Le Caire, 1942, p. XI., pl. 1. Chamber of Sarcophagus; Erik Hornung: *Tal der Könige. Die Ruhestätte der Pharaonen*. Zürich — München, 1982, p. 117, fig. 91-ceiling of corridor

² cf. Nut as pregnant — Dieter Jankuhn: *Das Buch “Schutz des Hauses”* (s3 pr), Göttingen, 1972, p. 85, see Hans Bonnet. *Reallexikon der Ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin, 1952, p. 537—38.

³ Erich Hornung: o.c. p. 127, ceiling of sarcophagus chamber

⁴ Heinrich Schäfer: *Von ägyptischer Kunst*, Leipzig, 1930, p. 126, fig. 71. = Erik Hornung: o.c. p. 106. — example for illustration of pregnancy from the Roman era: W. M. Flinders Petrie: *Ehnasya*, EEF Memoir 26, London, 1905, pl. XLII, (44), left lower corner (Gurob)

According to ancient Egyptian beliefs, the life of the infant starts prior to birth. The body of the foetus was formed with its double with the *ka*-soul together. The formation of the body was made by the competent hands of God Khnum on his potter's wheel — as it was held throughout almost all periods of pharaonic Egypt. (In the great Sun Hymn of Akhnaton, however, the human bodies were shaped by Sun-God Aton.⁵) The sculptures, reliefs or drawings and paintings show the foetus "ready" for birth — already having the *ka*-soul — as a small-sized adult, only the nudity and the gesture of finger-sucking indicate an infant. Creation was accomplished according to the wishes of gods. Reflecting this, on a sculpture inscription of Djedkhonsu-iufankh⁶ of the 21st Dynasty, it reads as follows: "*Khnum, the excellent adviser has created me to be efficient. Khnum fashioned me as one effective, an adviser of excellent counsel. He made my character superior to others. He steered my tongue to excellence. (Lichtheim III. p. 15.)*" The Khnum Hymn⁷ engraved on the wall of the Esna Temple — already from the Roman period — continues the same tradition, although it describes the creation in a more natural manner:

*"He has fashioned gods and men,
He has formed flocks and herds;
He made birds as well as fishes,
He created bulls, and gendered cows.
He (8) knotted the flow of blood to the bones,
Formed in his (workshop) as his handiwork,
So the breath of life within everything,
(Blood bound with semen) in the bones,
To knit the bones from the start.
He makes women give birth when the womb is ready,
So as to open — as he wishes;
He soothes suffering by his will,
Relieves throats, lets everyone breathe,
To give life to the young in the womb.
He made hair sprout and tresses grow,
Fastened the skin over the limbs:
He built the skull, formed the cheeks,
To furnish shape to the image.
He opened the eyes, hollowed the ears,
He made the body inhale air;
(10) He formed the mouth for eating,
Made the (gorge) for swallowing.*

⁵ Maj Sandman: *Texts from the Time of Akhenaten*, Brüssel, Bibl. Aeg. VIII. 1938, p. 94, 10. ss.

⁶ Karnak, Dyn. 21st. — Jozefa Maria Antoon Janssen, *Der Hocker des Djedchonsu-iwefanch. Probe einer Übersetzung der Inschriften der Kairo 559*, in *Studi in Memoria di Ippolito Rosellini nel primo centenario della morte*, Vol. II. Pisa, 1955, p. 117—29. = Miriam Lichtheim: *Ancient Egyptian Literature. A Book of Readings. III. The Late Period*, Berkeley-Los Angeles — London, 1980, p. 15.

⁷ Serge Sauneron: *Le temple d'Esna III*. Le Caire, 1968, col. 250, 6—21, p. 130—134 = Serge Sauneron: *Les fêtes religieuses d'Esna, Esna V*. Cairo, 1962, p. 95—97. = Miriam Lichtheim: o.c., p. 112—113, Serge Sauneron: *Esna VIII, Les textes figuratives*, Le Caire, 1982, p. 94—107

*He also formed the tongue to speak,
 The jaws to open, the gullet to drink,
 The spine to swallow and spit.
 The spine to give support,
 The testicles to (move),
 The (arm) to act with vigour,
 The rear to perform its task.
 The gullet to devour,
 Hands and their fingers to do their work,
 The heart to lead.
 The loins to support the phallus
 In the act of begetting.
 The frontal organs to consume things,
 The rear to aerate to entrails,
 Likewise to sit at ease,
 And sustain the entrails at night.
 The male member to beget,
 The womb to conceive,
 And increase generation in Egypt,
 The bladder (12) to make water,
 The virile member to eject
 When it swells between the thighs.
 The shins to step,
 The legs to tread,
 Their bones doing their task,
 By the will of his heart. (Lichtheim, III. p. 112—113.)*

These and other sources⁸ as well, indicate that according to Egyptian beliefs the external shape and inner capabilities, the characteristics of a human being were fashioned in the mother's womb, and this determined the whole walk of life of the individual⁹. The process of this forming was used to be illustrated separately on its own as a workshop scene.

The actual development of the foetus¹⁰ was not always free from disturbances. Even the position of the uterus was critical, since the abdomen was used to be considered as the centre of emotions, where the humans' personal *heka* (power and charm) were located. For that reason the abdomen was considered as a surface greatly exposed to potential attacks by demons — which might influence the foetus in a way, that some were injured prior to birth or were developing abnormally, or maybe under-developed, not to mention dying. Mothers,

⁸ The Satire of Professions: "The Meskenet assigned to the scribe, She promotes him in the council. — ..." (Miriam Lichtheim: o.c., p. 191.) Admonitions in the Insinger Papyrus, late Ptol — I.C. A.D. (A. Volten: *Kopenhagener Texte Zum Demotischen Weisheitsbuch. Analecta Aegyptiaca, I.* Copenhagen, 1940./9,19. "It is the god who gives the heart, gives the son, and gives the good character" Miriam Lichtheim: o.c., p. 192.

⁹ E.g. Admonitions by Ptahhotep, Wessetzky Vilmos: Ptahhotep intelmei, *Valóság* 88/1988, p. 82—94 = M. Lichtheim: o.c., p. 66—67.

¹⁰ cf. Kah 20 (3,3—6), Eb 206a (41,21—42,8), Györy Hedvig: "Megalkotlak itt téged" — Magzat és újszülött az ókori Egyiptomban ("I create you here" — Foetus and New-born in Ancient Egypt), *Orvosi Hetilap* 140/38, 1999, p. 2118—2123. In Hungarian

however, delivered them as those healthy ones. The abnormal, pathologic development of the foetus, its position, the anatomical structure of the mother's body, or any harmful or aggravating circumstances which appeared during labour all manifested in the moments of delivery. Thus human fear and precaution resulted in the appearance of a wide range of mythical and practical acts which were intended to protect against and prevent misery. An oracular amuletic papyrus from Turin summarises the potentialities this way: "*We shall (cause her) to conceive male and female children. We shall keep her safe from the Horus birth, from a miscarriage(?) (d3.t) and from giving birth to twins. We shall keep her safe from any (kind of) death and any (kind of) sickness in giving birth.*" (J.E.S. Edwards)¹¹

The timing of birth was also decisively important. In ideal case, it came "at its proper time",¹² as it is presented in the above quoted inscription from Esna. In other situations abortion could have happened. It was assumed that the primary reason for abortions, (which seems to be quite frequent,) had been due to the damaging influence of god Seth.¹³ Pre-mature deliveries — in which the loss and death of the foetus was inevitable — were not differentiated from other pre-mature deliveries, where the foetus survived, however. Both pre-mature birth, and extended, over-due pregnancies were dangerous for mother and child alike. For that reason regulation of closing and opening the uterus had become of extreme importance. In general gynaecological prescriptions of that time the key issues included the closing and opening of the uterus, and consequently the stopping of, or initiating of haemorrhage. Applying these medical techniques specifically on pregnant women meant either to induce normal delivery or to prevent a pre-mature one. The birth concept described in this manner was known in the Old Kingdom, as it is indicated in the expression "*not yet open for delivery*", mentioned in the Westcar Papyrus (5/11). The continuous survival is attested in numerous texts until the Roman period.¹⁴ The Bremner-Rhind Papyrus (BM 10188) — from Ptolemaic times — indicates a poetic metaphor of ill-timed birth and death in relation to Osiris: "*The Lord, the Child who came forth from the womb of the one whom the gods made pregnant, who opened the West at his time so that the Child departed untimely.*"¹⁵

The too early opening of the uterus is related to the name of god Seth. The mythic fore-picture illustrates the fight between Horus and Seth for the throne of Osiris, where Seth aims at Isis with Horus still pre-natal in the womb.¹⁶ According to the Medical Papyrus from London, containing many casting of such spells (L 37—42, L 45), the favourite method of Seth was to frighten and cause dreams with phantoms, usually by his night incubus in a donkey-shape (L 40). Such demon-like actions by Seth were followed by haemor-

¹¹ I. E. S. Edwards: *Oracular Amuletic Decrees of the Late New Kingdom, Hieratic Papyri in the British Museum, Fourth Series*, Vol. 1, London, 1960, p. 66—67, Vol. 2, pl. 23—24; T.2. lines 112—115.

¹² Györy Hedvig: "Szülni fogsz hónapjaid szerint" (Your will give birth according your months) *LAM* 5/12, 1995, p. 1146—1151.

¹³ E.g. CT 464 (337b—338a)

¹⁴ Moreover it survives much later by transmissions e.g. is discernible still in middle aged Egyptian — Jewish Arab iatromagical sources, see Gideon Bohab, Greek, Coptic and Jewish Magic in the Cairo Genizah, *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 36, 1999, p. 27—44

¹⁵ Raymond Oliver Faulkner: The Papyrus Bremner-Rhind, *Bibliotheca Aegyptiaca III*, Bruxelles, 1933, p. 12 BM 10.188, col. 6,16—18. = R. Faulkner: The Bremner-Rhind Papyrus — 1, *JEA* 22, 1936, p. 125.

¹⁶ H. Te Velde: *Seth, God of Confusion. A Study of his Role in Egyptian Mythology and Religion*, Leiden, 1977, p. 28—29.

rhages in pregnant women, resulting in the foetus (= "egg") stopping to grow, or it may even abort from the womb.¹⁷ (Considering that Seth has applied this method on Isis in the myths,¹⁸ it is possible that the expression "*Horus birth*" originates from here.) Consequently, the anti-dote for abortion would be the keeping away of Seth and his accomplices, and the closing of the uterus. They intended to ensure achieving it, either by merely magic, (such as casting of spells, applying pearls, knot-amulets etc.,) or by practical actions (by the use of objects with practical effect on the patient) and perhaps also combining the two in one and the same time, as it was in the case of r3-j33.t tampon-amulet, made of fabrics, cf. L 41—42).

The other extreme is, when pregnant women "*have passed their term*"¹⁹ and were unable to open. It happened e.g. to the foetus of Seth with Anat and Astarte,²⁰ and thus occurred her inability to give birth. These very cases were applied by the Egyptians also for water-magic: gods seal²¹ a crocodile in the interest of the incantator "*like the mouth of the vulva of Anat and Astarte, the two great goddesses who are pregnant without giving birth, and sealed. They were closed by Horus. They were opened* (that is: were impregnated) *by Seth.*" (Ritner)²² Probably because of the act of Horus, mentioned above, or due to the fact that Isis delivered the baby successfully — despite the machinations of Seth —, ancient Egyptians asked Isis / Hathor to help them also when they had some difficulties with starting the delivery.²³

It is no wonder, that delivery was preceded by many arrangements. The place of the delivery had to be cleansed from the harmful beings, the pre-natal child was assimilated to a god. Offerings were made for Nut, the celestial mother who gave birth to Ra, the Sun, each morning. Torches were burnt against malevolent beings, the demons of the darkness, the spirits of the deceased watching for victims, the evil ghosts thought to hang around in order to keep them further away, various rites, passed from one generation to the other were applied to obtain helpful assistance of benevolent gods, just to mention some important events. These acts helped them in practical terms to ward off infections as much as circumstances permitted, to get every necessary instruments at hands and to prepare themselves also mentally to the demanding work of assisting labour. Many other psychical instruments were also used to straighten the pregnant woman. During the New Kingdom e.g. it was important — at least in some cases — among the practices for delivery also the application of the dwarf statuette, probably a Pataikos amulet, of Hathor from Dendera.²⁴ In one case the labouring woman asked to put it on her forehead²⁵ and thus come under the

¹⁷ Wolfhart Westendorf: Beiträge aus und zu den medizinischen Texten, II. Das Isis-Blut Symbol, ZAS 92, 1996, p. 144—154.

¹⁸ Wolfhart Westendorf, Beiträge aus und zu den medizinischen Texte III. Incubus-Vorstellung, ZAS 96, 1970, p. 145—51

¹⁹ Serge Sauneron: o.c. (1968), p. 328 = Serge Sauneron: o.c. (1962), p. 164, col. 366/2, par. 16.

²⁰ H. O. Lange: *Der Magische Papyrus Harris*, Kobenhavn, 1927, p. 28—32, F, 11, 14—16, vol. 3/5—10.

²¹ For the use of sealing in medical contexts see Györy Hedvig: "The seal is your protection", *Revue Roumaine d'Égyptologie*, 2—3, 1998—1999 p. 35—52.

²² Robert K. Ritner: An Uterine Amulet in the Oriental Institute Collection, *JNES* 43, 1984, p. 216.

²³ E.g. Joris Frans Borghought: *The Magical Texts of Papyrus Leiden I*. 348, Leiden, 1971, *OMRO*, 51, 1970: Sp. 34 = Joris Frans Borghought: *Ancient Egyptian Magical Texts*, (Nisaba 9.) Leiden, 1978, p. 40, no. 63.

²⁴ J.F. Borghought: o.c., (1971), *OMRO*, 51, 1970, P. Leiden I. 348, Sp. 31, 12.8

²⁵ J. F. Borghought: o.c., (1971), *OMRO*, 51, 1970, P. Leiden I. 348, Sp. 30, 12.2—6.

protection of the dwarf who manifested the Sun god. In another case a beneficent dwarf god was called by name of Bes²⁶. But other deities helped as well the parturient mothers. Beside Isis, Hathor or Thoris e.g. also the personified birth-brick, Meskhenet,²⁷ could be called for help so that both the birth should be the possible happiest and the new-born should be born safe and sound.

The successful delivery was important not only for the child²⁸, but also for the mother for even her life was in danger.²⁹ A tomb inscription made up for a Roman woman, died at age 18 presents such a tragedy:³⁰

*Who died here? — Herois. — How and when? — Heavy-wombed
In pained labor she set down her burden,
Mother was she for a moment, the child perished also,
What was the luckless one's age? — Two times nine
Years of flowering youth had Herois. Light may
The earth be on her, may Osiris bestow cooling water. (Peek, no. 426)*

In the Middle Kingdom town of Kahun³¹ several foeti and new born babies were found buried in boxes under the floor of houses. At many other places of the ancient world they were buried differently as compared to adults. At some places in Europe e.g. while the grown-ups were burnt and put in urns, children could be dug into the earth until their first tooth would come out.³² Whereas we have no information from Egypt about differentiation in connection to teething, among Upper Egyptian Coptic fellahin, however, a practice had survived up to the 1920s which resembled to that of ancient Egyptian Kahun. When a child died before he had been baptised he was buried under the floor of one of the rooms in a *qadus* jar and covered by the mud of the floor³³. The practice was explained by the belief that this ensured the mother having another child. They thought that the child's spirit was to re-enter the mother's body. Presumably similar beliefs worked also thousands of years earlier. This conception seems to be supported, in connection to ancient Egypt, by such

²⁶ J. F. Borghought: o.c., (1971), *OMRO*, 51, 1970, P. Leiden I. 348, Sp. 30, cf. Robert K. Ritner: o.c. note, 64.

²⁷ Erman: Zaubersprüche für Mutter und Kind. Aus dem Papyrus 3027 des Berliner Museums, *Abh. der Kön. Preuss. Akademie der Wiss. Ph-H. Klasse*, Berlin, 1901. p. 24—27. Muk F 5,8—6,8. cf. Spiegelberg. *Zeitschr. für Assyriologie* XIV, p. 269.

²⁸ E. G. Smith—W. R. Dawson: *Egyptian Mummies*, 1 vol. Allen G et Anwid ed, London, 1924; Erika Feucht: *LÄ* III. col. 424—437, Kind etc. 90—96 j. varázsigék j 88—89, Percy Edward Newberry: The pig and the cult animal of Seth, *JEA* 14, 1928, p. 211—225, Erika Feucht: o.c., p. 116, 121—123.

²⁹ W. Benson Harer: Health in Pharaonic Egypt, in: Walker R, ed.: *Biological Anthropology and the Study of Ancient Egypt*, London, 1993, p. 20; E. Strouhal: Maternity of Ancient Egypt, in: Antonín Doležal-Jaroslav Gutwirth: *Anthropology of Maternity*, Charles University, Prag, 1977, p. 287—292.

³⁰ W. Peek: *Griechische Grabgedichte, griechisch und deutsch*, Berlin, 1960, no. 426, p. 242—243.(= Verz. d. Vorl. Akad. Braunsberg, SS. 1913, 4,3 GV 1842 = Miriam Lichtheim: o.c., p. 7.)

³¹ W. M. Flinders Petrie: *Illahun, Kahun und Gurob*, London, 1891, pl. 6, no. 9—10, p. 11 (Dyn. 12—13.), Erika Feucht: o.c., p. 126.

³² Plinius: *Nat. Hist.*, Lib. VII., München, 1975, caput 72. Kákosy L: Abdallah Nirqi 1964. Burials. *Acta Arch Hung* 27, 1975, p. 116.

³³ Winifred S. Blackman: *The Fellahin of Upper Egypt*, Cairo, 2000, p. 101, or see for still-born babies or those died 1—2 days after being born in Bahrija: Ahmed Fakhry: *The Oases of Egypt II*. Kairo, 1974, p. 52.

names which assimilate the child with ancestors,³⁴ as e.g. *sn. t — jt. s* “the sister of his father”, *Jt—sn. j* “the father of my brother”, *sn.sn* “their brother”, though deceased or still-born sisters or brothers are not mentioned unless a singular name of the Old Kingdom *Nn—mn—sn* — “who did not stay among them”³⁵ does not hint at this case. The lack can be easily revealed: they did not want to talk of the devil either.

In the judgement of deceased children, however, obviously many various local traditions and also private emotional views could be influential. The respect for the pre-natal foetus and the still-born baby and the fact that they were esteemed as equal to those who died at a more advanced age, — at least during the New Kingdom —, is shown e.g. by their independent cemetery on the hill-side at Deir el-Medineh³⁶, or by the two mummified foeti found in the tomb of Tutankhamon. No names of these little ones survived. But the denominations³⁷ of other children, who was born alive and got their names immediately after birth, give many clues of the concepts about children. Sometimes the wish for a sound child was expressed there: the names composed with the help of the word *snb* — “health(y)” or *ꜥnh* “life / to live” and its compositions respectively, as *snb—n.j*, *snb—n.f*, *snb—n.sn* (“who is healthy for me/ him/ them” cf. for the living member of the family), *snb.sn* (“who is healthy among them”).³⁸ These names could have also protective and preventive meaning even then and may be because then when their owner was born with some abnormality or its expectancy for life seemed to be weak (*snb* for a dwarf e.g. in the Old Kingdom³⁹). Based on denominations the child was considered as

— the gift of the gods,⁴⁰ e.g. types of names as *Rdj (w)—n.j—Ptḥ* — “who was given me by Ptah”, *Rdj (w).n.f—n.j* — “who was given me”,⁴¹

— or by calling it a god’s child⁴² it was entrusted to the protection of the god.⁴³ But names can still speak about

³⁴ Hermann Ranke: Grundsätzliches zum Verständnis der ägyptischen Personennamen in Satzform, *Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Sitzungsberichte. Ph-hist. Klasse*, 1936/37, Abhandlung 3, p. 176; Hermann Ranke: Les nomes propres égyptiens, *CdE* 11/22, 1936, p. 295—6; Henry G. Fischer: *sh3sn* (Florence 1774), *RdE* 24, 1972, p. 66.

³⁵ Henry G. Fischer: o.c., p. 66 = Hermann Ranke: o.c., p. 168,4.

³⁶ Bernard Bruyere: *Rapport sur les fouilles de Deir el-Medineh, 1934-5, II.: La nécropole de l'Est, FIFAO 15*, Le Caire, 1937, p. 11—15; a characteristic burial custom seems to be for children the use of big amphores see e.g. Heilmut Brunner: Alexandria, Menas Stadt. Kom el-Nugus. Kom Firin. Maadi. Gise. Saqqara. El Omari. Ezbet el-Walda (Heluan). Dahschur. Wadi Hammamat. Karnak. Theben-West. Tod. Edfu, 2. part. *Archiv für Orientforschung*, 16/2, 1953, p. 387; Naukratis; Achille Adriani: Nouvelles découvertes dans la nécropole de Hadra, *Ann. du Musée Gr-R*, 1940—50, p. 1—27, especially p. 2, pl. III. fig. 5; Jean Leclant: Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan, 1962—63, *Orientalia NS*. 33, 1964, p. 339—340; Abukir; Erika Feucht: o.c., p. 124—132.

³⁷ Hermann Ranke: Zur Namengebung der Ägypter, *OLZ* 29, 1926, p. 733—735; Herman de Meulenaere: *Le surnom Égyptien à la Basse Époque*, Istanbul, 1966, p. 25; Erika Feucht: o.c., 1995, p. 107—113.

³⁸ Hermann Ranke: o.c., p. 200, 202; Henry G. Fischer: o.c., (1972), p. 66.

³⁹ Nadine Cherpion: De quand date la tombe du nain Seneb? *BIFAO* 84, 1984, p. 35—54.

⁴⁰ E.g. Wessetzky Vilmos: Ptahhotep intelmei (Instructions of Ptahhotep), *Valóság* 88/1988, p. 82—94 = Lichtheim: o.c., p. 66, line 198; Papyrus Insinger, A. Volten: Kopenhagener Texte zum Demotischen Weisheitsbuch. *Analecta Aegyptiaca*, I. Copenhagen, 1940./9,19. Cf. Herman Ranke: o.c., p. 227.

⁴¹ Henry G. Fischer: o.c., p. 66. no. 3.

⁴² Hermann Ranke: o.c., p. 227.

— the time of birth:⁴⁴ Sp-n-jbd-6 “Gift of the 6th month,”⁴⁵ — “Son of (month) Khoiak,”⁴⁶ P3-dj-Ḥr-m-ḥb — “Who was given by Horus at the feast,”⁴⁷ t3-šr.t- Ḥr-m-ḥb “The daughter of Horus at the feast,”⁴⁸ Imn-j w “(born while) Amon came,”⁴⁹ or “who belongs to the 15th day,”⁵⁰ or

— other circumstances of delivery as prj—snb — “if only it came out healthy,”⁵¹ prj-wj- ḥḥ — “if only it came out living for me,”⁵² jḥj — “What is that?” (as exclamation during labour),⁵³ h3- ḥḥ.j — “if only I lived!,”⁵⁴ Nfr-nn — “How beautiful it is!,”⁵⁵ Wr-sw — “He is big!,”⁵⁶ snb-sw-m-ḥ-j — “He is healthy in my arm,”⁵⁷ which data were rare mentioned in other sources.⁵⁸ They could also formulate

— good wishes for life as e.g. Dd-ḥr-Pth-jwf/s- ḥḥ — “The face of Ptah told him/her to live!,”⁵⁹ dj-Is.t / B3st.t-j3w.t — “Isis / Bastet gives old age (for him)”,⁶⁰ dj-wḥd.t-p3-t3w — “Uadjet gives (him) breath”,⁶¹ Xdb-Njt-jr.t-bjn.t — “Neit repels the evil eye!”,⁶² jmn-Df3.s — “her food is durable”⁶³

— or qualities,⁶⁴ etc. or the names simply could run in the family.

⁴³ E.g. Hermann Ranke: o.c., p. 234, Jean Yoyotte: Le Soukhos de la Maréotide et d'autres cultes régionaux du dieux-crocodile d'après les cylindres du Moyen Empire, *BIFAO* 56, 1956, 85—; Pascal Vernus: Sur une particularité de l'onomastique du Moyen Empire *RdE* 22, 1970, p. 160—61.

⁴⁴ Hermann Ranke: o.c., p. 176—177, 198—205, Jan Zandee: De hymnen aan Amon von Leiden I. 350, *OMRO* 28, 1947, p. 73—.

⁴⁵ Hermann Ranke: o.c., p. 318, 13

⁴⁶ Edward L.B. Terrace—Henry G. Fischer: *Treasures of Egyptian Art from the Cairo Museum*, London, 1970, p. 92.

⁴⁷ De Meulenaere: o.c., p. 216; W. Clarysse: Noms démotique en -iw, -m-ḥb et -i.ir.dj -s, *Enchoria* 15, 1987, p. 15, 19.

⁴⁸ Wolfgang Brunsch: Untersuchungen zu den griechischen Wiedergaben ägyptischer Personennamen, *Enchoria*, 8, 1978, p. 115.

⁴⁹ Wolfgang Brunsch: o.c., p. 83—106.

⁵⁰ Hermann Ranke: o.c., p. 176.

⁵¹ Hermann Ranke: o.c., II. p. 200.

⁵² Hermann Ranke: o.c., II. p. 200.

⁵³ Hermann Ranke, o.c., II., p. 267, 10.

⁵⁴ Hermann Ranke: o.c., I., p. 232, 1.

⁵⁵ Hermann Ranke: o.c., I., p. 197, 13.

⁵⁶ Hermann Ranke: o.c., I. p. 81, 20.

⁵⁷ Hermann Ranke: o.c., II. p. 202.

⁵⁸ E.g. the stele of Wahankh Intef II., Thebes (H.E. Winlock: The Eleventh Egyptian Dynasty, *JNES* 2, 1943, 258—59, pl. xxxvi, TPPI no. 15, p. 9—10.)

⁵⁹ Jan Quaegebeur: Considérations sur le nom propre égyptien Teeptaphonukhos, *Orientalia Louvaniensia Periodica*, Leuven, 4, 1973, p. 92; Jan Quaegebeur: Tithoes, dieu oraculaire? *Enchoria* 7, 1977, p. 104; Péter Gaboda: Un magistral bronze d'Imhotep daté de l'époque de l'institutionnalisation de son culte? *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, 88—89, 1998, p. 21, note 84.

⁶⁰ Hermann Ranke: o.c., I. p. 396, no. 7, 16.

⁶¹ Hermann Ranke o.c., I. p. 396, no. 15.

⁶² Günther Vittmann: Zwei Königinnen der Spätzeit namerts Chedebnitjbone, *CdE* 49/97, 1974, p. 43, note 1; Jean Sainte Fare-Garnot: Défis au destin, *BIFAO* 59, 1960, p. 1—28.

⁶³ Hermann Ranke: o.c. 11., p. 204.

⁶⁴ Hermann Ranke: Tiernamen als Personennamen bei den Ägyptern, *ZAS* 60, 1925, p. 76—83

The conception and gestation of more than one child was thought to be unfortunate. It was probably based on the experience that gestation passed more difficult, the delivery was complicated and dangerous, not to mention that new born twin-babies are generally less developed as those growing alone in the womb. Similar ideas were written by Plinius in his book about anthropology,⁶⁵ where he also mentions some curiosities. He states, that the water of the Nile is so much fertile, that — according to his source, Troguus — at that time the only known 7-twins, who all survived, came to world in Egypt.⁶⁶

Specific word to express “twins” seems to appear only by the end of the New Kingdom.⁶⁷ This may be reasoned by lack of evidence, or because at earlier times ancient Egyptians might have not needed the noun. This could be probably due to the state of language where the dual was still in use more actively. In the case of the first known occurrence of the word twins the gods are required to keep the female owner of the decree safe from Horus birth, from irregularity/ failure (d3j.t) and from giving birth to twins (ḥtr).⁶⁸ To put the items into a list may reflect the effect of the more and more intensive contact with the Middle-Eastern countries, but the fear was surely an old one. The nude female statuettes⁶⁹ having two children with them, represented from the Middle Kingdom on, may perhaps be considered as earlier artistic realisation of this concept. They may be interpreted both as child and its *ka*-soul and as twins. The amulet type representing two children embracing each other⁷⁰ known from the 6th Dynasty could also be thought as representation of twins. While missing textual evidences only the reasoning based on generalities allows some clues about the function. As in the Egyptian Netherworld conception two children or twins in general have no specific significance, the amulet was probably put into the tomb as “daily object”. It is difficult to imagine other situation for their application as gestation or delivery — especially because in mythology the creation is also actually the case where twins met systematically: Shu and Tefnut, then Geb and Nut, at last their children. These latter ones seem to be five times twins, being born on 5 different days one after the other. As it is retold in the Horus myth, however, they are rather two twin pairs and a child. In any case, all these births could only be regarded as positive examples, where both mother and children stayed alive in good health and lived though a peculiar but complete life.

Similar to the differentiation of types of birth⁷¹, ancient Egyptians made distinction also between an infant born timely or mistimed. For the interpretation of the term “Horus birth” we have two explanations. It could label those who miss their father, that is orphans⁷², or — more possibly could refer those who was born premature, with the consequent feebleness, infirmity or irregularity. They were not considered diseased, but abnormal indeed

⁶⁵ Plinius: Nat. Hist. Lib. VII. München, 1975, caput 57

⁶⁶ Plinius: Nat. Hist., Buch VII. München, 1975, caput 33.

⁶⁷ ḥtr, I. E. S. Edwards: Oracular Amuletic Decrees of the Late New Kingdom, *Hieratic Papyri in the British Museum*, Fourth Series, Vol. 1, London, 1960, p. 66—7 (lines 110—115)

⁶⁸ I. E. S. Edwards: o.c., p. 66. notes 68—69. — papyrus T.2., line 115.

⁶⁹ Christiane Desroches-Noblecourt: “Concubine du mort” et mères de famille au Moyen Empire. A propos d’une supplique pour une naissance, *BIFAO* 53, 1953, p. 7—47.

⁷⁰ Guy Brunton: *Mostagedda and the Tasian culture*, London, 1937, pl. 56, 3T, Guy Brunton: *Qau and Badari III.*, London, 1930, *ERAP* 50. pl. 93, 3T.

⁷¹ Györy Hedvig: “Szülni fogsz hónapjaid szerint” *LAM* 5/12, 1995, p. 1146—1151.

⁷² I. E. S. Edwards: o.c., p. 66. note 69. — papyrus T.2., line 115; Wolfhart Westendorf: *Handbuch der altägyptischen Medizin*, Leiden-Boston-Köln, Brill, 1999, p. 425, note 733.

which was after all disturbing. The above quoted oracular amuletic decree lists another expression concerning the negative possibilities of birth as well, namely the ms $\underline{d}3y.t$. As Edward put it: “the reference may be either to a miscarriage or possibly to a physical deformity”⁷³, while Westendorf translates it as “unregelmässige Geburt”.⁷⁴ Considering that the Horus birth, the giving birth to twins and this latter one are next to each other in the text, their meaning must have been different. Because Horus was by no means distorted, handicapped or disabled but only a fragile infant (that is what his diseases reveal) the “Horus birth” most likely refers to children of delicate health, or probably to undeveloped infants. In contrast there is, probably, the “Amon birth”, — which was presumably applied of having a vigorous baby with a sound constitution, for the “*breath of live*” was usually provided by Amon. The ms $\underline{d}3y.t$ labour might have been used for handicapped babies obviously deformed at birth, or describe a type of irregularity concerning the just born infant, that is some sort of physical alteration, who in extreme case could even look like a monster. The root of the word ($\underline{d}3j$ — “*cross, transfer etc.*”), which is often written when used symbolically with the sign X, as can also be seen in the above mentioned second oraculum of the Torino papyrus⁷⁵, refers also to something similar. It is used with the same sign at the end for the expressions “*turn toward somebody, reach toward somebody hostilely*” (for transferring body members toward a certain direction),⁷⁶ “*stand unfriendly in the way of somebody, penetrate / enter in something*” (transfers himself or one of his instruments toward a certain direction),⁷⁷ even in connection with diseases (Wb V. p. 514,15 and p. 515,1). Its further derivations were mostly used for the transferring or crossing of various real and virtual borders or limits, with the sign fit to the new meaning at the end: ferry across; cross land to ($\underline{d}3j$), the Evening or Night of the New Year ($\underline{d}3w$), opponent ($\underline{d}3jw$, $\underline{d}3wtjw$), wrong ($\underline{d}3w$), wrongdoing, crime ($\underline{d}3j.t$), misery, need, Mischwachs / Fehljahr (Gr.)⁷⁸ ($\underline{d}3j.t$). In conclusion the ms $\underline{d}3j.t$ (“*transferring / crossing / transgressing birth*”) seems most likely mean abnormal birth, where the healthy constitution “was transferred” into a distorted, unhealthy one, (producing a monster at the uttermost case), than a “transfer” of the timing of the birth, i.e. causing a premature or ill-timed birth.

There are some known cases where permanent physical or mental underdevelopment or backwardness and disease can be detected on the infant, which caused its early death or which accompanied it along life.⁷⁹ Having X-rayed the 8-9 months old mummified foetus found in the tomb of Tutankhamon, it was realised, that he had suffered from scoliosis,

⁷³ I. E. S. Edwards: o.c., p. 66, note 67. — papyrus T.2., lines 114—115, Vol. 2. pl. 23—24.

⁷⁴ Wolfhart Westendorf: o.c., p. 425, note 733.

⁷⁵ The hieroglyphic transcription of the texts allows the use of other determinative, too, but on the base of the photo of the papyrus published there only the preposition “r” prepositio is hurt, the place above it was left blank.

⁷⁶ Erman, Adolf—Hermann Grapow: Wörterbuch der Aegyptischen Sprache, V, Leipzig, 1931, p. 514,4—13

⁷⁷ Erman, Adolf—Hermann Grapow: o.c., p. 514, 14—515,4.

⁷⁸ Plinius: Nat. Hist., Lib. VII. München, 1975, — according caput 35 in the time of emperor Claudius a hippocentaur was born, which was sent to him preserved in honey.

⁷⁹ E.g. Émile Chassinat—Charles Palanque: *Une Campagne de fouilles dans la nécropole d'Assiout*, Cairo, 1911, *MIFAO* 24, p. 21—22, no. 5. pl. II. fig. 1 — a slender statue, fig. 4. Mummy with the symptom of elephantiasis, A.T. Sandison: Diseases in Ancient Egypt, in Aidian and Eve Cockburn: *Mummies, Disease and Ancient Cultures*, Cambridge, 1980, p. 29.

spina bifida and Sprengel's deformity already while in the womb.⁸⁰ In the Catacombs in Hermopolis, among the apes dedicated to Thot there was a creature with anencephaly malformation of the skull, just in the same position as those animals used to be. The result of the 1974 year X-ray examination was the realisation, that it was a still-born human foetus at 7 months gestation time.⁸¹ Another congenital disorder is the osteogenesis imperfecta fetalis. There are only three archeological examples for the moment. The Egyptian one is from *Speos Artemidos*. The dating of the coffin indicates that the infant was born during the 21st Dynasty.⁸² A baby born with the abnormality cleft palate and/or lip⁸³ when severely afflicted was unable to be nursed or feed and would often die. Those surviving babies who reached adulthood as a result of extreme care of the community could have difficulties later on to produce proper or at least intelligible articulation or even consuming food. This might have been the case with a Nubian woman (London, Natural History Museum) or at a middle aged Egyptian woman found near *Asyut* (25th Dynasty).⁸⁴ Most of the foeti with hydrocephalus⁸⁵ were likely to die together with their mother in childbirth. But this condition can be developed also shortly after being born e.g. because of perinatal trauma, tumour or infections. Such could be the case at a small girl (L: 0,85 cm) from the New Kingdom,⁸⁶ who was buried with rich supplement into her tomb, or to the Roman time man of 30 in *Shurafa*.⁸⁷ His cranial capacity was 2901,4 m³. In his case it seems if his fully developed skull went through such a transformation.⁸⁸

Less tragic congenital defect is talipes equinovarus — clubfoot —, which can be clearly seen on the mummy of Pharaoh Siptah⁸⁹ — though it can develop also because of poliomyelitis. The relative frequency of the symptom is attested by the fact, that it also appears on representations.⁹⁰ Other congenital conditions are sacralisation,⁹¹ multiple basal-cell

⁸⁰ R.G. Harnson—R.C. Connolly—S. Ahmed—A.B. Abdalla—M. E.-Ghawabi: A Mummified foetus from the Tomb of Tutakhamon, *Antiquity*, 53, 1979, p. 19—21; Renate Germer: *Mummies. Life after Death in Ancient Egypt*, Munich—New York, 1997, p. 65—69.

⁸¹ Geoffroy-Saint-Hilaire: Communication faite à l'Académie royale des Science, dans sa séance du 9 janvier 1826, in: Joseph Passalacqua: *Catalogue raisonné et historique des antiquités découvertes en Égypte*, Paris, 1826, p. 231—233. Joyce Filer: *Disease*, London, 1995, p. 63; Renate Germer: *Mumien. Zeugen Pharaonen-reiches*, Zürich—München, 1991, p. 150—151.

⁸² Joyce Filer: o.c., p. 64.

⁸³ E.g. Theya I. Molleson: o.c., p. 141. (Cemetery 72, Roman), cf. grooves on the ear at children, in whose mouth they have found disorder after birth see Winifred S. Blackman: *The Fellahin of Upper Egypt*, Cairo, 2000, p. 56.

⁸⁴ Joyce Filer: o.c., p. 64—65: excavation by Guy Brunton; A.T. Sandison: o.c., p. 29—44.

⁸⁵ George J. Armelagos—James O. Mills: Paleopathology as Science: the contribution of Egyptology, in: Walker R. ed.: *Biological Anthropology and the Study of Ancient Egypt*, London, 1993, p. 4.

⁸⁶ Bernard Bruyère: Rapport sur les fouilles de Deir el-Medineh, 1934-5, II.: La nécropole de l'Est, *FIFAO* 15, Le Caire, 1937, p. 166—167.

⁸⁷ Reginald Engelbach, in: Petrie—Macay: *Heliopolis, Kafr Ammar and Shurafa*, London, 1915, p. 47—48, pl. 56 (= *Journal of Anatomy and Physiology* 47, July 1913.)

⁸⁸ Joyce Filer: o.c., p. 66.

⁸⁹ James E. Harns—Edward F. Wente: *An X-Ray Atlas of Royal Mummies*, Chicago—London, 1980, p. 69, 292—294, fig. 8.25 and 8.26

⁹⁰ Newberry: *Beni Hassan II*, London, 1893, p. 36, pl. 32. = Jacques Vandier: *Manuel d'archéologie Égyptienne*, V. Bas-reliefs et peintures scenes de la vie quotidienne, Paris, 1969, p. 207, fig. 98.2 = Alfred Rupp: Der Zwerg in der Ägyptischen Gemeinschaft. Studien zur Ägyptischen Anthropologie, *CdÉ* 40/80, 1965, p. 303, 2C, 1 Or, 25, 3: Beni Hassan, tomb of Baqt I. (no. 29), Dyn. 11—12nd; Norman de Garis Davies: *The Rock Tombs of el-*

naevus syndrome, arthritis, periostitis or osteomyelitis. These diseases could be revealed explicitly by the autopsy of several mummies.⁹² The rather high frequency of hip joint dysplasia was also proved by autopsies.⁹³ Many children must have died because of arteriosclerosis.⁹⁴ Thanks to the high intensity of the sunlight which converts the natural subcutaneous fats into vitamin D the children could get immunity against ricket. At least there are no skeletal evidence for it. The development of arrested growth, however, is well testified e.g. in the form of osteoporosis⁹⁵ which, according to statistical calculations, afflicted about a fifth of the population.

The most frequent and relatively often represented congenital disorder fall under the category of the arrested growth is the dwarfism. Many of its forms can be recognised already at birth (e.g. achondroplasia,⁹⁶ diastrophic, mesomelic, metatropic dwarfism, osteogenesis imperfecta,⁹⁷ spondylo — epiphyseal dysplasia congenita, hypothyroidism), whereas others could only be reckoned later (as hypopituitarism,⁹⁸ hypochondroplasia, pseudo-achondroplasia, mucopolysaccharidoses, Pott's disease, spondylo-epiphyseal dysplasia tarda and several cases of osteogenesis imperfecta). Some forms of this deformities were raised to the divine sphere,⁹⁹ so much, that even gods were represented as dwarf, e.g. Ptah in the form of the Pataikos, who was earlier thought to be a foetus,¹⁰⁰ or the partly lion god Bes.

Practically, the representations of the proportionate dwarfs can not be separated from those of the normal sized adults or children as the small size according to the specific notion of ancient Egyptian art shows not the real height but the social status or importance of

---

Amarna, II. *EEF Memoirs* 14, London, 1905, p. 13—14, pl. V.: tomb of Panehsi, W.M.F.I. Petrie: Deshasheh 1897 (London, 1898) *EES* 15, pl. 13, J. Filer: o.c., p. 64.

⁹¹ Renate Germer: *Mummies. Life after Death in Ancient Egypt*, Munich-New York, 1997, p. 125—126.

⁹² C. Reeves: *Egyptian Medicine*, London, 1992, p. 40.

⁹³ C. Reeves: o.c., p. 45.

⁹⁴ C. Reeves: o.c., p. 36.

⁹⁵ C. Reeves: o.c., p. 41.

⁹⁶ E.g. W. M. Flinders Petri: *The Royal Tombs of the Fifth Dynasty*, Part II. London, 1901, p. 24; Warren R. Dawson: Pygmies and Dwarfs, *JEA* 24, 1938, p. 185—89; John Garstang: *The Burial Customs of Ancient Egypt as illustrated by tombs of the Middle Kingdom, being a report of excavations made in the necropolis of Beni Hassan during 1902—3—4*, London, 1907, Univ. of Liverpool. Institute of Archeology, p. 41; Ludwig Borchard: *Statuen und Statuetten von Königen und Privatleuten*, Teil I, Berlin, 1911, pl. 32, no. 144; Djeho : Wilhelm Spiegelberg, *ZÄS* 64, 1929, p. 76—83, John Baines: Merit by Proxy: The Biographies of the Dwarf Djeho and his Patron Tjaiharpta, *JEA* 78, 1992, 241—257, small sarcophagus CG 29.307, Theya I. Molleson: The Nubian Pathological Collection in the Natural History Museum, London, in: Walker R. ed: *Biological Anthropology and the Study of Ancient Egypt*, London, 1993, p. 141. (Cemetery 29, 18th Dyn.); W. Benson Harer: Health in Pharaonic Egypt, in: Walker R. ed.: o.c., p. 19—20; George J. Armelagos — James O. Mills: Paleopathology as Science: the contribution of Egyptology, in: Wallcer R. ed.: o.c., p. 4.

⁹⁷ pl. Theya I. Molleson: o.c., p. 141.

⁹⁸ = proportionate dwarf, e.g. Selim Hassan, Excavations at Giza III, 1931-1932, Cairo, 1941, p. 65—67, fig. 57, pl. XXII: tomb of Iheru; Georg Steindorff: *Das Grab des Ti, II. Veröffentlichungen der Ernst von Sieglin Expedition in Agypten*, Bd. 2, Leipzig, 1913, pl. 15; Véronique Dasen: *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece*, Oxford, 1993, p. 42—43.

⁹⁹ Pascal Vernus: *L'A* IV. col. 328—30: Namengebung

¹⁰⁰ P.A. Vassal: La physico-pathologie dans le panthéon égyptien: les dieux Bes et Ptah, le nain et l'embryon, *Bulletin de la Société d'Anthropologie*, Paris, 7110, 1956, p. 168—81.

the represented person. Other types of dwarfism are melted. There are characteristically the disproportionate long trunk with short limbs. The head is big, the face is normal. The dwarfs with short trunk should be extremely rare for there is only one representation known — on a late period obelisk — where this type is presented.¹⁰¹ The unusual shaping of the representations points in some cases to the occurrence of certain disorders as club foot or coxa vara, in other cases, however, the malformations can be tracked down to stylistic — iconographic reasons, as e.g. the flat forehead, typical from the Middle Kingdom onward. This phenomenon became later organic part of the iconography of the god, whom Herodotus calls Pataikos.

Though for dwarf various Egyptian words could be used, Egyptians does not seem to separate the distinct pathological dwarfs in their writings. They obviously noticed the dissimilarities but did not care about classification. During the Old Kingdom the word *dng* was used both for the small sized indigenous Egyptians and those seized during an expedition in foreign counties — as pygmies. They were considered as divine dancers in cultic life. Especially the central African pygmies from Punt were highly estimated. We have e.g. the copy of a letter of the Pharaoh Pepi II, (who was to live 96 years), carved in stone on the tomb of Harkhuf. The young child pharaoh not long after his accession to the throne shows his childish excitement over the arrival of a pygmy:

"The King's own seal: Year 2, third month of the first season, day 15. The King's decree to the sole companion, Lector priest, Chief of scouts, Harkhuf. Notice has been taken of this dispatch of yours which you made for the King at the Palace, to let one know that you have come down in safety from Yam with the army that was with you. You have said in this dispatch of yours that you have brought (S) all kind of great and beautiful gifts, which Hathor mistress of Imaau has given to the ka of King Neferkare, who lives forever. You have said in this dispatch of yours that you have brought a pygmy of the god's dances from the land of the horizon-dwellers, like the pygmy whom the god's seal bearer Baweredd brought from Punt in the time of King Isesi. You have said to my majesty that his like has never been brought by anyone who did Yam previously.

Truly you know (10) how to do what your lord loves and praises. Truly you spend day and night planning to do what your lord loves, praises, and commands. His majesty will provide you many worthy honours for the benefit of your son's son for all time, so that all people will say, when they hear what my majesty did for you: "Does anything equal what was done for the sole companion Harkhuf when he came down from Yam, on account of the vigilance he showed in doing what his lord loved, praised, and (15) commanded?"

Come north to the residence at once! Hurry and bring with you this pygmy whom you brought from the land of the horizon-dwellers live, hale, and healthy, for the dances of the god, to gladden the heart, to delight the heart of King Neferkare who lives forever! When he goes down with you into the ship, get worthy men to be around him on deck, lest he fall into the water! When he lies down at night, get worthy (20) men to lie around him in his tent. Inspect ten times at night! My majesty desires to see this pygmy more than the gifts of the mine-land and of Punt!

When you arrive at the residence and this pygmy is with you live, hale and healthy, my majesty will do great things for you, more than was done for the god's seal-bearer Baw-

¹⁰¹ Véronique Dasen: o.c., 26/1.

erded in the time of King Isesi, in accordance with my majesty's wish to see this pygmy. (25) Orders have been brought to the chief of the new towns and the companion, overseer of the priests to command that supplies be furnished from what is under the charge of each from the every storage depot and every temple that has not been exempted." (Lichtheim, I. p. 26—27)¹⁰²

In everyday life (during the Old Kingdom) dwarfs were often represented in the neighbourhood of their master achieving personal tasks, leading dogs and monkeys, preparing the broad collars with tiny beads, attaching the buckle. Based on their analysis the achondroplasia seems to be the most frequent. It is also interesting, how low the female ratio is among them. One ought to be cautious, nevertheless, for these presentations could be reasoned either by contemporary artistic views or by uneven finds.

From the Middle Kingdom onwards the word *nmw* is used for the denomination of dwarfs, and it seems, that from this time the earlier *dng* can only be found in the compositions of names. According to visual presentations, they had the same activities as earlier. The appearance of the dwarf nurse is new however, and also those dwarfs who live (together with other disabled persons), obviously without any job in the household of the elite. We may conclude from it that they became a certain status symbols. Their cultic roll, however, became significantly broader. They not only danced but also dealt with the offerings, as several stands were made during this period which resembles the shape of a dwarf holding the plate.¹⁰³ Petrie has found the remains of doughnut in some of these dishes at Illahun.¹⁰⁴ Their typical flat head in their iconography emphasises their solar character.

During the New Kingdom almost exclusively the Amarna art presented dwarfs. According to the names their connection to the Sun remained. The statuettes and the vessels modelled with their shapes show a strengthened fertility and sexual character. The iconography of the two already mentioned dwarf gods supports this tendency, too. Both *nmw* — probably used for Pataikos in some cases — and Bes are often mentioned from now onwards in religious and magical texts. The appearance of a dwarf recalled parallel the image of a child, an adult and an old man, which aspects were united in the personality of the sun god Ra. He was namely already as a new born baby strong, wise and much experienced. This association helped the dwarf to get on top of his head the scarab which could again tie him more tightly to the idea of birth. But dwarfs were associated to other gods as well, e.g. Neit,¹⁰⁵ Amon,¹⁰⁶ and Ptah.¹⁰⁷ In the temple of this latter god Herodotos himself saw dwarf statues. The living counterparts of these divinities, however, surely had a difficult life. They must have been frequently pulled out, as good mannered youngsters are warned in several instructions not to mock them. Because of their weak constitution we rather met

¹⁰² c.f. in Hungarian: *Ókori keleti történeti chrestomathia*, ed. by Harmatta János, Budapest, 1965, p. 21—22

¹⁰³ Maarten J. Raven: A puzzling Pataikos, *OMRO* 67, 1987, p. 7—19.

¹⁰⁴ W. M. Flinders Petrie: o.c., p. 11, pl. 6/9, 12—13. din.

¹⁰⁵ Ramadan El-Sayed: *La Déesse Neit de Sais I*, Kairo, 1982, BdE 86; cf. Herman de Meulenaere — Jean Yoyotte: Deux composants "natalistes" de l'anthroponymes tardive, *BIFAO* 83, 1983, p. 112—22, esp. 113, no. 7; Yvan Koenig: *Le Papyrus Boulap 6*, Kairo, 1981, DdE 87, p. 70. cf. *D(n/3 g)3-Njt*, *Dg-Hnsw*, *Dg-Dhwjtj*.

¹⁰⁶ cf. the double feather of Amon on the top of the head of some Pataikos amulets, as. e.g. Daressy: *Divinité*, I. p. 202, vol. II. pl. 42.

¹⁰⁷ Maj Sandman Holmberg: *The god Ptah*, Lund, 1946, p. 1882—185.

them in the cults of various gods, where their traditional dancing and assisting tasks were needed. At some dramatic cultic plays they probably even presented Bes himself.

The rites about delivery, however, did not end by the physiological act of labour, the consequence as noted in the Torino oracular amulet decree could also be disease or death of the mother. The life expectancy of the pathological or even healthy infant could also be dubious. Even if the new born looked sound he/she could have interior alterations, some organs might work improperly, or could easily get infections, or could randomly die of SIDS, which is not fully understandable even today. For detecting such conditions ancient Egyptians did not have equipment. Based on the behaviour of the baby they tried to determine the circumstances and prospects for the future,¹⁰⁸ and by the help of medical magic to avoid the accidentally threatening invisible and unpredictable dangers. Several incantations against death, which were to be used for the protection of mother and child, remained. They were also used immediately after birth as new born babies were extremely vulnerable, even a bad move might end up in death. When outer signs did not hint to any threat they were afraid of the interference of demons and other harmful netherworld beings.¹⁰⁹ One typical person of them was the dead woman who wanted to hush and kiss the babies — and take them with her. A whole papyrus remained with full prescriptions for preventing and hindering such and similar cases. The below quoted quotation we find fights with incantation and medicaments:

“You will break out, you who have come in the darkness, who have entered stealthily his nose turned backwards, his face averted — having failed in what he came for!

You will break out, you who have come in the darkness, who have entered stealthily — his nose turned backwards, his face averted — having failed in what he came for!

Have you come to kiss this child? I will not let you kiss it.

Have you come to hush (it)? I will not let you do your hushing with it.

Have you come to harm it? I will not let you harm it.

Have you come to take it away? I will not let you take it away from me.

*I have ensured its protection against you with clover that means, use of force —, with garlic — which harms you —, with honey — sweet to people, but bitter to those there —, with the tail(?) of abdu fish, with the jawbone of a black cow(?), with the dorsal part of a Nileperch.”¹¹⁰ (J.F. Borghouts, *Ancient Egyptian Magical Texts*, no. 65.)*

In other cases magic formulas, spells and/or magical acts and/or amulet(s) and/or only medicaments were applied, as e.g. in one of the prescriptions of the oldest known gynaecological papyrus: *“To make protection for a child on the day of birth...: to place ... a small amount of excrement on him after he has come out of his mother's womb. (Ram IV. C. 15—6)* This process with such material that having obviously magical effects wards off the harmful beings in ancient Egyptian world by their horror of dirt and trash.¹¹¹ Beside this type of ceremonies there were purifying and cleansing ones too. The latter one reminding to

¹⁰⁸ Győry Hedvig: “Megalkotlak itt téged” — Magzat és újszülött az ókori Egyiptomban, *Orvosi Hetilap* 140/38, 1999, p. 2118—2123. (in Hungarian)

¹⁰⁹ cf. the role of the karineh of the mother in Egyptian rural conceptions see Winifred S. Blackman: o.c., p. 69—74.

¹¹⁰ MuK C, 1,9—2,6.

¹¹¹ cf. during the first 7 days after birth the new born was not washed in Upper Egyptian villages because of fear of envy, see Winifred S. Blackman: o.c., p. 77—79.

modern clinical practice, where the infant was washed by clean water, then it was swaddled or covered by warm cloths to protect the body from cooling. At last it was laid down on the purified bricks assuring a relatively clean and smooth place where it could be kept constantly warm.

"I was conceived in Wry, was born in Mr-Ntrj, was bathed in the "Lake of the Kings of Lower Egypt". My possessions are mine and yours, my possessions are in ... Spell to pronounce when / in front of (?) ... to give the child because of every kind of evil things. Excellent!" (MuK G. 6,8—7,1)

Mother and new born child lived for a while separated from the rest of the family¹¹² and had contact with the outside world through servant girl. Presumably they were lying beside each other on a common bed. This relative solitude was not only very important for the consolidation of the mother's health but also protected the infant from the infections and harms of the environment, in a period when it was the most susceptible to them. Some ceremonies of the 12th—18th Dynasties, applied with apotropaicon in the hand may relate to this period.¹¹³ This instrument, which was the most effective against snakes manifesting the malevolent powers of darkness as H. Altenmüller had found out,¹¹⁴ could also help mothers in delivery, moreover they could give common protection to mother and child as their inscriptions state. *"I came to provide magical protection to NN mother and the child who was born from NN"*.¹¹⁵ They symbolised a sort of rebirth. This is also proved by the fact, that during the second hour of Amduat the deceased could take them with themselves for the Netherworld¹¹⁶ another sign to signal the vicinity of delivery / birth and death. Having passed the time for cleaning, the woman put on festive attire and welcomed guests who given her presents.¹¹⁷ Probably, at certain times and places, the baby got its name only at this moment,¹¹⁸ and was shown to its father respectively.

The new born thus got a particular treatment during the first days of its life; exactly what Sun-god Ra receives when reborn at dawn. Namely, Ra went down being old as Atum into the night, and reappeared rejuvenated as Kheper in the morning. He spent night by sailing through the body of the celestial mother, Nut. As the events of the twelve hours of night were similarly depicted by the ancient Egyptians in the *"Book of the Night"* as those of the twelve hours of day in the *"Book of the Day"*, the many dangers which threatened him there are well known. Nevertheless he shined in the morning reborn in his usual beauty.¹¹⁹ According ancient Egyptian concepts, however, not only babies and gods were born — also the birth of Horus and Nofertum is often represented —, but dead people were reborn in the

¹¹² Emma Brunner-Traut: *Die Wochenlaube*, *MIO* 3, 1955, p. 11—30.

¹¹³ Percy E. Newberry — F. L. Grilith: *El Bersheh*, I, London, 1895, pl. 30; Walter Wreszinski: *Bericht über die photographische Expedition von Kairo bis Wadi Halfa*, Halle a. S. 1927, p. 78—, pl. 36 = tomb of Bebi, El Kab

¹¹⁴ Hartwig Altenmüller: *Die Apotropaia und die Götter Mittelägyptens*, Diss München, 1965, p. 184—186.

¹¹⁵ Hartwig Altenmüller: o.c., , p. 136, p. 64—77.

¹¹⁶ Hartwig Altenmüller: Ein Zaubermesser aus Tübingen, *Die Welt des Orients* 14, 1983, (= Festschrift Hellmut Brunner I, Göttingen) p. 30—45.

¹¹⁷ see Emma Brunner-Traut: *Die altägyptischen Scherbenbilder (Bildostraka) der Deutschen Museen und Sammlungen*, Wiesbaden, 1956, VA 2344.

¹¹⁸ Hermann Ranke: o.c., II., p. 10—12: the children in a family could get the same name, e.g. there was a family with 7 such children. They were distinguished by adjectives like Red, Long etc.

¹¹⁹ cf. Erick Hornung: *Das Amduat. Die Schrift des verborgenen Raumes*, Wiesbaden, 1963, II, p. 184.

Netherworld as well. This rebirth had a very handy place, the coffin or sarcophagus. It is thus a very deliberate choose to have the picture of Nut depicted on its bottom or ceiling. Like a mother bending over her child to protect it, so leaned Nut over the deceased, who was thought to be also her child¹²⁰, when put into the coffin, to help him in mastering the obstacles and in being able to revive assimilated to gods, in a perfect shape for an eternal, wealthy, healthy and happy life similar that of Ra.

HEDVIG GYŐRY, Dr. Univ.
MUSEUM OF FINE ARTS
H-1146 Budapest, Dózsa Gy. út 41.
HUNGARY

ÖSSZEFOGLALÓ

Az egyiptológus szerző azokat az egyiptomi régészeti, paleopathológiai adatokat gyűjtötte össze jelen cikkében, amelyek az újszülött, illetve a magzat egészségével, betegségeivel, a terhesség, a szülés és a születés tapasztalt komplikációkkal kapcsolatosak. Bevezetésképpen a foganásra, születésre vonatkozó egyiptomi hiedelmeket, szokásokat és képzeteket foglalja össze számunkra a fennmaradt feliratok, szövegek alapján, majd a szülési eljárások emlékeit ismerteti, részletesen kitérve a névadás jelentőségére és mágikus szerepére is. Nyelvészeti szempontból elemzi a szüléssel, születéssel kapcsolatos szókincs emlékeit, majd a csecsemőhalandóság egyiptomi gyakoriságáról ír. A tanulmány elemzi az azonosítható születési rendellenességeket, csecsemőbetegségeket — különös tekintettel a törpeség egyiptomi szimbolikájára és gyakoriságára, végül arról számol be, hogyan teltek a újszülött és az anya napjai közvetlenül a szülés után. Az eredeti szövegek, tárgyi emlékek elemzése és rendkívül gazdag másodlagos irodalom feldolgozása alapján, az egyiptomi nyelv ismeretében írott cikk kiváló áttekintést ad tárgyáról.

¹²⁰ E.g. Pyr. 990, 532, 1416, 784, 698, (616, 828). (Nut giving birth to Re e.g. Pyr, 1688b)

GENS RULANDICA

Egy híres német orvoscsalád magyar vonatkozásai

WIX GYÖRGYNE

Bizonyára sok szerzővel fordult már elő, hogy olyan téves adatot helyesbített, amely első ízben közismert, tekintélyes forrásban szerepelt, s amelyet aztán hosszú időn át számos későbbi közlésben lehetett viszontlátni. Minél ismertebb volt a név, amely az első közlés mögött állt, annál hosszabb az annak hitelt adók sora. Régi magyarországi szerzők életadatait kutatva egy bővebb összeállítás számára, gyakran kellett tapasztalnom, hogy — különösen névazonosságok esetében — milyen könnyen esnek ilyesfajta tévedésbe még egészen kiváló, gazdag adatanyagot feldolgozó szerzők is.

A német, magyar és szlovák orvostörténet számára ismert a 16—17. századi *Ruland* család, amely pusztán azért, hogy tagjai mintegy száz esztendő alatt, tehát viszonylag rövid időszakban működtek, valamennyien orvosként (ráadásul különösen a Martin és Johannes keresztnéveket kedvelték) jó alapot szolgáltatott ilyesfajta téves adatközlésre. Mivel a családnak több magyar vonatkozása is van, megérdemli ezek összefoglalását, s egyúttal az eddig makacsul fel-felbukkanó téves közlések helyesbítését. Ennek során az egyik legismertebb Ruland, *Ruland János Dávid* életadatai teljesen más megvilágításba kerülnek s egy részük egy másik, eddig nem ismert, ugyancsak Magyarországon működött orvos, Ruland János személyéhez kapcsolódik.

Lauingen. A Ruland család története, legalábbis az itt ismertetett időszakban, Lauingenhez kötődik. Érdemes éppen ezért először erről a kis német városról megemlékezni, annál is inkább, mert szoros kapcsolatai voltak Pozsonnyal. Lauingenről azt olvashatjuk a Révai lexikon 1915-ben megjelent 12. kötetében, hogy „város a bajorországi Schwaben területben..., késői gót ízlésben épített templommal, amelyben a pfalz-neuburgi hercegek kriptája van, és egykori hercegi kastéllyal (1390-ből), amely most kórház”.¹ Pfalz-Neuburg a 17. század elején önálló hercegség volt, s az uralkodó herceg, a protestáns *Philipp Ludwig* „Pfalzgraf” meglehetősen szoros kapcsolatban állt Pozsony városával. Amikor a bécsi béke után, 1606-ban a protestánsok vallásgyakorlása lehetővé vált, a pozsonyi evangélikusok *Philipp Heilbrunner*hez az akkor rendkívül híres lauingeni gimnázium rektorához és ottani első paphoz fordultak. A levelet, amelyben iskola és papi hivatal felállításához kértek alkalmas személyeket, először a felvidéki evangélikus lelkészekre vonatkozó adatok szorgos gyűjtője, *Johann Samuel Klein* közölte.² A kérés meghallgatásra

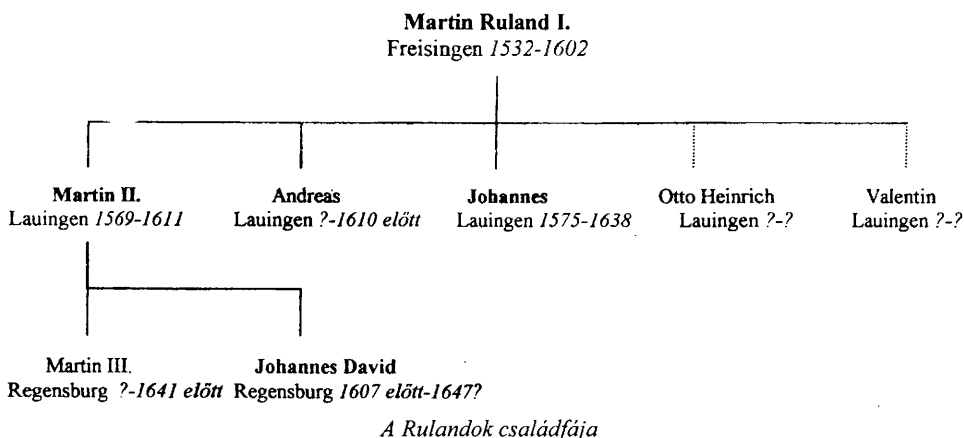
¹ Révai Nagy Lexikona. 12. köt. Bp. 1915. 538.

² Klein, Johann Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger...* Bd. 1. Leipzig — Ofen 1789. 35—38.

talált. *Adam Dettelbach* (Tettelbach) diakónusként, *David Kilger* rektorként érkezett Lauiningenből, már 1606-ban. 1608-ban pedig ugyancsak Lauiningenből érkezett Pozsonyba elsőpapnak *Simon Heuchelin*. A város 1609-ben alázatos levélben köszöni meg a hercegnek, hogy oly kiválóan képzett és alkalmas személyek Pozsonyba jövetelét tette lehetővé. (Egyúttal kéri a herceget, hogy Heuchelin családja és javai Pozsonyba juttatására mielőbb kegyeskedjék parancsot adni.³)

A híres pozsonyi evangélikus gimnáziumot is launingeni mintára kívánták megszervezni, ez az elképzelés azonban rövidesen módosult.⁴

Így lehetett Pozsonyban városi orvos is egy lauingeni Ruland.

A *Rulandok*, legalábbis a híres Rulandok történetének kezdete ugyancsak Lauingenhez kötődik. Az első ismert és talán egyszersmind a leghíresebb Ruland itt tett szert hírnévre.

Martin Ruland sen. Freisingen, *1532—†Prága 1602⁵

Híres orvos és alkimista volt, Philipp Ludwig herceg, majd Rudolf császár és magyar király udvari orvosa, emellett a nagyhírű gimnázium tanáraként is működött Lauingenben. Jeles hellénista is volt, olyannyira, hogy hírére a távoli Erdélybe is eljuttatták a külföldi irodalmat jól ismerő tudós nyomdászok. Rendhagyó görög igéket ismertető nyelvtanát Brassóban feltehetően már 1554-ben megjelentette *Valentin Wagner*, bár csak a Honter nyomdából 1564-ben kikerült kiadásból ismerünk példányt.⁶

Orvosi működésének is van magyar vonatkozása. *Rayger Károly* neves pozsonyi orvos 1691-ben, Frankfurtban az alábbi művet jelentette meg:

³ Klein: *i. m.* Bd. 1. 118—119.

⁴ Markusovszky Sámuel: *A pozsonyi ág. ev. hitv. lyceum története*. Pozsony 1896. 7—14.

⁵ Jöcher, C. G.: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon...* Bd. 3. Leipzig 1751. 2306—2307. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 29. Leipzig 1859. 634—635.

⁶ *Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1473—1600.* (1. köt.) Bp. 1971. — RMNy 104 A; RULAND, Martin: *Sylvula complectens eruditam et copiosam enumerationem verborum heteroclitorum, anomalorum et defectivorum in lingua Graeca...* desumpta ex Rulando. Corone 1554. Typ. Wagner. — XX. századi (nyomdatörténeti) adatok alapján feltételezett kiadás. RMNy 198 Ugyanez. Corone 1564, Typ. Honter.

*SPINDLER, Paulus: Observationum medicinalium centuria, a D. Paulo Spindlero hic Posonii quondam consignata, nunc collecta, in ordinem redacta, scholiis propriisque observationibus aucta. Accessit D. MARTINI RULANDI Sen. Thesaurus medicus. Continens aurea medicamenta pro omni aetate et sexu contra omnes morbos, longo tempore collectus et conscriptus pro filiis suis omnibus cum notis hinc inde interspersis studio et opera CAROLI RAYGERI M. D. ... Francofurti ad Moenum, Typis et sumpt. Philippi Fieveti Bibl. Anno M.DC.LXXXI.*⁷

Rayger előszavából nemcsak az derül ki, hogy ezt a *Thesaurus Medicus*-t az idősebb Ruland a fiai számára írta, hanem az is, hogy az ifjabb Ruland leszármazottja, *Joannes David Ruland* hagyta Spindlerre. *Duka Zúlyomi Norbert*, a felvidéki orvostörténet ismert kutatója terjedelmes cikket szentelt egy kéziratnak, amely feltehetően azonos a Spindler által örökölttel.⁸

A pozsonyi ev. liceumban őrzött kézirat orvosi jegyzet, amelyet Ruland sen. írt fia számára — írja Duka Zólyomi. A kéziratot feljegyzések az ismertetés szerint gyakorlati példákat, esetleírásokat tartalmaznak, s a gyógymódon van a hangsúly, nem a gyógyszerek összetételén. Duka Zólyomi feltételezi, hogy az 1593-ban íródott összeállítással az idősebb Martin (aki ekkor 60 évesnek mondja magát) még meglehetősen kezdő orvos fiát akarta segíteni. Az ifjabb Martin ugyanis ekkor készült átvenni a városi orvos hivatalát Regensburgban.

Az ifjabb Martin — írja Duka Zólyomi — 1611-ben pestis áldozata lett, s a kézirat feltehetően öccséhez került. Duka Zólyomi úgy gondolta, hogy ez az öccse Johann David volt, bár feltűnt neki, hogy Johann David csak 1641-ben, tehát az ifjabb Martin halála után 30 évvel írta be a kéziratba possessorori bejegyzését: „*Sum Joannis Davidis Rulandi, Philosophiae ac Med[icinae] Doct[oris] M[ense] Martio Anno D. (Chrysoforias) 1641.*” Mint később látni fogjuk, ez a fivér nem Joannes David volt, hanem az ifjabb Martin igazi öccse, Johann Ruland pozsonyi orvos, s csak az ő halála után került az idősebb Martin kézírata az ifjabb Martin fiához, Johann Davidhoz.

A Spindler-féle kiadvány címéből és előszavából egyaránt azt olvashatjuk ki, hogy Martin sen. fiai számára állította össze a *Thesaurus Medicus*-t. Több fia is lehetett, ugyanis az egyetemi anyakönyvekben és bibliográfiákban ebben az időszakban öt közel egyidős olyan Ruland szerepel, aki Lauingenbe való. Mindegyik orvosnak készült, így nem lehetetlen, hogy valamennyien Martin Ruland senior fiai voltak. A tübingai egyetem matrikulája szerint Martin jun. 1583-ban iratkozott be, míg Andreas 1597-ben, Joannes 1600-ban, Otto Heinrich pedig 1609-ben.⁹ Találkoztunk még egy lauingeni Rulandusszal: Valentin Bázellen 1604-ben disszertált; orvosi témájú disszertációja egy gyűjteményben 1618-ban jelent meg.¹⁰

⁷ RMK III. 3684, 6987 — Rayger előszavából: „Adjeci aliud MS. Martini scilicet Rulandi Sen. Thesaurum medicum pro filiis suis conscriptum, & nostro D. Spindlero ab authoris ex filio Martino Rulando Medico Caesareo nepote Joh. Davide Rulando per testamentum relictum...”

⁸ Duka Zólyomi, Norbert: Ein ärztliches Vademecum der Ärztefamilie Ruland aus dem 16. Jahrhundert. *Sudhoffs Archiv*, Bd. 61. Heft 3. (1977). 281—297.

⁹ *Die Matrikel der Universität Tübingen*. Bd. 1. 1477—1600. Stuttgart 1906. 618. Nr. 199.99; 739. Nr. 227/58; Bd. 2. 1600—1710. Tübingen 1953. 3. Nr. 16.848; 55. Nr. 18.268.

¹⁰ Mundt, Hermann—Wichert, Konrad: *Bio-bibliographisches Verzeichnis von Universitäts- und Hochschul-drucken...* Bd. 3. München etc. 1977. 32.: Ruland, Valentin (Lauingen): *Agonisma philosophico-medicum de procreatione hominis et procreantis matris purgatione*. In: *Decad. I. disputationum medicarum select.* Basel 1618. 7 Bl[ätter] Diss. 1. VI. 1608.

Martin Ruland jun. Lauingen. *1569—†Prága 1611

Nagyon tehetséges ifjú lehetett: 1583-ban, 14 évesen iratkozott be a tübingai egyetemre, s Jöcher szerint 1587-ben 18 esztendősen, Bázelen nyeri el a doktori címet.¹¹ De találkozzunk még nevével egy jénai disszertáció szerzőjeként 1591-ben, amikor fémek egymásra gyakorolt hatásáról írt.¹²

Mint korábban említettük, 1594-ben már városi orvos (*Stadt Physicus*) Regensburgban, majd 1607-től ő is Prágában *Rudolf* császár udvari orvosainak egyike. *Szathmáry László* alkimistákról szólva említi *Rudolf* császár orvosai közt a Ruland nevet is, aki egyaránt lehetett apa és fia. „*Ott lézengett*” — írja *Szathmáry* — „*egy csomó orvos, akik néha gyógyászattal is foglalkoztak, de rendesen aranycsinálással.*”¹³ Az ifjabb Martin jénai disszertációja ugyan alkimistára utal, mégis elsősorban orvostudománnyal foglalkozott. Ennek némi magyar vonatkozású emlékeként két tanulmányáról tudunk, melyeket az ún. morbus Hungaricus-ról írt:

De perniciosa Luis Ungaricae tecmarsi et curatione. Francofurti 1600.

De morbo Ungarico recte cognoscendo et foeliciter curando. Lipsiac 1610.

Ez a morbus Ungaricus vagy Hungaricus, magyar betegség vagy magyar láz, a 16—18. században divatozó elnevezése egy háborús területeken, így elsősorban „házánkban akkor honos bélfertőzésnek, melynek pontos mibenlétét nem sikerült megállapítani. Egyszerűség kedvéért általában a tifusszal azonosítják.” — írja az *Orvosi Lexikon*.¹⁴ Tekintettel arra, hogy a betegség igen elterjedt volt, a háborús viszonyok közepette elsősorban a katonák között szedett sok áldozatot. Rulandnak a betegség felismerése és gyógyítása tárgyában írott tanulmányai tehát nagy érdeklődésre tarthattak számot. (A kóresetek között egyébként testvérének *Andreas Ruland* regensburgi orvosnak betegségét és halálát is leírja.¹⁵)

Az ifjabb Martin Rulandnak két orvos fiáról tudunk: Martin és Johann David már nem Lauingenben születtek, hanem Regensburgban, apjuk ottani működése idején.

A legifjabb Martin Ruland. Regensburg, *?—†?

Nevét először ugyancsak a tübingai matrikulában találjuk meg: „*Martinus Rulandt Ratisbonensis*” 1621-ben iratkozott itt be, majd tanulmányait Wittenbergában folytatta. Láthatjuk az anyakönyvben, hogy „*Martinus Rulandus Imbriopolitanus [Regensburg] Boius*” 1627-ben „*Med[icinae] et artis Paeoniae stud[iosus]*” volt.¹⁶

Ennél többet nem sikerült kideríteni róla. Feltehetően fiatalon halt meg, különben a már többször emlegetett id. Ruland-féle orvosi kézirat nem öccse Johann David tulajdonába került volna, hanem ő öröklé.

Legifjabb Martinnal a Mártonok sora lezárul, s eljutunk a Jánosokhoz.

¹¹ Jöcher, C. G.: *i. m.* Bd. 3. 2307. — *Allgemeine Dt. Biographie i. m.* Bd. 29. 635.

¹² Mundt—Wichert: *i. m.* Bd. 3. 32.: Ruland, Martin d. J.: Syrraxis metallike prote in qua agitur de definitione, causis et adiunctis metallorum fere communibus. Jena. 2. I. 1591.

¹³ Szathmáry László: *Magyar alkemisták.* Bp. 1928. (Hasonmás kiad. Bp. 1987.) 274—275.

¹⁴ *Orvosi Lexikon.* 3. köt. Bp. 1972. 334.

¹⁵ Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek.* 3. köt. Bp. 1931. 1085. sz. (300.) — *Morbus Hungaricus* címszó.

¹⁶ *Martikel Tübingen i. m.* Bd. 2. 133., Nr. 20.373 — *Album Academiae Vitebergensis.* Jüngere Reihe Teil 1. 1602—1660. Magdeburg 1934. 317., 1627. 431.

Weszprémi István *Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia* című 1774-ben Lipcsében megjelent életrajz-gyűjteményében találkozunk az első idevágó adatokkal. Az új kiadás magyar fordításában Weszprémi közlése a következő:¹⁷

73. *RULAND JÁNOS DÁVID*, ifj. R. Márton regensburgi városi orvos fia, Wittenbergben nyerte el a bölcsélet- és orvosdoktor címet. Aztán Pozsonyban lett városi orvos, méltóságos iktári Bethlen István gróf pedig udvari orvosává fogadta, s igen meleg ajánlatára II. Ferdinánd magyar nemességgel adományozta meg 1622-ben. Pozsonyban halt meg 1648. október 21-én 63 éves korában. A pozsonyi evangélikus temetőben ez a kőbe vésett sírfelirat olvasható róla:

Itt a
nemes családjából már negyedik
szerencséskezű orvosnak,
RULAND JÁNOSNAK,
eltemetett halandó részeit
látod, járókelő.
De e szűk kő sírban nincsenek benn
halhatatlan lelki képességei
63 évet élt.
Okt. 17-én halt meg
1648-ban.
Míg éltem, legyűrém a halált: gyógyszerzt adogattam;
most se került fölibém: így léssen éltem örök.

Ezek után Weszprémi felsorolta azokat a műveit, amelyekről tudomása volt; disszertációját, de az év megjelölése nélkül, továbbá a *Pharmacopoea nova* c. művének nürnbergi kiadását, végül pedig azt írta, hogy Ruland János Dávid folytatta, befejezte és kéziratban hagyta hátra apjának, Martin Rulandnak *Empyrologia*-ját.

Ebben az életrajzban két János életét olvasztotta egyé Weszprémi. Az egyik János (János Dávid) volt az, aki Regensburgban született, s apja az ifjabb Martin volt. Egyetemi tanulmányait Wittenbergben végezte, s az ő műve a fent említett disszertáció és a *Pharmacopoea nova*, ez a „belsőrgyógyászat”, amellyel a szegényeknek kívánt gyógyszerzt juttatni emberi és állati ürülék felhasználásával.

Ezzel szemben a pozsonyi orvos, aki 1622-ben nemességet is kapott, s akinek sírversét Weszprémi — mint látni fogjuk: hibásan — közli, egy másik János („csak” János), az ifjabb Martin testvére.

Ez a Weszprémi-féle életrajz napjainkig egyetlen személyre, Ruland János Dávidra vonatkoztatva élt tovább. Már Szinyei József ezt bővíti tovább egyrészt a sírfelirat alapján kiszámított születési évvel és egy 1604-ben megjelent halotti „oratio”-val:¹⁸ *Ruland János Dávid*, bölcséleti és orvosdoktor, szül. 1585-ben Regensburgban; a wittenbergi egyetemen tanulta a bölcséletet és orvostudományokat és mind a kettőből doktori rangot nyert. Mint

¹⁷ Weszprémi István: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. — Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. 1. köt. (1. száz.) ford. Kövári Aladár. Bp. 1962. 317—321. — Az eredeti, első kiadás: *Centuria I. Lipsiae 1774*. 158.

¹⁸ Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 11. köt. Bp. 1906. 1388—1389.

gyakorló orvos Pozsonyban telepedett le, hol *Bethlen István* gróf udvari orvosa lett és *II. Ferdinánd* királyt is gyógyította. 1622-ben magyar nemességet kapott és Alsó-Ausztria rendes orvosa is volt. Meghalt 1648. okt. 17. Pozsonyban 63 éves korában. A pozsonyi ág. ev. temetőben levő sírköfelirátát közli Wespzprémi. — Munkái: 1. *Dissertatio medica*. Praes. Sennerto, De Vrinis, earumque differentiis. Vittebergae, ... — 2. *Oratio Luctuosa*. In Immaturam Obitum ... Dni Francisco De Nadasd ... Qui pie et placide ex hac miserarum valle migravit 4. Ianuarii Anno 1604. Keresztur, 1604. — 3. *Pharmacopoea Nova...* Leutschoviae 1644. — Kéziratban maradt: *Empyrologia*.

A továbbiakban Szinnyei felsorolja az irodalmat, amely Rulandot tárgyalja, első helyen természetesen Wespzprémit említve. Ez a fent szó szerint idézett életrajz az, amelyet későbbi szerzők egész sora mind a mai napig átvész.¹⁹

Szinnyei új adata a születési éven kívül az alább következő, Szinnyeinél 2. számot viselő nyomtatvány címlapjából adódik. (A leírást és az azt követő szöveget a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* 2. kötete 914. sz. tétele szerint közöljük.²⁰)

„*RULAND, Joannes: Oratio luctuosa in immatvrm obitvm... Francisci de Nadasd, perpetvi terrae Fogaras et comitatum Castriferrei et Sopronie(n)sis comitis, sacrae caesariae regiaeque maiestatis consiliarij, agazonum per Hungariam magistri nec non cis Danubinarum partium supremi capitanei etc., qui ... migravit 4. Ianuarij an(n)o 1604. ... Franciscus Dersfi de Zerdahel, comes comitatus Sarosdiensis, haec apponi iussit. Per Ioannem Rulandum artis medicae doctorem et illustrium Austriae inferioris medicum ordinarium ... MDCIII. Kereszturini, 1604. Manlius.*”

A negyedrét, 4 számozatlan levélből álló nyomtatvány már Szabó Károlynál is szerepelt (RMK II. 322).

A pontos terjedelem, majd a korábbi leírásokra való hivatkozás után a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* rövid tartalmi magyarázata következik, s végül a szerzőre vonatkozó tudnivalók imigyen:

„*A regensburgi születésű Johann Ruland Wittenbergben lett bölcséleti és orvosdoktor. Már mint gyakorló orvos Pozsonyban telepedett le, magyar nemességet is kapott, amellelt Alsó-Ausztria hivatalos orvosa is volt. 1648-ban Pozsonyban halt meg, ott is temették.*”

Ha hitelt adnánk Szinnyeinek, ill. az ő megállapításait átvett RMNy leírásnak, akkor az derülne ki, hogy az 1585-ben született Ruland János (Dávid) 19 esztendősen már orvosi diplomával rendelkezett és Alsó-Ausztria hivatalos orvosa volt. (Ezen már az RMNy szerkesztői is eltűnődhetnek, ezért hagyhatták ki Ruland életradataiból a születési évet.) E sorok írójának halvány kételyeit *Fabó Andrásnak Adalékok Czwithtingerhez* c. írása erősítette meg.²¹ ahol a következőket olvashatta „*Ruland János orvostudor*”-ról: „*Övé: Oratio luctuosa...*” s a pontos leírás. Utána, Ruland Márton címszó alatt: „*a pozsonyi ág. ev. temetőben egy sirra fektetett kő réztábláján következő sírirat olvasható:*

¹⁹ Révai Nagy Lexikona. 16. köt. Bp. 1924. 437. — Magyar-Kossa Gyula: *i. m.* 3. köt. Bp. 1931. 360., 4. köt. Bp. 1938. 438. lábjegyzet., Vámosy István: *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban*. Pozsony 1901. 47–52., *Magyar életrajzi lexikon*. 2. köt. Bp. 1969. 553., Waczulik Margit: *A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVII. század*. Bp. 1984. 324–326., Kuzmík, Jozef: *Slovník autorov slovenských ...* Zv. 2. Martin 1987. 640–641., *Slovensky Biografický Slovník ...* Zv. 5. Martin 1992. 142.

²⁰ *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) 2. köt. 1601–1635. Bp. 1983. 914 sq.

²¹ Fabó András: *Adalékok Czwithtingerhez*. In: *Új Magyar Athenás. Újabbkori magyar protestáns egyházi írók életrajzgyűjteménye*. Bp. é.n. 583–584.

*Vides. Viator.
 Joannis Rulandi.
 Medici. felicissimi.
 Nobilissima. hac. prosapia
 Quarti.
 Hic. sepositum.
 Quidquid. mortale. fuit.
 Sed.
 Immortales. animi. dotes.
 Haec. lapidis. augustia. non. capit.
 Vixit. annos. LXIII.
 Obiit. XVI. cal. non.
 (M. D. C.) (Rulandék czimere) XXXVIII.*

*Devici mortem, dum vixi, pharmaca dando,
 Nec jam succumbo: mors mihi namque. salus.*

Fabó tehát Ruland Jánosról beszélt és nem János Dávidról. Írása Szinnyi munkájánál korábbi, de már részletesen idézi az *Oratio luctuosa* címlapszövegét. Ugyanakkor a szó legszorosabb értelmében „pontos” sírfelirat-másolatban római számmal írja le az 1638-as évet a halálozás évének, egy x-szel kevesebbel, mint Weszprémi. *Magvary-Kossa* meg is rója ezért a szerinte téves évszámért.²² Fabó azonban élt Pozsonyban, s módjában állt pontosan lemásolni Ruland sírkövének feliratát, amit nemcsak a szöveg központozása és tördelése bizonyít, hanem az is, hogy a sírra fektetett kő réztáblájáról olvasta le, míg Weszprémi csak „kőbe vésett” feliratot említ.

Fabó 1638-as évszámának helyességéről e sorok íróját véglegesen egy halotti búcsúztató győzte meg. Az *RMK* III-hoz kiadott „Pótlások” 4. füzetében 7597. szám alatt szerepel a következő leírás:²³

„*WEGELIN, Josua: Medice cura Teipsum, Das ist. Artzt hilff dir selber. Erörtert... bey dem letzten Ehren-Gedächtnüss des weiland Edlen... und hochgelahrten Herrn Johannis Rulandi, Medicinae Doctoris... so wol bey des löblichen Königreichs in Nieder-Hungarn Frey- und Haupt Stadt Pressburg gewesen Physici. Als welcher An. 1638. den 6 (16.) Octobris im neuen Freudhoff daselbst ... bestattet worden, seines Alters in Climacterico Magno als 63. Jahr. Deme durch folgenden discurs parentiret M. Josua Wegelin, Pfarrer und Senior des Evangelischen Minist. und Contub. zu Pressburg. Leipzig — Breslau (1638). [Chronostichon.]*

A „Pótlás” forrása ebben az esetben *Németh S. Katalin*ak a wolfenbütteli *Herzog August Bibliothek* hungarikumairól készült és címlapmásolatokat is bemutató összeállítása volt.²⁴

²² *Magvary-Kossa i.m.* 4. köt. Bp. 1940. 238. — *Magvary-Kossa* itt Fabó Andrásnak a Figyelő 18. kötetében megjelent följegyzéseire hivatkozik.

²³ Szabó Károly—Hellenbrant Árpád: *Régi Magyar Könyvtár III. köt. Pótlások, kiegészítések, javítások.* 4. füzet. (Összeáll. Dörnyei Sándor és Szálka Irma.) Bp. 1993. — 7596. sz.

²⁴ *Németh S. Katalin: Ungarische Drucke und Hungarica 1480—1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel.* Teil 3.: S—Z. München etc. 1993. 766., No. H. 2274.

Medice cura Te ipsum,

Das ist.

Arzt, hilf dir selber.

Erörtert

Nach dem gemeinen Spruch, Wort/über den H. Wölken Ehrlich

Luc. 9. cap. v. 23.

Ερητι μοι, ἰατρὲ, θεράπευσον σεαυτὸν...

Von dem letzten Ehren-Gedächtniß

Des weiland Rolen/Ehrenvesten/GroßAchtbarr
vnd Hochgelahrten Herrn

JOHANNIS RULANDI,

Medicinæ Doctoris, vnd vieljährigen Practici selbstger Facultor, so wol bey des löblichen Künigreichs in Nieder-Hungern Frey- vnd Haupt Stadt Pressburg/ gewesenem Physici.

Als welcher An. 1638. den 6. (16.) Octobris nach Mittage/zwischen 1. vnd 2. Uhren sanfft vnd still. aus dieser Welt/ durch den zeitlichen Tod abgefodert/ vnd hernach den 10. 20. Octob. im neuen Frendhoff daselbst Ehrlich zur Erden bestattet worden/ seines Alters in Climaceterico Magno als 63. Jahr.

Deme durch folgenden discurs parentiret

M. JOSUA VVEGELIN, Pfarrer vnd Senior des Evangelischen Minist. vnd Concub. zu Pressburg.

Theodoretus Episcopus Cyrensis ad Græcos infid. Serm. 6. de Dei provid. p. 100. lib. 42. .

Hos Medicos maxime laudare solent: non qui nos quidem hinc munitis curandos ægros committunt; sed qui pallium deponunt, interulamq; succincti suis ipsi manibus terram accipiunt, ulcusq; . Si sit opus, incidunt, nec, factorem ulcers avertantur, vnd autem profluentem tantum excipiunt, spongiæq; inspergunt, & unguenta compingunt. ~~sed~~ remedia multa conficiunt, q. x. adhiberi Medicinæ lex jubet.

*****

Leipzig/

Diß haben so gestalt nach Christlichen GeVverben
J V L V Crenier Verl. g. in Dr. L V V pferis Erben.

Ebből a közlésből egyértelművé vált, hogy Pozsonyban egy olyan Johannes Ruland nevű orvos élt, aki 1638-ban, 63 éves korában hunyt el és így nem lehetett azonos azzal a Joannes David Ruland-dal, akinek *Pharmacopoea Nova*-ja 1644-ben jelent meg, a mű előszava pedig 1641-ben kelt. (Elképzelhető, hogy Weszprémi azért toldotta meg a XXXVIII-at egy X-szel, mert saját korábbi feljegyzését tévesnek ítélte, hiszen így nem illett volna bele Ruland János Dávid életrajzába.) Mintegy kiegészítésképpen említsük még meg, hogy a Wegelin-féle halotti megemlékezés dátuma nem lehetett elírás, hiszen annak szerzője, a talán leghíresebb pozsonyi német evangélikus lelkész és esperes 1640-ben maga is elhunyt.²⁵

A fentiek fényében megkíséreltük a két, immár különvált Ruland János és János Dávid életének adatait némiképpen tisztázni.

Ruland János. Lauingen, *1575—†Pozsony 1638

A régi egyetemi matrikulákból annyit tudhatunk meg, hogy egy Johannes Rulandus Lauinganus 1600. XI. 8-án iratkozott be a tübingai egyetemre, majd 1603-ban a bázeli egyetem következett, ahol 1604-ben doktorrá avatták.²⁶ A bázeli anyakönyv 3. kötetének *Nachtrag*-ja szerint lehetséges, hogy ez a Ruland azonos az 1575-ben született pozsonyi orvossal és városi fizikussal, aki 1638-ban halt meg.²⁷

Bizonyos kétségeink támadhatnak afelől, hogy aki 1604-ben Alsó-Ausztria hivatalos orvosa lehetett, azonos-e az 1604-ben Bázelen doktorálttal. Payr Sándor soproni várostörténésznel találunk utalást arra, hogy Ruland János már 1600-ban pereskedett Kober Tamás (Tóbiás!) soproni orvossal, de az osztrák „*Landschaft*” kibékítette őket.²⁸ Ugyanitt olvashatjuk, hogy Rulandus János bécsújhelyi orvos ajánlotta Sopronba konrektornak Klokovius Jánost, aki aztán 1612 és 1624 között Sopronban működött. A kétségeket erősítheti, hogy az egyetemi matrikulák átnézésekor a Joannes Rulandus névre bukkantunk Padovában 1588-ban, Bázelen már 1590-ben, nemcsak 1603-ban, de a bécsi egyetem anyakönyvében is szerepel egy 1587-ben, igaz, ez *Schuidinensis Silesius*.²⁹

Payr mindenesetre azonos személynek tartotta a bécsújhelyi orvos Rulandot a később Pozsonyban működővel. S azt is tudjuk, hogy abban az időben több egyetemen is hallgattak medicinát az orvosok, miközben több éves szünetek is voltak. Mivel pedig akkoriban igen kevés volt a tanult orvos, sok a borbély, felcser, az egészen kezdő orvosok is könnyűszerrel kaphattak hivatalos állást. Noha tehát nem zárhatjuk ki teljes biztonsággal azt, hogy a Bécsújhelyt működő hivatalos orvos és a Pozsonyban letelepedett két különböző személy,

²⁵ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977. 694.

²⁶ *Matrikel Tübingen i. m.* Bd. 2. 3. 1. 16 848 és *Die Matrikel der Universität Basel*. Bd. 3. 1601/02 — 1665/66. Basel 1962. 28.

²⁷ *Matrikel Basel i. m.* Bd. 3. Nachtrag. 749.1. 1603/14. „Vielleicht identisch mit Johann Rulandus *1575. 4. XII. Pressburg dr. med. u. Physicus †1638. 6/16. X. in Pressburg. Stolberg 3. 535.” — A bázeli hivatkozás alapja a „Katalog der fürstlich Stolbergischen Leichenpred. Sammlung”, amely jelenleg Wolfenbüttelben van, és feltehetően a Wegelin-féle halotti búcsúztatóra vonatkozik. Legalábbis jelzete erre utal: Lp. Stolberg 19244.

²⁸ Payr Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története*. 1. köt. Sopron 1917. 247. Itt említjük meg, hogy Sopron városának élénk kapcsolatai lehettek Regensburggal (pl. 1610 és 1632 között az ev. iskolának két rektora is onnan jött: Schwanshofer Kristóf és Hausmanner Kristóf). De Lauingennel is kapcsolatban kellett állniuk, hiszen Lackner Kristóf soproni polgármester *Corona Hungariae Emblematice Descriptio* c. műve 1615-ben Lauingenben jelent meg.

²⁹ *Matrikel Basel. i. m.* Bd. 2. 1532—1601. Basel 1956. 382.1. — *Die Matrikel der Universität Wien*. Bd. 4/1. Wien—Graz—Köln 1961. 19.

mégis az a valószínűbb, hogy egyetlen emberről van szó, s ő az, aki 1604-ben az evangélikusokat támogató *Dersffy Ferenc* felkérésére halotti búcsúztatót írt *Nádasdy Ferencről*.

1609-ben mindenesetre már Pozsonyban találjuk orvosként Joannes Rulandust. Fennmaradt ugyanis adat arról, hogy *Kessl Bálint* pozsonyi gyógyszerésztől, aki olcsó pénzen régi és romlott gyógyszereket vásárolt, s azokat árulta, Ruland városi „fizikus” követelésére ezt a készletet elkobozták.³⁰

Duka-Zólyomi Norbert megkísérelte összeállítani a pozsonyi városi orvosok jegyzékét; ő is 1609-ben említi Ruland Jánost városi orvosként, „*physicus ordinarius civitatis*”-ként szemben az ad hoc feladattal esetenként megbízott „*physicus in civitate*”-vel. (Utóbbiak a városban letelepedett, engedélyezett praxisú orvosok voltak.)³¹ Magyary-Kossánál azt az adatot is megtaláljuk, hogy „*Cascus János Pozsony város orvosa (bestellter Medicus) panaszkodik fizetésének leszállítása és elbocsátása ellen*” 1608-ban.³² Így felélelezhetjük, hogy Ruland 1608—1609 táján került ebbe a pozícióba. Tekintettel arra, hogy ekkor már a pozsonyi német ev. lelkész és az iskola rektora is Lauingenből származott, joggal vélhetjük, hogy Rulandot, mint honfitársukat, ők javasolták erre a posztra.

A városi orvos intézménye ebben az időben már meglehetősen szabályozott volt. A pozsonyi városi orvosnak például előírták, hogy külön szegényrendelést tartson, és a 17. században a városi orvosok már — bár nem kötelezően — megkezdtek a gyógyszerészek, gyógyszerterek ellenőrzését is.³³ A városi orvosokat viszont az őket alkalmazó városi tanács ellenőrizte, ugyancsak szigorúan. Láttuk ezt a fentebb említett Cascus János esetében, de Rulandnál is ez tapasztalható. A Pozsony városi jegyzőkönyvben határozat áll arról, hogy Rulandot 1611-ben — ellenségei áskálódására — ugyan elmozdítják állásából, de kérésére, mivel szerinte a hibás gyógykezeléséről szóló rágalmak hamisak, a város úgy határoz, hogy az év végéig megmaradhat a fizikusi hivatalban, s ha továbbra is maradni akar, úgy azt is engedélyezik, de díjazás nélkül.³⁴ (A díjazásra vonatkozóan is maradt fenn adat: 1609-ben Ruland mint „bestellter Physicus” 156 birodalmi tallért kapott. A hivatalos városi orvos ezen kívül kényelmes lakást, tüzelőt és bort kapott.)³⁵

Lehetséges, hogy bár díjazás nélkül, de hivatalát Ruland még egy ideig gyakorolta. A következő ismert városi orvos, Jenisch Pál kinevezési okmánya 1615 jan. 5-én kelt.³⁶

Ruland János valóban híres orvos volt, akit nemcsak a pozsonyi betegek kerestek fel gyógyulásért. Lőcse város levéltárában maradt fenn egy levele, amelyet betegéhez, *Teufel Kristóf* lőcsei jegyzőhöz intézett.³⁷ Az 1637. április 30-án kelt igen érdekes levélben Ruland

³⁰ Magyary-Kossa i. m. 2. köt. Bp. 1929. 86.

³¹ Duka-Zólyomi, Norbert: The development of the district medical offices in Hungary from the Middle Ages to the 18th century. In: *The Town and State Physician in Europe from the M.A. to the Enlightenment*. Wolfenbüttel 1981. 134—135.

³² Magyary-Kossa: i. m. 3. köt. 312. 1121. sz. Itt a különböző elnevezések között bizonyos zavar van. Vámosy i. m. 83. 1. említ egy Joannes Coccus (Czekus)-t, aki „Spitalarzt” 1607-ben, aki azonos lehetett Cascus Jánossal.

³³ Hahn Géza: *A magyar egészségügyi története*. Bp. 1960. 13—14.

³⁴ Vámosy: i. m. 22. (2. sz. lábjegyzet): „P. A. 1611. június 17. 140. I. Über Ansuchen des Herrn Doctor Johannes Ruland wider seine Verläumder die ihm in seiner Cur hinterrücks fälschlich ausgeschrien und ihm höchlich verkleinert — beschlossen worden, dass man ihm dieses vollige Jahr noch das Physikatsamt passieren wolle, wenn er weiter bleiben und practiciren wolle, solle ihm dieses freistehn, doch ohne Besoldung.”

³⁵ Vámosy i. m. 26.

³⁶ Vámosy i. m. 304—305. Jenischius Paulus tisztii főorvosi kinevezési okmánya.

³⁷ Magyary-Kossa i. m. 3. köt. 352—353., 1279. sz. Johan[nes] Ruland D[octor] levele Teufel Kristóf lőcsei jegyzőhöz „cursim datae ex Musaeo Posenien[sis] die 30. April 1637.”

nemcsak egy korábbi kezelésért kapott 12 birodalmi tallér kézhezvételét nyugtázza, de pacien-
se panaszaira 50 nagyobb és 50 kisebb pilulát is küld, részletes utasítással arra, hogy melyiket
mikor és miképpen vegye be. Együttal azzal nyugtatja meg betegsége kiújulása felől, hogy a
rendkívül hideg tél sokféle nyavalyát hozott elő.

Mint a Ruland János Dávidnak tulajdonított életadatok között olvashattuk, Bethlen István
gróf — másutt *Bethlen Gábor* nevét említik — udvari orvosa volt, kinek ajánlására II. Ferdi-
nánd 1622-ben magyar nemességgel jutalmazta meg.

Johannes Ruland arcképe

Az arcképen, amelyet 1623-ban metszett *Lucas Kilian* rézmetsző, már láthatjuk Ruland nemesi címerét.³⁸ Az a tény, hogy a neves augsburgi művész, aki pl. Bethlen Gáborról és *Pázmány Péterről* is készített portrét, önálló lapot szentelt Rulandnak, arra utal, hogy az már ekkor híres és feltehetően jómódú orvos volt. Ezt erősíti meg a kép alatti pár soros vers, amely egyfelől azt említi, hogy gyógyító- és alkimistaként egyaránt ismert volt, másfelől azt, hogy a Ruland nemzetség, a „*Gens Rulandica*” híre — az irigyek ellenére — egyre növekszik. A képen Ruland nemes voltát nemcsak a címer tanúsítja, hanem az is, hogy karddal az oldalán láthatjuk. Orvos és alkimista voltáról pedig az orvosi és alkimista eszközök, valamint alkimista jelképek, mottók vallanak.

Itt jegyezzük meg — mintegy zárójelben és Szathmáryt plagizálva —, hogy az orvosi és főleg az aranycsinálói szolgálatok „legolcsóbb honoráriuma” a nemesség volt (hiszen az orvosoknak nem kellett a címer mellé birtokot adni).³⁹

Visszatérve Ruland képére és a „*Gens Rulandica*” hírnevére, a vers szerzőjéről szükségesnek látjuk megemlíteni, hogy az *Petrus Meiderlin* (Meuderlin), aki 1582-ben született, Andreas Rulanddal egy időben, 1597-ben iratkozott be a tübingai egyetemre.⁴⁰ Mint már említettük, Andreas Ruland Regensburgban volt orvos, talán ő volt a pozsonyi sírfeliratban említett négy híres-neves Ruland egyike, a két Martin és természetesen a sírban pihenő János mellett.

Valószínűleg többet is lehetne tudni Ruland János életéről, ha sikerült volna Wolfenbüttelből megkapni *Josua Wegelin* neki szentelt halotti búcsúztatóját. Sajnos, noha kétségtelenül megvolt a könyvtár állományában, hiszen Németh S. Katalin gyűjtésében a címlapot is megismerhettük, sőt jelzetre is hivatkozhattunk, ismételt kérésünk ellenére sem sikerült másolatot kapnunk. Kaptunk viszont helyette egy mikrofilmet, amelyen egy eddig ismeretlen nyomtatványt láthattunk, nemcsak Ruland Jánosra, hanem Ruland János Dávidra is vonatkozó adalékokkal.

Németh S. Katalin rövidített leírásában a terjedelem meghatározásakor számozott és számozatlan lapok is szerepeltek, valamint alkalmi versek szerzőinek felsorolása. Úgy gondoljuk, hogy Wolfenbüttelben egyetlen nyomtatványnak vették a halotti beszédet és a halottat dicsőítő verseket. Időközben azonban, felismerve, hogy más évből keltezett önálló címlapja van a versgyűjteménynek, különválasztották, s ezt küldték el az általunk kért helyett.

„*Pro usu lectoris habent sua fata libelli*” — ez a gyakorta idézett megállapítás esetünkben szó szerint érvényes. Már a címlapból kiderül, hogy a nyomtatvány egy Johannes Rulandus halála után két évvel megjelentetett versgyűjtemény:

Fama posthuma, Quam ... Dn. Johanni Rulando, Medicinae Doctori, Practico celeberrimo, Physico in ... Civitate Posoniensi ... Anno Christi M.DC.IIXL. Aetatis vero LXIII. Mortalitatis legi obsecuto ... carminibus epicediis, in fano Memoriae ... decantatum iverunt Cognatorum, Amicorum & Concivium in Rep[ublica] Literaria ... nomine venientes. Lipsiae, Sumpt. Heredum Joh. Preferti Bibliopol. Wratisl. Typis Henningi Köleri 1640. — (24) p. 4°

³⁸ Az arcképet Magyary-Kossa (i.m. 3. köt. 361.) közölte, természetesen ugyancsak Ruland János Dávid portréjaként.

³⁹ Szathmáry: i.m. 275. Rudolf császárról írva: „Az aránylag fősvény király a legolcsóbb kitüntetést adta” a nemességgel, megelégedése jeléül.

⁴⁰ Jöcher: i.m. Bd. 3. 487—488., ill. *Matrikel Tübingen* i.m. Bd. 1. 741., 228.19, míg Andreas Ruland ugyanott 739., 227.58. sz.

FAMA POSTHUMA;

Quam
Viro Nobili, Excellentissimoq;

DN. JOHANNI RULANDO,

Medicinæ Doctori, Practico celeberrimo, Physico in libera
 regiaq; Civitate Posoniensi in Ungariâ, ut multo rei medicæ, ita
 præsertim Panacææ nomine meritissimo,

Annô CHRISTI M. DC. IIXL.

Ætatis verò LXIII.

Mortalitatis legi obsecuto, ex inquietissimis hujus

Seculi turbis,

ad pacatissimas Cœli sedes, quâ Animam,

et quietissimos Terræ sinus, quâ Corpus

RECEPTO,

CARMININIBUS EPICEDIIS,

In fano Memoria,

Anxio, ut-ut frustraneo, hoc quidem Seculi
 desiderio,

Flebili voce & calamo,

Voto tamen & spe latiori,

decantatum iverunt

Cognatorum, Amicorum & Concivium in Rep. Lite-
 rariâ, defuncto etiamnum benè cupientium
 nomine venientes.

*****

L I P S I Æ

Sumptibus Heredum Joh. Perferti, Bibliopol,

Wratisl.

TYPIS HENNINGI KÖLERI.

AN, M DC XXXX.

A Johannes Ruland emlékére kiadott mű cimlapja

A kis nyomtatványban szereplő versek egytől egyik az elhunyt Johannes Ruland nagy tudását dicsőítik. Szerzőik közt soproni és pozsonyi hungarusok mellett a Boroszlóhoz közeli lengyel kisváros, Namyslów ev. lelkésze, diakónusa, rektora dicsőítette a nagytudású orvost és alkimistát, többször említve az egyetlen leszármazottat, Joannes Davidot. A gyászversgyűjteményben Caspar Heuchelin azt írja, hogy Ruland temetésén a koporsót nem kísérte zokogó hitves. („*Nulla quidem sequitur flendo tua funera conjunx.*”) Vagyis valóban sem özvegy, sem más utód, Ruland János Dávidon kívül.

Így jutottunk el végül az immár valós adatokkal megismerhető Ruland János Dávidhoz, méghozzá éppen a véletlen adományából, a *Fama Posthuma* révén.

Ruland János Dávid. Regensburg, *1607 előtt—†Modor vagy Pozsony, 1647 körül. Martin Ruland jun. regensburgi működése idején, tehát 1607 előtt született, feltehetően másodszülött fiúként. Orvosi tanulmányait Wittenbergában végezte. 1628-ban iratkozott be, egy évvel a legifjabb Martin után.⁴¹ Két disputációjára találunk adatokat *Mundt-Wichert* már idézett gyűjteményében:⁴²

Ruland, Johann David (Regensburg): Disputatio continens controversias aliquot, quae in chymia inter chymicos cum Artistotelicis et Galenicis agitari solent. Präs. Johann Scharf. Wittenberg (*Haken*) 2. XI. 1629. 8 Bl[ätter] és

Ruland, Johann David (Regensburg): Disputatio medica de scabite vulgo sic dicta. Präs. Johann Georg Pelshofer. Wittenberg (*Auerbach*). 6. X. 1630. 20. Bl[ätter]

A harmadik disputációt az Egyesült Államok National Union Catalog-ja, Központi Katalógusa írja le:⁴³

RULAND, Johannes David 1585—1648 (ők is így, természetesen): Disputatio X. de urinis. In: *Sennert, Daniel: Epitome institutionum medicarum...* Wittenberg 1631. V—X., 12. p.

Erre a munkájára, mint Pharmacopoea-jának tartalmi előzményére maga Ruland János Dávid is hivatkozik, így már Szinnyi és előtte Weszprémi is említi, bár évszám nélkül. (Ha ismerték volna az évszámot, az 1631-et, nem is vonhatták volna össze egyetlen személlyé a két Jánost.)

Még 1636-ban is megtaláljuk Johann David Rulandt Ratisbonensis Bavarus-t egyetemi polgárként. Az Odera melletti Frankfurt matrikulájában szerepel, mint „*Medicinae Candidatus*”.⁴⁴

A fentebb említett *Fama Posthuma* szerencsére további sorsával is megismertet. Az idősebb Ruland tudományát magasztalók ugyanis buzgón emlegetik, hogy e tudománynak van örököse. Unokaöccse az, aki nemcsak rokona, de tanítványa is volt. „*Vivit, adestque Haeres... Jan David, patruī qui aemulus, patris, ossibus ... solis avis, bustoque renascens, jacturam tanti sarciet arto VIRI*” — írta például *Christophorus Albinus, Polonorum Ecclesiastes*, Namyslów-ból. A versek többségének szerzője azonban magyarországi evangélikus személyiség:

⁴¹ *Album Acad. Viteb.* Jüngere Reihe i.m. Teil 1. 320., 1628. 140.

⁴² *Mundt—Wichert: i.m. Bd. 3., 32.*

⁴³ *National Union Catalog Pre-1956 Imprints.* Vol. 509. London-Chicago 1977. 531. (050.8911)

⁴⁴ *Aeltere Universitäts-Martikeln I. Universität Frankfurt a.O. Bd.1.* (1506—1648). Neudruck d. Ausg. 1887. Osnabrück 1965. 735. (10)

Pozsonyiak:

Daniel Schmid német ev. lelkész, Pozsonyban 1635—1660;

Daniel Tiefenbacher ev. rektor, 1627-től Pozsonyban;

Jacobus Esslinger (Esslinger) tanár az ev. gimnáziumban, később lelkész;

Caspar Heuchelin jogász, később városi jegyző Pozsonyban;

Johannes Kusser (Couserus) ekkor feltehetően pozsonyi tanuló, később soproni tanár és kántor, majd pozsonyi és végül stuttgarti orgonista.

Soproniak:

Paulus Schubert ev. lelkész, a sopronvidéki német egyházmegye esperese;

Matthaeus Bardeller német ev. lelkész;

Christophorus Schwanshofer ev. rektor;

Lucas Valla rektorhelyettes, később a soproni ev. gimnázium rektora;

Johann Christoph Mezger városi jegyző Sopronban.⁴⁵

A versek sorát magának az unokaöcsnek búcsúzása zárja. Könyörög Krisztushoz, hogy adjon néki nagybátyjához hasonló életet. A verset, s ezzel az egész gyűjteményt az atyja helyett atyjaként szeretett nagybátyját gyászoló sorokkal imígyen zárja: „*Patruí imo Parentis, heu longe desideratissimi... obitum lugens Johannes David Rulandus D[octor] ac Namislaviensium Medicus*”.

Így hát ebből a nyomtatványból egyértelműen kiderül, hogy Joannes David Ruland 1640-ben egy lengyelországi kisvárosban, Namysłów-ban volt orvos. A nagy Ruland János utolérhetetlennek tűnő tudását magasztaló versek felérnek egy mai reklámfüzettel: a pozsonyi és soproni evangélikusok színe-java hívja fel a figyelmet arra, hogy a *Gens Rulandica* utolsó sarja is orvos, kiváló tanárként maga a tudós nagybácsi hagyta rá tudományát.

Ezek után nem meglepő, hogy Ruland János Dávid ismert művét, a *Pharmacopoea Nova*-t már a Pozsony megyei Modorban fejezi be, az előszó tanúsága szerint 1641. október 25-én. De a terjedelmes mű egy részét feltehetően még nem itt írta.⁴⁶

A Magyar Kossa által „belső-farmakopea”-ként aposztrofált⁴⁷ munka a Magyarországon megjelent legrégebbi receptgyűjtemény. Szerzője ezzel a teljesen „újszerű” receptgyűjteménnyel a szegények számára is hozzáférhető gyógyszereket, emberi és állati ürüléket javall a legkülönbözőbb betegségekre. Pl. a tehén és birka ürülékkel lehet a golyvát, a heregyulladást, a tüdőbajt gyógyítani, de a férfierő újraélesztésére és orrvérzés ellen is alkalmazható. A tyúkpiszok viszont veszettségre, a libaé sárgaság ellen, míg a varjúé köhögés és fogfájás ellen hatásos.⁴⁸

⁴⁵ A *Régi Nyomtatványok Magyarországi Szerzői* tervezett címmel készülő életrajzi gyűjtés adatai (OSzK).

⁴⁶ *Pharmacopoea nova in qua reposita sunt stercora...* Lőcse 1644. RMK II. 652 (= RMNY 2071) és Nürnberg 1644. RMK III. 6248. Az Index Morborum végén „Dabam in Regia ac Libera Civitate Modrana... MDCXXXI.”

⁴⁷ Magyar-Kossa: i.m. 3. köt. 316., 1313. sz.

⁴⁸ Portisch, Emil: *Geschichte der Stadt Pressburg-Bratislava*. Bd. 2., Pressburg-Bratislava 1935. 150. Weszpréminél, a kiváló fordításban magyarul is olvashatjuk a *Pharmacopoea*-ban szereplő, névtelen üdvözlő verset, amely klasszikus stílusban ugyan, de jellemzi a tartalmat:

*Mint amiként a fa is kicsi magból kél, de hatalmas
ágakat és árnyas lombkoronát kerekít,
így nő fel s terjed ki dicsőséged csemetéje,
hogy hordozza örök, fénysugarazta neved.*

Ez a gyógymód nem előzmények nélküli. Nem véletlen, hogy egyes receptek alatt Martin sen. és Martin jun. szerepel forrásként, de többször találunk *Johann. Ruland* nevet (pl. 100. l.), ugyanakkor önmagára Joann. David Ruland-ként hivatkozik (pl. 112. v. 127. l.). Hogy a maga korában ilyen olcsó gyógymódok sikerre számíthattak, azt az is bizonyítja, hogy egyazon évben Lőcsén és Nürnbergben is megjelent. (A sikerhez minden bizonnyal a Ruland név nimbusza is hozzájárult.)

Hogy János Dávid működött-e orvosként Pozsonyban, nem tudható. Városi orvos szinte bizonyosan nem volt; Duka Zólyomi nem találta nevét a városi számadáskönyvekben, amikor akár olyan ad hoc megbízottként is kereste, aki fizetést húzott a várostól. A legidősebb Martin orvosi kéziratán a possessor i bejegyzés 1641-ből való, János Dávid akkor kaphatta kézhez, s nem korábban. Ez is arra utal, hogy a kézirat Martin jun.-tól Prágából, feltehetően előtte Pozsonyba, Ruland János birtokába került. Duka Zólyomi azt írja, hogy János Dávid 1647-ben bekövetkezett halála után a kézirat nem kerülhetett rögtön az ev. liceum levéltárába, akkor ugyanis nem élte volna túl az intézmény 1672-ben bekövetkezett feloszlatását. Ebből a mellékesen odavetett mondatból eredeztethető az 1647-es halálzási év.⁴⁹ Paul Spindler korábban említett *Centuria*-jának előszavában Karl Rayger — szintén pozsonyi orvos — azt írja, hogy Ruland Spindlerre hagyta a nagyatyai kéziratot. Spindler életrajza⁵⁰ meglehetősen zavaros; rövid ideig lett volna csak orvos Pozsonyban, s élete további részében Regensburgban telepedett le. De a kóreseteket, amelyek a *Centuria*-ban szerepelnek 1630 és 1665 közötti gyűjtésből idézi, így azt is vélhetjük, hogy Ruland később, de még 1665 előtt halt meg.

Ezzel a *Gens Rulandica* híres orvosainak sora lezárult. Több Ruland szerepel még a bibliográfiákban, de sem Lauingen, sem Regensburg, legfőképpen nem Pozsony vagy Modor — még utalásként sem — található életadataik közt. Ruland János Dávid is úgy tudhatta, hogy családjának magva szakadt, különben az értékes és a családban öröklődő *Thesaurus Medicus*-t nem hagyta volna Spindlerre. A Ruland család hírneve azonban tovább élt, életrajzi és általános lexikonokban találkozhatunk nevükkel, elsősorban a két Martin esetében. Nem szólva arról, hogy a 20. század második felében is megjelent Martin Ruland sen. egy munkája. A hildesheimi Olms cég 1964-ben megjelentette reprintben a *Lexicon alchemiae* frankfurti 1612. évi kiadását.

Mrs. G. WIX MA
H—1091 Budapest
Mester u. 71.

*Bár nevedet beragyogja apád s nagyapád hire, mégis
önmagad érdemivel vágyol emelni hied.
Hogy mi hatása vagyon hugynak és béli belsalaknak
gyógyítás vonalán, erre a célra írod.
Ronda bűdös biz'e szer, de segélyt nyújt minden esetben,
mintha bizony mósusz volna, vagy ámbra akár.
Zóilus, ó szigorú kritikus, ki letéped, amit tudsz,
téphedd most a bűdös bakra tapadt ragacsot.*

(Weszprémi: i. m. 1. száz., Bp. 1962. 321.)

⁴⁹ Duna—Zólyomi: i. m. Ein ärztliches Vademecum 283.

⁵⁰ Vámosy: i. m. 53. — Szinnyei: i. m. 12. köt., 1357—1358.

SUMMARY

The Ruland family of German origin played an important role both in Hungarian and European medical history. Being a rather numerous family, and moreover, due to their habit of preferring to give the same first names to their children and because they worked in a relatively short period (ca. between 1550 and 1650), researchers often confuse one Ruland with the other. The present paper based on source-criticism, makes successful attempts to put the genealogy in order, presenting the history of the family, giving detailed biographies of each single Ruland and bringing together the bibliography of their works as well. As a result of her efforts the author puts a new light on the biographical data of the best known Ruland, namely of John David and at the same time she revisits the activity of John Ruland, who also lived and worked in Hungary.

A FŐVÁROSI DROGISTA SZAKISKOLA ÉS A DROGISTA SZAKMA OKTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE*

LÁRENCZ LÁSZLÓ

Egy kiváló, hírneves gyógyszerész, *Kazay Endre* (1876—1923) életrajzát kutatva megállapítottam, hogy a *Reanal Finomvegyszergyár* elődjének, a „*Galenus*” Gyógy- és Vegyszergyárnak — melynek alapítási ideje nem az 1933. év, hanem az 1905. év — az igazgató-fővegyészi teendőinek ellátása mellett Kazay Endre gyógyszerész, a mai értelemben mellékállásban, az 1909. évben alapított Fővárosi Drogista Szakiskolában is dolgozott.

Több archív anyagot felkutattam az iskolával kapcsolatban, melynek során elhatároztam, hogy a ma nemigen ismert „drogista” szakma megszerzésének körülményeit, oktatását felkutatom és megírom a néhai iskola történetét.

Az *Akadémiai Könyvkiadó* gondozásában — Budapest (1984) — megjelent *Magyar nyelv értelmező szótára* 1070. oldalán azt írják, hogy a „drogista” drogériában dolgozó, az ott tartott cikkek árusításával, illetve részben készítésével foglalkozó (szakképzett) kereskedő, illetve alkalmazott. A *Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára* szerint — Akadémiai Könyvkiadó Budapest (1976) — a 200. oldalán a „drog” kábítószer is jelent.

Az 1900-as évek elején a drogista szakmával kapcsolatban más értelmezés is volt, melyet a későbbiek során ismertetek. Leírom azt, hogy Magyarországon hogyan jött létre a drogista szakma oktatásának lehetősége és hogyan fejlődött tovább napjainkig.

Körülbelül abban az időben, amikor az orvosi és gyógyszerési hivatás különvált, alakult ki az ún. „gyógyanyag beszerzői”, vagyis ahogy akkor nevezték, drogista szakma.¹

Ha a Kazay-féle *Gyógyszerészeti Lexikon*í, vagy az *Idegen szavak és kifejezések szótárát* megnézzük, a drogistákkal kapcsolatban a következőket olvashatjuk:

- drogua* — gyógyfűszer, még fel nem dolgozott állati, növényi anyagok. A német *droog*-ból, de valószínű a görög *trohos* szóból származik.²
- drog* — holland eredetű szó, növényi vagy állati eredetű olyan anyag, amely gyógyászati vagy élvezeti célokra alkalmas vegyületeket tartalmaz, de nevezik kábítószernek is.
- drogéria* — gyógyfűszer kereskedés francia—német szó. Gyógy- és vegyszereket, egészségügyi, pipere- és háztartási cikkeket árusító üzlet, ma olykor az illatszerboltot is nevezik így.
- drogista* — gyógyfűszer-kereskedő francia—német szóeredet, a drogéria tulajdonosát, alkalmazottját jelenti.³

* Az országos oktatástörténeti pályázaton elismerésben részesült munka (Bp. 1987. szeptember)

¹ Baradlai J., Bársony E.: *A magyarországi gyógyszerészet története*. Bp. MGYE. kiadása, 1930. 18.

² Kazay E.: *Gyógyszerészeti Lexikon* II. kötet, Nagybánya, Molnár Könyvnyomda, 1900, 277.

³ Bakos F.: *Idegen szavak és kifejezések szótára* Bp., Akadémiai Könyvkiadó 1978.

A *drogisták*, tehát — saját megfogalmazásom szerint — gyógy- és vegyszerek, mérgek, egészségügyi, pipere- és háztartási cikkek kereskedésével foglalkozó személyek, és az előírt szakképesítés után önállóan, különböző gyógyszer-vegyszer nagykereskedésben „szakképzett kereskedőként” dolgoztak, pl. a a Kochmeister és utódainál, vagy a Török-Labor gyógyszeru-nagykereskedő cégnél, stb.

A századfordulón az általános műveltség társadalmi, sőt politikai fogalom volt. Az általános műveltség jelentette az ismereteknek és a társadalmi pallérozottságnak azt a standartizált szintjét, amely birtokosát arra minősítette, hogy a polgári társadalom teljes értékű tagjaként ismertessék el.

A dualizmus korai szakaszán létrejött és az 1900-as évek kezdetén szerephez jutott és teret nyert a magasabb szintű népoktatás, a polgári iskolák hálózata is.

A kereskedelmi iskolák mellett kisebb jelentőséggel működött a szakosított iparági magánhivatalnokokat képző felsőfokú ipari szakiskola is. Ezek a kereskedelmi iskolában oktatott szokásos adminisztratív ismeretek mellett bizonyos iparágak szerint áru és szakmai ismereteket is oktattak. Ez volt a helyzet a *drogisták* szakoktatása terén is.

A *drogisták* 1903-ban a *Drogista Ifjak Egyesületét* alapították azért, hogy a drogkereskedelemben működő alkalmazottak szervezettebb kapcsolata jöjjön létre. Az egymásközi kapcsolattal igyekeztek tudásukat és szakma iránti szeretetüket elmélyíteni.

A *drogisták* a szakképzéshez és a képesítéshez kötés kérdését hosszú éveken át felszínen tartották mindaddig, amíg sikerült az ipartörvényben a drogistaságot képesítéshez kötni.

A szakképzés fontosságát az 1911-es és az 1925-ös Drogista Kongresszuson dr. Szahlander Lajos (1877—1946) gyógyszerész, a drogista szakoktatás lelkes művelője propagálta.

A *drogisták* legjelentősebb vívmánya volt a Drogista Szakiskola megszervezése és beindítása. Az első tanév 1909/10-es iskolai évben indult be dr. gróf Festetich Géza Budapest Székesfőváros akkori tanügyi tanácsnoka engedélye alapján, 1909. szeptember közepén, a Röck Szilárd utca 13. szám alatt működő Kereskedelmi Iskolában.⁴

Most nézzük az iskola létrejöttének körülményeit: 1905 tavaszán az osztrák *drogisták* egyesülete memorandumot nyújtott be a képviselőházhoz és a Kereskedelmi Kamarához, amelyben a *drogisták* jogainak nem rendeleti úton, hanem törvényben való szabályozását kívánták.

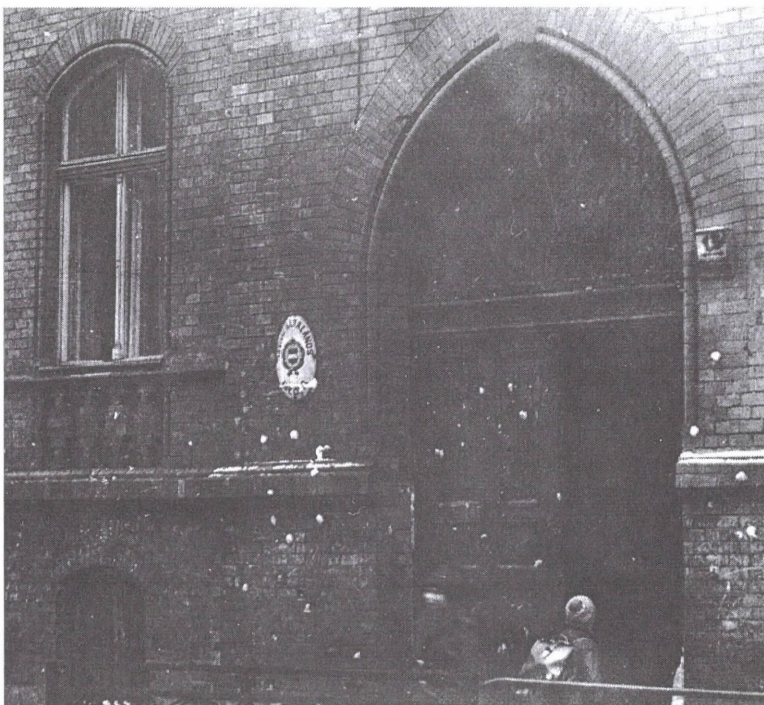
A memorandum a drogistaságot önálló iparnak kívánja kijelenteni és ezen ipar gyakorlásához a kor követelményeinek megfelelő képesítés életbeléptetését kérték.⁵

Az osztrák példát követve 1905-ben a Magyar Drogista Ifjak Egyesülete levelet írt a kultuszminiszterhez, amelyben kifejtették a *drogisták* és kereskedők egymástól való különbözőségét, rámutattak arra, hogy eddig hazánkban a *drogisták* semmiféle elméleti kiképzésben nem részesültek és az ún. „drogistaság” jóformán semmiféle kvalifikációhoz nincs kötve.

A kultuszminiszter elfogadta a *drogisták* érveit és elrendelte, hogy a Műegyetem 3 hónapos tanfolyamot szervezzon, melynek tárgyát a kémia, technológia, növénytan és ásványtan népszerű előadásai képezzék.

⁴ *Drogista és Illatszerész évkönyv* 1929—1932. évfolyamai, Bp., Bíró Nyomda (1933).

⁵ *Vegyí Ipar* 6, 9. (1905) — *Gyógyszerészi Hetilap* 334. (1905)

Az 1909-ben alapított drogista szakiskola bejárata: Somogyi Béla u. 13. szám

Hamarosan a *Gyógyszerész Hírlap* hírül adta, hogy a „... tanfolyam 1905. február 1-jén kezdődik, amely senkire nézve nem kötelező, azaz a drogistákra van bízva, hogy ki és mennyiben akar azon részt venni hallgatóként...”⁶

Dr. Deér Endre (1865—1938) gyógyszerész tudomást szerzett a rendelkezésről, sérelmesnek látta, hogy a Műegyetemen fogják képezni a gyógyszerészi szakmához közelálló drogistákat, ezért javaslatot terjesztett elő a Gyógyszerész Egyesület elnökéhez, melyben kérte, hogy „... a drogistasegédek elméleti kiképzésének ügyét a gyógyszerész gyakornoki tanfolyam tanári kara révén a Magyarországi Gyógyszerészi Egylet vegye kezébe...”, ami a két szakma közötti viszony javulását szolgálná.⁷

A drogisták képzésének beindítása igen elhúzódott. Ennek egyik oka az volt: a gyógyáru-nagykereskedők, mint munkaadók, nem szívesen fogadták azt, hogy a beosztott kvalifikációjában pozitív irányú változás fog bekövetkezni, a másik probléma pedig: ha a drogista szakképzés beindul, úgy megfelelően képzett szaktanárok alkalmazása válik szükségessé.

A Magyar Kereskedelmi Csarnok Drogista szakosztálya beadvánnyal fordult a Székesfőváros tanácsához, amelyben kérte egy drogista szakiskola felállítását. A kérést a tanügyi tanácsnok pártolólág terjesztette fel a tanácshoz.⁸

⁶ *Gyógyszerészi Hetilap* 39. (1905)

⁷ *Gyógyszerészi Értesítő* 408. (1905)

⁸ *Gyógyszerészi Közlöny* 475. (1909)

ÉRTESÍTŐ

Petrich Sándor nál. 1895. okt. 10

a budapesti drogista szakiskola 7. é. osztályából járó tanuló elismertetésül

Tantárgyak	Eredményeket		Észrevételek
	I. félév	II. félév	
Magyar olvasmányok és fogalmazás	jó	jó	a tanuló vizsgálatait követi
Kereskedelmi fektetvény			
Számolás			
Drogista iróda	elégséges	elégséges	
Történelmi tudományok alapismeretei			
Növénytan és drogismeret	-	-	
Vegytan, vegyszerismeret	elégséges	elégtelen	
Német nyelvi gyakorlatok			
Magyarviselés	habzó nem	jó	
Írásbeli dolgozatok külső alakja	hiányos	hiányos	
Az elmulasztott tanórák száma	2 igazolt 0 igazolatlan	8	

Szerkesztő: Magyarországi 1911.

Budapest, 1913. Január 25.

Budapest, 1913. Január 15.

Magyarországi Drogista Szakiskola
igazgató: *Haray Sándor*
osztályfőnök:

Magyarországi Drogista Szakiskola
igazgató: *Haray Sándor*
osztályfőnök:

Állam:
Q. J. K. J.
a tanuló juttat.

Q. J. K. J.
a tanuló juttat.

Központi nyomatékok VIII. csoport 34. sz.

Értesítő 1910-ből

Az oktatás végül is 1909-ben beindult. Az iskola címe: *Fővárosi Drogista Szakiskola Budapest VIII. kerület, Rökk Szilárd utca 13.* (ma: Somogyi Béla utca)⁹.

Az iskola élére igazgatónak dr. Szahlander Lajos gyógyszerészt nevezték ki, aki tanári karában elsősorban gyógyszerészeket alkalmazott. Itt találjuk többek között dr. *Wéber Dezső* (1883—1952) és Kazay Endre gyógyszerészeket is.

1912. októberében fővárosi és vidéki lapok, illetve a szaklapok híril adták,¹⁰ hogy „Kazay Endre gyógyszerészt, a Török-féle Galenus gyár igazgatóját, aki tudvalevőleg egyike a tudományosan legnagyobb képzettségű magyar gyógyszerészeknek, kinevezték a székesfővárosi drogista iskolához vegytan tanárnak”.¹¹

Kazay a mai értelemben vett mellékállásban is aktívan kivette részét. Az iskola anyakönyveit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy nemcsak a vegytan tanította nagy szorgalommal és tudással, hanem több mint 30 diáknak osztályfőnöke is volt 1915 szeptemberéig.¹² Tanítványai az ország minden részéből kerültek osztályába — főként a nagykereskedők, így a Thallmayer és Seitz, Molnár és Mózer, valamint Kochmeister Frigyes utódai gyógyárú nagykereskedők képeztették tanoncaikat.

Ha a szakiskola 1912/1913. iskolai tanév I/b. osztályának anyakönyvét vizsgáljuk, már a fedőlapon ott olvashatjuk Kazay Endre nevét, mint osztályfőnök, az anyakönyvet Kazay vezette, ebben a tanévben 31 diákja volt, többek között a fentiekben már említett nagynevű drogistáktól. A drogista képzés az 1905-ben javasolt 3 hónapos tanfolyam helyett 3 tanév volt. Az első évben magyar irodalmat, drogista (irodát) adminisztrációt, vegytan tanultak, a második és harmadik tanévben a fentiekén kívül kereskedelmi földrajzot, számtant, természettudományi alapismereteket, növénytant, drogismeretet, drogista egészségtant, valamint német nyelvet tanultak. A drogismeretet dr. *Wéber Dezső* gyógyszerész, a drogista egészségtant dr. *Pekár Mihály* orvos, egyet. m. tanár (1871—1942), a vegytan pedig Kazay Endre gyógyszerész oktatta. A többi szakoktatók nevére jelenleg még nincs megbízható értesülésem.

A tanév végén minden tanuló *ÉRTESÍTŐ*-t kapott, melyet az iskola igazgatója, a tanuló osztályfőnöke írt alá és a szakiskola bélyegzőjével hitelesítették. Az értesítőt a tanulóknak láttamoztatnia kellett munkaadójával, illetve főnökével. A „tanonciskola” befejezése után a tanuló „drogista” szakképesítést nyert.

Kazay a szakiskolában végzett munkájáról így írt sógornőjének, *Blahó Máriának* (1892—1972): „... az iskolámat egészen megszoktam, 7 lapban jelent meg kinevezési hírem, akkora »gezajrest« csináltak velem, mintha legalábbis egyetemi tanárnak neveztek ki. 31 tanítványom van már, szorgalmasan tanulnak és jókedvvel jönnek hozzám, mert érdekessé teszem a magyarázatot plauzibilis példákkal — például az Avogadro törvényét így magyarázom: ha két egyforma szoba egyike tele van férfival, a másik nővel, minden férfi mellé került egy nő, mindenkinek akad párja, ebből következik, hogy ugyanannyi férfi volt az egyik szobában, mint nő a másikban...” — Az Avogadro törvénye maga pedig emígy

⁹ Budapest Székesfővárosi Drogista és Gyógyárú Nagykereskedelmi Tanonciskola iratanyaga — Budapest, *Fővárosi Levéltár* VIII./738. jelzet. *Gyógyszerész Hetilap* 89. (1905)

¹⁰ *Gyógyszerész Hetilap* 742. (1912) *Vegyí Ipar* 6, 21. (1912)

¹¹ *Gyógyszerési Értesítő* 736. (1912) Adatok a Kazay Endre hagyatékából — ... a vegytan tanári állást 1912. október 15.—1915. június 30.-ig töltöttem be” ..., (*SOMKL Levéltár*)

¹² „Minősítvény” — Kazay Endre kéziratanyaga Budapest *SOMKL*.

szól: „Egyenlő térfogatú gázok egyenlő hőmérséklet mellett egyenlő számú molekulákból állanak...”¹³

Kazay Endre (1876—1923)

Kazayt, mint jól felkészült előadót, szerették hallgatói: élvezettel hallgatták gondosan összeállított előadásait „*Ő mint kitűnő gyógyszerész, kémikus, olyan előadói képességgel rendelkezett, mellyel hallgatóságának figyelmét teljesen lebilincselte és szórakoztatva, játszva tanított a legnehezebb dolgokra...*”¹⁴ Kazay az egyre növekvő gazdasági problémák és az I. világháború kitörése miatt kénytelen volt a budapesti munkahelyeitől megválni és bérbevette özvegy *Virágh Lászlóné* Bihar megyében levő vaskóhi gyógyszerárát.

Megjegyezni kívánom, hogy Kazay Endre életrajzát vizsgálva ellentmondás található abban, ha Kazay vaskóhi új munkavállalásának idejét (1915. március 1-jétől) és a *Fővárosi Drogista Szakiskolai* működésének idejét (1912. október 14.—1915 szeptemberig) egyez-

¹³ Kazay Endre levele sógornőjének, Blahó Máriának, kelt: Budapesten, 1912. december 2-án, a levélpapír a Fővárosi Drogista Szakiskola fejlécével volt, amely a Szerző tulajdonában van.

¹⁴ Mezibródzky Ignác gyógyszerész levele (aki évfolyamtársa és jó barátja is volt Kazaynak) Ö. Kazay Endrének Székesfehérvárról 1925. április 28-án — *SOMKL.* „Kazay kéziratanyaga”.

FŐVÁROSI KÖZSÉGI DROGISTA-SZAKISKOLA.

VIII., Rökk Szilárd-utca 13.

1912. XII. 2.

Kedves Mariska és Mindnyájuk!

X^{us} Mindenkettől Kövönjűk - jó kívánataitokat, míg a nagy-
mama is gratulált és virágokból készített, a Gáálok egy
ellenékiratot adtak át, melyben az udvarban közegészségi ma-
nyusított kórház kórházgondozását az udvari gyógyszerész kórház-
gondozásának, mellékelve egy recept kórház és vörös kár-
tyát met dinnél öltök. É. A. anekid kórházban lepedt meg.

Kazay levele sógornőjéhez

tetjük. A családi levelezésből és a tanonciskola anyakönyveiből megállapítható, hogy a tanévet Kazay osztályával befejezte. Családja a budapesti VII. kerület, Róna utca 35. szám alatti lakásából¹⁵ júliusban költözött Vaskóhra. Kazay kéthetenként bezárta a gyógyszerterá-
rat, Budapestre utazott családjához és egyben megtartotta óráit, augusztusban pótvizsgáztá-
tott az iskolában, hogy eleget tegyen vállalt kötelezettségeinek. Ugyanis, főmunkatársa volt
a Gyógyszerész Hetilapnak¹⁶ és munkatársa volt a Gyógyszerészi Értesítőnek is.¹⁷

A drogista szakiskola archív anyaga zömében elveszett. Kutatásaimat csupán a Fővárosi
Levéltárban talált anyagokra, a szaklapokban talált közlésekre és a Kazay családnál talált
eredeti levelekre alapozhattam, az egyes időszakokat ezért csak részben sikerült megbízha-
tóan feldolgozni. 1920-ban dr. Szahlander Lajos okleveles gyógyszerész a Felsőkereske-
delmi Iskola és a Fővárosi Drogista Szakiskola igazgatója felismerte azt a tényt, hogy a
drogistának is magasabb iskolai végzettségűeknek kell lenni. A gyógy- és vegyszerek,
egészségügyi pipere- és háztartási cikkek egyre növekvő sokasága megkövetelte, hogy csak
megfelelő kvalifikációval rendelkező egyének kapjanak drogista szakképesítést.

¹⁵ Budapest cím- és lakásjegyzéke Bp., Franklin társulat — Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda 1910—
1915. évek: ... „Kazay Endre gyógyszerész 1910—...1915. években ... főbérlet ... Családjával a Budapest VII.
(ma XIV.) kerület Róna út 35. szám ... alatt özvegy Gyöngyösi Jánosné — Lakásában — ... telekjegyzék-
száma: 2326” ...

¹⁶ Gyógyszerészeti Hetilap 549. (114)

¹⁷ Gyógyszerészi Értesítő 69. (1914)

A *Gyógyszerész Közlöny* 1920. január 20-i számában dr. Szahlender már ismerteti a drogista szakképesítés reformját, mely szerint „... csak olyan gyakornokokat kell felvenni a drogista szakiskolába, akik legalább a 4 középiskolát elvégezték, amely iskolai végzettség a gyakornoki idő tartamára is befolyással volna. — A több iskolát végzett egyén rövidebb idő alatt lenne segéd. Így a 6–7 középiskolát végzett csak 2 évig, a 8 középiskolát végzett csak 1 évig volna gyakornok...”

A szakiskolát gyakorlati szempontból kívánta tovább fejleszteni. A fő súlyt a laboratóriumi munkára helyezte, elméletből csak annyit kívánt, amennyi éppen szükséges a gyakorlathoz. A drogista szakmában való működést, az önálló árusítást szigorúan képesítéshez kötötte. A képesítéshez szükséges vizsgát egy vegyes bizottság előtt kellett letenni elméleti és gyakorlati tárgyakból. E vizsgát még a gyógyszerészekről is elvárta, ha az illető drogériát akart nyitni.¹⁸

A drogisták 1929-ben létrehozták a *Magyar Illatszerész és Háztartási Cikk Kereskedők Országos Egyesületét*. Ezzel céljuk az volt, hogy óvni és képviselni kell a Magyarország területén levő illatszerekkel, kozmetikai, háztartási cikkekkel, továbbá fodrász-felszerelési cikkekkel kereskedők üzleti érdekeit minden irányban. Szabályozták a drogista képesítés megszerzéséhez szükséges tanidőt, a mestervizsga letételének lehetőségét. Azoknak, akik valamely képesítéshez kötött iparban a tanoncidő befejezése után legalább 2 évig szakmai gyakorlatot igazoltak, mestervizsga letételének lehetőségét engedélyezték.

A tanidő 2 évnél rövidebb, illetve 4 évnél hosszabb nem lehetett, azoknál, akik valamely középiskola, vagy polgári iskola négy osztályát sikerrel elvégezték, vagy a 16. életévüket betöltötték. Továbbá 3 évnél hosszabb, vagy másfél évnél rövidebb tanidő nem lehetett.¹⁹

A drogista és gyógyáru nagykereskedő továbbképző tanfolyam tantervének
ÓRA ÉS TÁRGYKÖRELOSZTÁSA az 1930-as években

	FÉLÉV			
	I.	II.	III.	IV.
Magyar irodalom		1		
Magyar nemzet története			1	1
Magyarország földrajza	1			
Egészségtan	2			
Drogismeret	2	2	2	2
Gyógyáru és vegyszerismeret	3	3	2	2
Vegyszerismereti gyakorlatok			3	3
Műhelygyakorlatok	3	3	3	3
Fényképezés		2		
Üzletvezetés, jogi és közgazdasági ismeretek			2	2
Kirakatrendezés és hírverés	2	2		
Heti óraszám:	13	13	13	13

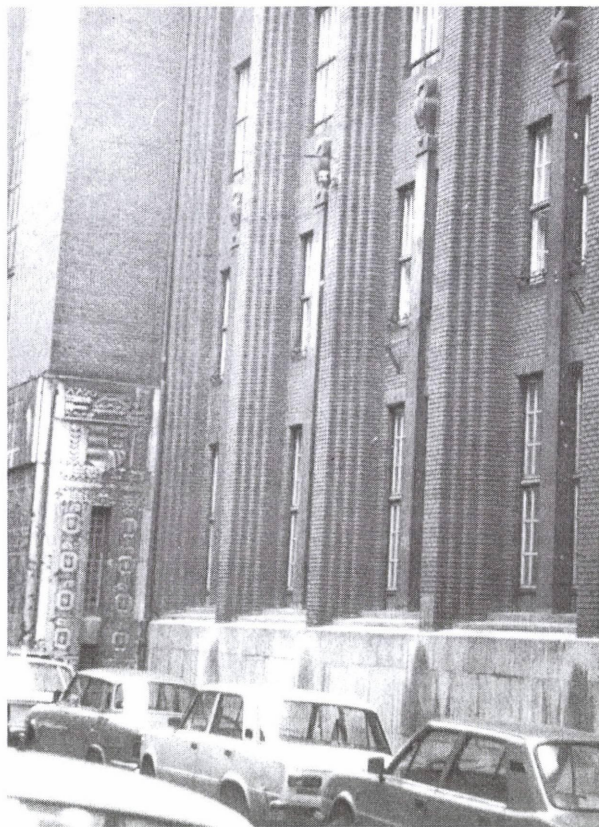
Ha a tanonc iparának gyakorlati ismereteit a kitöltött tanidő lejárta előtt kellő mértékben elsajátította, tanonciskolát (így a drogistáknál a budapesti drogista szakiskolát) sikeresen elvégezte, úgy az iparhatóság a munkaadónak és a tanoncnak a tanulói idő hátralevő részét

¹⁸ *Gyógyszerész Közlöny* 103. (1920)

¹⁹ *Ipartörvény* 1922. évi XII. tc. 89. §

elengedheti,²⁰ illetve előbb segédi vizsgára bocsátották és csak abban az esetben engedték el, ha a tanonc a segédi vizsgát sikerrel letette.²¹

Dr. Szahlander 1909—1912 közötti években tervezte és az ezt követő években berendezte a budapesti VIII. kerületi Vas utcai Felsőkereskedelmi Iskola kémiai laboratóriumát, ahol az 1920-as években a Drogista Szakiskola is helyet kapott. Szahlander, aki időközben egyetemi magántanár lett, életcélul tűzte ki, hogy a drogista szakképzést hatalmas tudásával, kiváló szervezőképességével és mérhetetlen kitartásával létrehozza.²²

A Vas utcai szakiskola napjainkban

A Drogista Szakiskola komoly intézménnyé fejlődött. A három évfolyamú iskola mellett volt egy egyéves továbbképző és egy egyéves akadémiai tanfolyam is.

²⁰ *Ipartörvény* 1922. évi XII. tc. 90. §

²¹ *Gyógyszerészeti Hetilap* 131. (1933)

²² *Magyar Drogista* 14, 12. (2) 1926.

Dr. Rex Ferenc (1886—1959) gyógyszerész javaslata meghallgatásra talált a drogista szakmai körökben, 1947 szeptembertől módosították a drogista és gyógyszeru nagykereskedők továbbképző tanfolyamának tantervét. Új tantárgyként jelent meg az „árusítás tan”, „előadó-képző”, „kirakat és hírverés tan”, az utóbbit a reklám és a jobb eladás érdekében oktatták.²³

A drogisták képzése a gyógyszerterek államosítása (1950) után a *Fővárosi Tanács Gyógyszertári Központjában* történt. 1964-ben az *Egészségügyi Minisztérium* intézkedése alapján a drogisták képzése megszűnt.

A székesfővárosi drogista szakiskola

I. *by* osztályának

anyakönyve

az 1912/3. — iskolaévről.

Károly Endre
osztályfőnök.

Az érdemjegyek gyűjteménye:

Érdemjegy	Megnevezés	Elemenstől	Iskolai dolgozatok kötet száma
1	26	Jelen	26
2	Szabályozás	16	16
3	Kövérő szabályozás	Előzetes	Törvény
4	Nem szabályozás	Előzetes	Aradation

Részlet a szakiskola anyakönyvéből (1912/1913)

A gyógyszerterekben dolgozó szakképzetlen dolgozók a munka mellett 1964-től végezték a gyógyszerterai asszisztensképző tanfolyamot. A tanfolyam ideje alatt munkaidejük egy részében gyógyszerterai gyakorlatot is végeztek. Ma már döntően gyógyszerterai asszisztensek dolgoznak a hazai gyógyszerterekben. Az *Egészségügyi Dolgozó* 1985 szeptemberi számában *dr. Horváth Károly*, a Gyógyszeru-értékesítő Vállalat fősztályvezetője nyilatkozatában hírül adta, hogy „... a megszűnt ... ügynevezett drogista képzés ... az idén ősszel huszonöt résztvevővel megindulhat ... a Magyar Gyógyszerészeti Társaság Gyógyszerügyi Szerveztályának kezdemé-

²³ *Közigazdasági Értesítő* 1947. 2. száma.

nyezésére ... Egészségügyi Minisztériumtól jóváhagyott tizhónapos tanfolyami képzés, ...alapján ... A hallgatók közel fele vállalatunk dolgozója, a többiek a Fővárosi és a Pest megyei Gyógyszertári Központtól vesznek részt. A továbbképzés után gyógyszer-gazdálkodási és raktározási ismeretekből vizsgáznak, illetve szereznek kiegészítő szakképesítést” ...

Az 1964, illetve az 1985 előtt végzett drogisták, valamint a raktárakban dolgozó gyógyszer-tári asszisztensek az ún. raktározási szaktanfolyamokon szerezhettek szakképesítést, kifejezetten gyógyszer-, vegyszer raktári munkára.²⁴ A budapesti József körúton működő Vegyszer boltban még zömében a Vas utcában végzett drogisták dolgoznak, a Gyógynövény Szaküzletekben a drogista szakma képviselőin kívül ma gyógyszer-tári asszisztensi oklevéllel rendelkezőket is találunk.

A Drogista Szakiskola magas színvonalú képezését az 1922. évi XII. tc. lehetővé tette. A törvény által biztosított nagy kedvezmények folytán az érettségizett fiatalok is jöttek a drogista pályára, ez szükségessé tette egy magasabb — akadémiai — jellegű tanfolyam megszervezését is. Szahlander a kétféle képzettségű drogista közti különbséget megszüntető továbbképző tanfolyamot megszervezte. Ez a tanfolyam ugyanazon a nívón állt, mint az akadémiai. Az akadémián és a szakiskolában magas szintű tanári kar működött, itt dolgozott többek között dr. Augusztin Béla (1877—1954) a növénykísérleti állomás vezetője, egyetemi tanár, aki a drogismeretet tanította. Ernyei József gyógyszerész, a Nemzeti Múzeum osztály-igazgatója, aki a latin terminológiát tanította, dr. Jakabházy Zsigmond, (1867—1945) egyetemi tanár, dr. Spargely Béla (1888—1982) gyógyszerész és nem utolsósorban dr. Winkler Lajos (1863-1939) gyógyszerész, egyetemi tanár adott elő.

A Drogista Szakiskola az alapítást követően pár év múlva, a Felsőkereskedelmi Iskola épületében működött, ma ebben az épületben, a Vas utca 11. szám alatt a Kereskedelmi Szakközépiskola működik, s ma a gyorsírók és gépirók képzése is itt történik.²⁵ E Drogista Szakiskolában egy korabeli lap szerint „... A tanulók elméleti tudásukat ... egy olyan magas nívójú iskolában sajátították el, ahol ... az előbbieken említett ... több világviszonylatban is legelsőrangú egyetemi tanárok, gyógyszerészek is tanítottak ...”²⁶

A korabeli szaklapokból megtudhatjuk, hogy a drogisták oktatása sehol a világon nem állt ilyen magas színvonalon, mint nálunk, Magyarországon.

A második világháború után 1947-től kezdve, megjelent a *Magyar Drogista* nem engedélyezett szaklapként, később Ipartestületi körlevél kézirat gyanánt. Néhány évvel később az Ipartestületi Körlevél *Drogista Ipar* címmel jelent meg, amely az ipartestület hivatalos közleményeit, tájékoztatásait tartalmazta.²⁷

A Drogista Szakiskola Vas utcai épülete a háború folyamán megrongálódott, ezért az ipartestület a gyógyáru nagykereskedők ipartestületével együttesen elhatározta, hogy „... tanoncaink nevelésének korszerű biztosítása érdekében a helyreállítási munkálatok végrehajtásához az anyagi fedezetet sürgősen elő kell teremteni...”

A budapesti Drogisták Iparegyesülete az alkalmazotti karral táncal egybekötött műsoros estet rendeztek 1946. november 16-án, melynek tiszta jövedelmét a Drogista Szakiskola épületének újjáépítési munkálatainak javára fordították.²⁸

²⁴ Dr. Várady József 1983. március 3-án kelt levele alapján.

²⁵ Schöner István drogista szóbeli közlése alapján és a *Gyógyszerészet* 387. (1978)

²⁶ *Drogista Közlöny* 266. (1931)

²⁷ *Drogista Ipar* — körlevél — 1947. február 5-i száma.

²⁸ *Drogista Ipar* — körlevél — 1947. február 1-ei száma.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROSI KÖZSÉGI DROGISTA-SZAKIRÁNYÓ
KERESKEDŐTANONCISKOLA

24. szám.
1943. évi.

Székesfővárosi Községi drogista-
szakirányó iskola
Budapest, VIII., Vas-utca

KERESKEDŐTANONCISKOLAI BIZONYÍTVÁNY

Székely Lajos herkedőtanonc, aki 1924. évi
július hó 9. napján Vasváron született és
nővérével, a Rákócziúti Székely M. József v. m.
bizonyítvány alapján vételtel fel, a drogista herkedőtanonciskolát az
1940. VI, 1941. VI, 4, 1942. VI, 3. iskolatömbben látogatta s a Rákócziúti b.,
évfolyamban a követelt bizonyítványt érdemelte:

Megnevezet: jelölt

Az egyes tantárgyakból tanúsított előmenetele:

...Hitt és erkölcsök	jeles
Magyar nyelv	jeles
Drogista irás	jeles
Vegyszerismeret	jeles
Vegyszerismereti gyakorlatok	jeles
Drogistaméret	jeles
Drogista gyakorlatok	jeles
Drogista egészségügy	jeles
Közgazdasági, ipari és kereskedelmi alapismeretek	jeles
Írásbeli dolgozatok külső alakja	jeles

Ikolázásán alatt mulasztott sem ezebből
kimentett sem hi nem mentett sem
Kelt Budapeston 1943. évi június hó 12. n.

Dr. Rex Ferenc
iskolavezető

János József
igazgató

Képz. nyelvi VITC n. 3. sz.

Budapesti Kereskedelmi és Kereskedelmi 1928 - 1993

A drogista szakképzés „állomásai”:
tanonciskolai bizonyítvány

846. szám.
1943. évi.

SEGÉDLEVÉL

Székely Lajos tanoncot, aki 1924. évi
július hó 9. -n született, a Rákócziúti Székely M. József v. m.
iskola III osztályát elvégezte.
— Székely Lajos gyógyszeripari herkedőtanonc
— Rákócziúti Székely M. József v. m. műhelyében
1940. évi október hó 24. -tól 1942. évi augusztus hó
30. -ig tanonci szakba vágó munkát végzett, a drogista
Rákócziúti Székely M. József tanonciskola 3. évfolyamát
eredménytel elvégezte és az
1943. évi október hó 1. -n tartott segédi vizsgálaton
jeles eredménnyel elvégezte és az
előmenetelt tanúsított, ezennel
segédé nyilvánított.

Kelt Budapeston, 1943. október 5. én.

TÓPÉTEK - LAKÓK
SZÉKESFŐVÁROSI KÖZSÉGI DROGISTA-SZAKIRÁNYÓ
KERESKEDŐTANONCISKOLA
1928 - 1993

Dr. Rex Ferenc
iskolavezető

János József
igazgató

Budapesti Kereskedelmi és Kereskedelmi 1928 - 1993

A drogista szakképzés „állomásai”:
segédlevél

1946-ban dr. Szahlander Lajos gyógyszerész, a Drogista Szakiskola igazgatója meghalt. Utódairól eddig keveset sikerült megtudni, azonban néhány fennmaradt írásos anyagból megállapítható, hogy halálát követően drogisták képzésére voltak javaslatok, elképzelések.²⁹

A Magyar Vegyipari Munkások Szabad Szakszervezetének Drogista Szakosztálya ismeretterjesztő előadást szervezett, melyen dr. Rex Ferenc gyógyszerész, gyógyszergyár tulajdonos előadásában kifejtette, hogy mennyire fontos a drogista jó felkészültsége és tökéletes szaktudása, mert „... ez az iparág az, amely az emberi, állati és növényi egészségüggyel annyira szoros kapcsolatban áll ...” Meggyőzően bizonyította be saját élettapasztalata alapján, hogy a gyógyszerész oklevél egymagában nem tesz senkit sem alkalmassá arra, hogy drogéria üzletet vezessen, mert a „... termelő ipari élet annyi gyakorlati vegyipari követelményt állít a drogistákkal szemben, hogy annak és a termelő ipar szükségleteit kielégítő tudásnak elsajátításához sajátos külön szakgyakorlat és továbbképzés szükséges ...” Dr. Rex hangsúlyozta, hogy a jövője érdekében elengedhetetlenül szükséges, hogy a drogista magát állandóan tovább képezze, hogy vele szemben felmerülő elméleti és gyakorlati követelményeknek mindenkor megfelelhessen.³⁰

²⁹ Dr. Szahlander Lajos (1877—1946) gyógyszerész életrajzi adatai szerint, +dr. Hegedűs Lajos „Gyógyszerész almanach” c. kézirata alapján.

³⁰ Fővárosi Levéltárban talált rendezetlen oktatástörténeti iratok alapján.

Befejezésül megállapítható, hogy a drogisták képzése több mint 80 éves múltra tekint vissza, az utóbbi idők magyar eseményei bizonyítják, hogy a drogista képzésre szükség lesz, mert az egyetemi gyógyszerész diploma drága lenne egy napjainkban főiskolának megfelelő képesítési munkakör ellátásához, hasonló képesítés kellene a gyógyszer, vegyszer, valamint különféle hasonló anyagok tárolását végző (így pl. a katonai egészségügy raktárosi és szertári munkakörökben való) feladatkörök ellátására is.

LÁSZLÓ LÁRENCZ, D. Pharm.

H—7622 Pécs

Jókai u. 51.

HUNGARY

SUMMARY

The author, while writing the biography of the Hungarian pharmacist, Endre Kazay (1876—1923) came across a rich and still unpublished archival material regarding the history of the education of druggists in Hungary. The present paper focuses on the making of druggists, and the possibilities of secondary schooling of pharmacists in Hungary from the last decades of the 19 century up to the present days. The paper presents the history of the trade school of druggists, and also the rise and fall of this special profession, which is about to be forgotten. These so far unpublished data will certainly change our views on this subject.

KONZEPTIONSWANDEL DIE BERLINER CHIRURGISCHE UNIVERSITÄTSKLINIK IN DER ZIEGELSTRASSE IM ÜBERGANG VON ERNST VON BERGMANN ZU AUGUST BIER

HANS-UWE LAMMEL

Wenn im Titel des Beitrages ganz allgemein von Konzeptionswandel die Rede ist, so möchte ich gleich zu Beginn versuchen, etwas präziser zu werden. Es wird sich im Folgenden nicht darum drehen, einen Wandel in der Auffassung dessen, was Chirurgie kann und soll, und zu der Frage, welches Verhältnis zur Naturwissenschaft ihr eigentümlich ist, anhand zweier ihrer Protagonisten im deutschen Sprachraum nachzuzeichnen, auch wenn man um diese Ebene nicht ganz herumkommen wird. Es geht auch nicht darum, persönliche Eigenheiten herauszuarbeiten und darüber nachzudenken, welchen Einfluß auf chirurgisches Tun ihnen beizumessen sei, noch einen weiteren Beitrag zur Rolle der Persönlichkeit in der Geschichte zu leisten. Und dazu wäre weiß Gott nicht wenig zu sagen. Vielmehr betrachte ich den Übergang von *Ernst von Bergmann*, der 25 Jahre in der Chirurgischen Universitätsklinik in der Berliner Ziegelstraße gewirkt hat, zu *August Bier*, der seinerseits eben genau auch wieder 25 Jahre dort arbeiten wird, als eine Wellenbewegung auf dem Meer der Chirurgiegeschichte, und ich werde versuchen, gleichsam unter die Wasseroberfläche und in die Tiefe zu tauchen, zumindest solange der Luftvorrat reicht, um — zugegebenermaßen mit einer Brille vor Augen, aber nichtsdestoweniger nicht ganz blind — nach Strömungen konstanter Tiefe, Richtung und Temperatur Ausschau zu halten, ohne deren Existenz und Beständigkeit es kaum zum Wellenkräuseln auf der Obertfläche gekommen wäre, man sich mithin also schwerlich an dieser Stelle aus dem Boot und ins Wasser gewagt haben dürfte.

Der englische Wissenschaftshistoriker *Christopher Lawrence* hat vor acht Jahren einen Band herausgegeben, mit dem versucht wird, die Geschichte der Chirurgie und die bisherige Chirurgiegeschichtsschreibung wohltuend gegen den Strich zu lesen.¹ In seinem Einleitungssessay setzt sich Lawrence mit einigen, insbesondere der deutschen Medizingeschichte allzu lieb gewordenen Allgemeinplätzen auseinander, allen voran mit der These, die Erfindung und allgemeine Akzeptanz der Narkose sowie die neuen Inhalte von Antisepsis und Asepsis hätten die chirurgischen Möglichkeiten um ein Vielfaches vergrößert und den Siegeszug der Chirurgie überhaupt erst ermöglicht.² Unter Aufnahme eines Gedankens von *Henry Ernest Sigerist* aus dem Jahre 1935, der davon ausging, daß die rasante Aufwärtsentwicklung der Chirurgie längst im Gange war, als die Narkose entwickelt wurde und die

¹ Christopher Lawrence (Hrsg.): *Medical Therapy, Surgical Practice. Studies in the History of Surgery*, London, New York, 1992.

² Zuletzt Ortrun Riha in ihrer Lübecker Antrittsvorlesung am 2. Juni 1994. abgedruckt in gekürzter Form als: Chirurgischer Alltag in der ersten Hälfte unseres Jahrhunderts, *Focus MUL. Zeitschrift für Wissenschaft, Forschung und Lehre an der Medizinischen Universität zu Lübeck* 11 (1994), H. 4, S. 246—250.

Listerei begann,³ behauptet Lawrence, es seien eher randständige Gebiete wie die Gynäkologie und Geburtshilfe gewesen, die — fast möchte man sagen — ganz unmittelbar und direkt nach diesen neuartigen Verfahren wie beispielshalber das Listern gegriffen haben.⁴ In chirurgischen Kreisen sei andererseits weit eher die Haltung anzutreffen gewesen, daß der Schmerz zur chirurgischen Operation wie zum chirurgischen Selbstverständnis dazu gehöre, eine Ansicht, mit der sich noch 1953 der Leipziger Chirurg *Erich Wachs* auseinandersetzen muß.⁵ Beide von Lawrence gemachten Feststellungen verweisen auf eine, vielleicht bisher eine wenig unterschätzte, aber desto augenfälligere innere Eigendynamik der Chirurgie auf ihrem Weg zu einer Disziplin. Im Anschluß an die Überlegungen von Sigerist und Lawrence lautet meine These — entgegen noch gängigen Ansichten —, nicht der Tod Ernst von Bergmanns brachte einen konzeptionellen Einschnitt in die deutschsprachige Chirurgie mit sich, also nicht *Carl Ferdinand von Graefe* und *Johann Friedrich Dieffenbach*, nicht *Bernhard von Langenbeck* und *Ernst von Bergmann* sind jeweils zwei Schuhe des gleichen Paares, sondern trotz eines klinikinternen Konzeptionswechsels am Übergang von Ernst von Bergmann zu August Bier gehören gerade August Bier und Ernst von Bergmann im deutschen Kontext ganz unmittelbar zueinander, sind aufeinander bezogen und bilden — wissenschaftshistorisch betrachtet und mit dem Blick auf das Insgesamt der Chirurgiegeschichte der letzten 200 Jahre — für sich genommen eine wichtige Etappe, die die Dynamik der Disziplinengese reflektiert und ohne die — und das sei nur nebenbei vermerkt — eine Chirurgie im Nationalsozialismus nur teilweise verständlich wird.⁶

Das Auffallendste am Wirken von Bergmanns in der Ziegelstraße seit 1882 ist meines Erachtens sein besonderes Verhältnis zur Rolle der Naturwissenschaft bzw. zur Rolle der einer naturwissenschaftlichen Vorgehensweise verpflichteten oder mit naturwissenschaftlichen Verfahren operierenden Gebiete der Medizin und Chirurgie wie pathologische Anatomie und Bakteriologie. Um einige Beispiele zu nennen: An die erste Stelle gehören die von Bergmann und seinen Mitarbeitern bearbeiteten Fragen der Wunde und der Wundstörungen.⁷ Zum einen

³ Henry Ernest Sigerist: *Surgery at the Time of the Introduction of Antisepsis*, *Journal of the Missouri State Medical Association* 32 (1935), S. 169—176, hier S. 171. Beispielhaft für das von Sigerist Hervorgehobene sei hier nur auf den Rostocker Chirurgen Carl Friedrich Quittenbaum (1793—1852) verwiesen, der 1826 als einer der ersten eine Splenektomie und 1834 eine Ovariectomie durchführt (Mögen viele Lehrmeinungen um die eine Wahrheit ringen. 575 Jahre Universität Rostock, hrsg. vom Rektor, Rostock 1994, S. 180), und an die Bemerkung des Hallenser Medizinhistorikers Ludwig Hermann Friedländer: *Vorlesungen über die Geschichte der Heilkunde*, Leipzig 1839, S. 439, erinnert, daß „beispielloser Eifer ... in den Gebieten der Chirurgie und Geburtshilfe“ herrsche, „wenn hier nicht oft vielleicht zu sehr die Technik der Naturheilkunft“ vorgreife.

⁴ Christopher Lawrence: *Democratic, Divine and Heroic: the History and Historiography of Surgery*, in: ders. (Hrsg.): *Medical Theory, Surgical Practice. Studies in the History of Surgery*, London/New York, S. 1—47, hier S. 26.

⁵ Ebenda, S. 24. Erich Wachs: *Fortschritte der Chirurgie und ihre Bedeutung für die Unfallheilkunde*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig*, Math.-nat. Reihe, 4 (1954/55), H. 3/4, S. 389—393.

⁶ Hans-Uwe Jammel: *Chirurgie und Nationalsozialismus am Beispiel der Berliner Chirurgischen Universitätsklinik in der Ziegelstraße*, in: *Exodus von Wissenschaften aus Berlin. Fragestellungen — Ergebnisse — Desiderate. Entwicklungen vor und nach 1933*, hrsg. von Wolfram Fischer, Klaus Hierholzer, Michael Hubenstorf, Peter Th. Walther und Rolf Winau, Berlin 1994, S. 568—591 (Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Forschungsbericht 7, Arbeitsgruppe. Exodus von Wissenschaften aus Berlin), und ders.: *Chirurgie zwischen therapeutischem Konzept und „Weltanschauung“*. Das Beispiel August Bier (1861—1949), Manuskript.

⁷ Ernst von Bergmann: *Die antiseptische Wundbehandlung in der Kgl. chirurgischen Universitäts-Klinik zu Berlin*, *Klinisches Jahrbuch*. Im Auftrage Seiner Excellenz des Ministers der geistlichen, Unterrichts- und Medicinal-Angelegenheiten Dr. von Gossler hrsg. von A. Guttstadt 1 (1889), S. 147—166.

standen hierbei — das ist anderenorts viel besser und ausführlicher beschrieben, als ich es hier tun kann — der Zusammenhang zwischen akzidentellen Wundkrankheiten und der Anwesenheit bestimmter Mikroorganismen, deren Nachweis im Eiter, an Gegenständen, Verbänden, Instrumenten und in der Luft, das Studium ihrer Lebensbedingungen, Pathogenität und Virulenz im Mittelpunkt.⁸ An diesen Fragenkomplex schloß sich andererseits unmittelbar das Problem der Verhinderung derartiger Infektionen an. Hierbei wurden die Möglichkeiten chemischer Gifte und diejenigen der Sterilisierung mittels kochenden Wassers und strömenden Dampfes gegeneinander gesetzt, verglichen und abgewogen. 1892 hat Curt Schimmelbusch die Ergebnisse in der Lehre von der aseptischen Wundbehandlung zusammengefaßt.⁹ Daneben entstand die Überlegung einer Wundinfektionsverhütung in der „Gelegenheitswunde“. In diesen Zusammenhang gehören Schimmelbuschs Untersuchungen von 1894, wo Wunden am Schwanz von Mäusen mit Milzbrandbazillen infiziert wurden und man durch mikroskopische Untersuchung von Lunge, Leber und Milz der bald getöteten Tiere nachwies, daß bereits ein bis eineinhalb Stunden nach der Infektion die Bazillen über den Blutweg eingedrungen und die Tiere nicht mehr zu retten waren.¹⁰

Ein zweiter Problemkreis betraf bereits bestehende Infektionen, entweder als Wundstörung nach aseptischen Eingriffen oder bei Knocheneiterung, Phlegmonen, Panaritium und Gelenkinfektionen usw. Wenn man als Assistent in die Bergmannsche Klinik eintrat, begann nicht zufällig die Ausbildung auf der septischen Station. Was man zuerst lernte, war die genügend große Inzision, das Offenhalten der Wunde mit Drains, mit trockener Gaze, die Ruhigstellung und Hochlagerung im exakten Verband.¹¹

Als dritten Schwerpunkt der wissenschaftlichen Arbeit an der Klinik sei auf die Tuberkulose der Gelenke verwiesen, der man sich mit Gips und orthopädischem Verband verhältnismäßig konservativ näherte. Schließlich mögen hier nicht die zahlreichen Veröffentlichungen über Mißbildungen und Geschwülste vergessen werden. Dabei ging man über die schon von Bergmanns Amtsvorgängern behandelte Lippen-Kiefer-Gaumen-Spalte weit hinaus. Dermoidzysten, Teratome, fötale Inklusionen. Hals- und Urachusfisteln, Hirn- und Rückenmarksfisteln werden wissenschaftlich im Sinne der Aufklärung ihres morphologischen Aufbaus bearbeitet.¹² Das führte zu Experimenten, die dem Ursprung des Krebses

⁸ Ernst Scheuerlen: Die Entstehung der Eiterung durch chemische Reizmittel, *Arbeiten aus der chirurgischen Klinik der Königlichen Universität Berlin*, hrsg. von E. von Bergmann, T. 1, Berlin 1886, S. 44—54; Gustav de Ruyter: Zur Jodoformfrage, *ebenda*, T. 2, Berlin 1887, S. 38—48; F. Bramann: Ueber Wundbehandlung mit Jodoformtampontaden, *ebenda*, S. 194—218; H. Cleves-Symmes: Untersuchungen über die aus der Luft sich absetzenden Keime, *ebenda*, T. 6, Berlin 1892, S. 46—56; R. Mühsam und C. Schimmelbusch: Ueber die Farbproduktion des *Bacillus pyocyaneus* bei der Symbiose mit anderen Microorganismen, *ebenda*, T. 8, Berlin 1893, S. 63—69; M. Morchardt: Die Desinfektion unserer Verbandstoffe, *ebenda*, T. 16, Berlin 1902, S. 78—108.

⁹ Vorher erschien Curt Schimmelbusch: Die Durchführung der Asepsis in der Klinik des Herrn Geheimrath von Bergmann in Berlin, *ebenda*, T. 5, Berlin 1891, S. 46—94.

¹⁰ Vgl. eine andere derartige Fragestellung bei E. Lexer: Zur experimentellen Erzeugung osteomyelitischer Herde, *Arbeiten aus der chirurgischen Klinik der Königlichen Universität Berlin*, hrsg. von E. von Bergmann, T. 9, Berlin 1895, S. 18—37.

¹¹ Fritz König: Die Chirurgie unter Ernst von Bergmann 1882—1907, in: *Das Universitätsklinikum in Berlin. Seine Ärzte und seine wissenschaftliche Leistung 1810—1933*, hrsg. von Paul Diepgen und Paul Rostock, Leipzig 1939, S. 98f.

¹² C. Schimmelbusch: Ueber multiples Auftreten primärer Carcinome, *Arbeiten aus der chirurgischen Klinik der Königlichen Universität Berlin*, hrsg. von E. von Bergmann, T. 5, Berlin 1890, S. 53—79; Gustav de Ruyter: Congenitale Geschwulst der Leber und beider Nebennieren, *ebenda*, S. 171—173; F. Bramann: Ueber die Der-

nachgingen, zu Übertragungen von Krebsmetastasen an andere Stellen der Haut.¹³ Damit im Zusammenhang wurden die anatomische Ausbreitung des Krebses erforscht und die Bemühungen, über eine Radikaloperation bei bösartigen Geschwülsten therapeutisch erfolgreich zu sein, verstärkt. Erinnert sei nur an die bis dahin umfangreichste Zusammenfassung solcher Krankheitsfälle durch den Cand. med. *Nicolai Guleke* (1878–1958), 900 operierte Brustdrüsenkrebsse.¹⁴ Mastdarmkrebs und seine Erforschung gehören an diese Stelle ebenso wie Sarkome der langen Röhrenknochen.¹⁵ Wenn man hier ein Fazit ziehen möchte, so könnte man sagen: Es überwogen Interessen, die an jenem Punkt ein Bündel bildeten, wo es um die Perspektive einer Verbesserung der äußeren, technischen Rahmenbedingungen chirurgischen Vorgehens ging. Naturwissenschaftlich orientierte Chirurgie bedeutete für von Bergmann die Orientierung auf die Frage, welche modernen diagnostischen und für den Erfolg einer chirurgischen Therapie notwendigen modernen naturwissenschaftlichen Verfahren geben dem Chirurgen und seinem Tun mehr Sicherheit und mehr Gewißheit. Daß er mit seiner starken Orientierung auf die pathologische Anatomie auch eine weitere Körperhöhle, den Schädel, erschlossen hat und dabei besonders Behandlungsmöglichkeiten im Auge hatte, die einen auf der Basis einer Liquorvermehrung, Blutung, Abzeßloder Tumorbildung entstandenen erhöhten Druck im Schädelinneren problematisierten, soll uns hier nur am Rande einen Moment der Aufmerksamkeit wert sein.¹⁶ Diese Chirurgie lebte von ihrer anatomischen Perspektive, das war ihr epistemologisches Herz, darauf hat Owsei Temkin schon 1952 aufmerksam gemacht.¹⁷ Krankheit ist an ein anatomisches Substrat gebunden, und ich als Chirurg bin in der Lage, sie mit dem Messer zu beseitigen. Diese anatomische Orientierung und der anatomisch-chirurgische Blick brachten es auch mit sich, daß sich die Chirurgie auf der einen Seite als außerordentlich

moide der Nase, *ebenda*, S. 174–209; C. Schimmelbusch: Das Fibroadenom der Mamma, *ebenda*, T. 6, Berlin 1892, S. 13–27; ders.: Das Cystadenom der Mamma, *ebenda*, S. 28–45; D. Nasse: Die Geschwülste der Speicheldrüsen und verwandte Tumoren des Kopfes, *ebenda*, S. 57–126; ders.: Beitrag zur Genese der sacrococcygealen Teratome, *ebenda*, T. 7, Berlin 1893, S. 111–125; ders.: Ein Fall von Enterokystom, *ebenda*, S. 126–129; H. Schlange: Ueber die Fistula colli congenita, *ebenda*, T. 8, Berlin 1893, S. 60–62; F. König: Beitrag zur Anatomie der Dermoid- und Atheromcysten der Haut, *ebenda*, T. 9, Berlin 1895, S. 1–17; Robert Franz Müller: Zur Kenntnis der Fingergeschwülste, *ebenda*, T. 16, Berlin 1902, S. 1–22; Albert E. Stein: Zur Statistik und Operation der Geschwülste des Oberkiefers, *ebenda*, S. 52–77.

¹³ Geissler: Die Uebertragbarkeit des Carcinoms, *Arbeiten aus der chirurgischen Klinik der Königlichen Universität Berlin*, hrsg. von E. von Bergmann, T. 8, Berlin 1893, S. 70–91.

¹⁴ N. Guleke: Beitrag zur Statistik des Mamma-Carcinoms. Zusammenstellung der in der Klinik des Herrn Geheimrath Prof. Dr. E. von Bergmann in den Jahren 1882–1899 zur Beobachtung gelangten Fälle von Mamma-Carcinom, *Arbeiten aus der chirurgischen Klinik der Königlichen Universität Berlin*, hrsg. von E. von Bergmann, T. 16, Berlin 1902, S. 23–51.

¹⁵ D. Nasse: Die Sarkome der langen Extremitätenknochen, *Arbeiten aus der chirurgischen Klinik der Königlichen Universität Berlin*, hrsg. von E. von Bergmann, T. 4, Berlin 1890, S. 80–144; [Stabsarzt] Geissler: Beitrag zur Frage der primären Knochencarcinome, *ebenda*, T. 7, Berlin 1893, S. 130–140; H. Schlange: Ueber einige Darmresektionen, *ebenda*, S. 99–110; Walter Rindfleisch: Experimentelle Untersuchungen über die Heilung des Darmes nach Resection bei Anwendung der Czerny-Lembert'schen Nähte, *ebenda*, T. 8, Berlin 1893, S. 31–50.

¹⁶ Ernst von Bergmann: Ueber den Hirndruck, *Arbeiten aus der chirurgischen Klinik der Königlichen Universität Berlin*, hrsg. von E. von Bergmann, T. 1, Berlin 1886, S. 1–28; ders.: Zur Casuistik operirter Hirntumoren, *ebenda*, T. 16, Berlin 1902, S. 325–347.

¹⁷ Owsei Temkin: The Role of Surgery in the Rise of Modern Medical Thought, *Bulletin of the History of Medicine* 52 (1952), S. 248–259 (= Ders.: *The Double Face of Janus and Other Essays in the History of Medicine*, Baltimore/London 1977, S. 487–496).

demokratisch verstand, denn ihre therapeutische Orientierung war eben anatomisch, und menschliche Anatomie benötigte keine Vermittlungsglieder. Während mit der Säftelehre der individualisierende Gedanke zu einem Hauptbestandteil ärztlichen Denkens geworden war, hatte sich die Chirurgie eine Basis erarbeitet, wo dieses Individualisieren unnötig schien. Es eröffnete sich die therapeutische Perspektive eines durch moderne Technologie unteretzten Fließbandverfahrens.¹⁸ Nichtsdestoweniger betrachtete sich der Chirurg am Ende des 19. Jahrhunderts in gleichem Maße auch als singulärer Heros.

Die 200 Betten seiner Klinik und die 15.000 poliklinischen neu aufgenommenen Patienten pro Jahr gestatteten von Bergmann, im Unterricht ein und dasselbe Krankheitsbild an 20 und mehr erkrankten Frauen und Männern gleichzeitig vorzuführen mit allen dazugehörigen Formen und Stadien. Das sollte der Student sehen und erfahren lernen zuzüglich des naturwissenschaftlich unteretzten Teils in Form der pathologisch-anatomischen Grundlagen jeder Krankheit an makroskopischem und mikroskopischem Material.¹⁹ Das Beherrschen der wissenschaftlich-technischen Grundlagen der aseptischen Wundbehandlung — „Bakterienarretierung“ und „antiseptischer Drill“ hießen die Zauberworte — machte schließlich diese Chirurgie erst vollständig und rund.²⁰

Diese sehr dezidierten Bemühungen von Bergmanns drücken sich auch in den baulichen Veränderungen auf dem Gelände der Klinik während seiner Amtszeit aus. Zwar konnte er von Bernhard von Langenbeck den erst ein Jahr zuvor, 1881, von Schmieden konzipierten und fertiggestellten Klinikneubau übernehmen, doch reichte ihm der schon kurze Zeit später nicht mehr hin. In den 90er Jahren wird nicht nur auf Wunsch der Familie Langenbeck auf dem dazugekauften Grundstück Ziegelstraße 10/11 das Langenbeck-Haus als Tagungs-ort der Deutschen Gesellschaft für Chirurgie errichtet, wichtiger scheinen mir für unsere Fragestellung die Schaffung eines aseptischen Operationssaales, einer septischen Diphtheriestation und der chirurgischen Poliklinik gewesen zu sein, wobei vielleicht der interessanteste Punkt davon ist, daß aus dem für die normale Krankenbetreuung genutzten Augusta-Pavillon die Diphtheriestation herausgenommen und abgetrennt in die obere Etage des Poliklinikneubaus verlegt wird.²¹ Die ehemalige Diphtheriestation wird zu einem zweiten Operationssaal und — was nimmt es wunder — Räumen zur Desinfektion und Sterilisation umgebaut.²²

In der Amtszeit von August Bier sind keinerlei baulichen Veränderungen, Verbesserungen und Erweiterungen in der Ziegelstraße vorgenommen worden, obgleich die Zahl der

¹⁸ Siehe hierzu Anson Rabinbach: *The Human Motor. Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity*, Berkeley/Los Angeles 1990.

¹⁹ Edith Heischkel: Die Entwicklung der klinischen Anstalten 1810—1933, in: *Das Universitätsklinikum in Berlin. Seine Ärzte und seine wissenschaftliche Leistung 1810—1933*, hrsg. von Paul Diepgen und Paul Rostock, Leipzig 1939, S. 48.

²⁰ Wolfgang Genschorek: *Wegbereiter der Chirurgie. Joseph Lister. Ernst von Bergmann*, Leipzig 1984, S. 168, und Walter von Oettingen: Der erste Verband auf dem Schlachtfelde und die Bakterienarretierung, *Centralblatt für Chirurgie* 33 (1906), S. 362—364.

²¹ Haesecke: Erweiterungsbau der chirurgischen Klinik in Berlin, Ziegelstraße 10/11, *Klinisches Jahrbuch* 4 (1892), S. 147—158, hier S. 150—152. Vgl. dazu auch V. Hirsch: Die Sterblichkeit in 2658 auf der Königl. chirurgischen Klinik behandelten Fällen von Diphtherie. Nach der Dissertation von V. Hirsch, *Arbeiten aus der chirurgischen Klinik der Königlichen Universität Berlin*, hrsg. von E. von Bergmann, T. 9, Berlin 1895, S. 56—70.

²² Heischkel (Anm. 19), S. 47.

poliklinisch behandelten Patienten ebenso zunahm wie die Zahl der Studenten. Bier hatte keinerlei Sinn für pathologische Anatomie und Bakteriologie, eine Tatsache, die schon 1907 bei den Überlegungen der Berliner medizinischen Fakultät über die Nachfolge von Bergmanns eine nicht unerhebliche Rolle gespielt hatte.²³ Dabei hatte es August Bier mit den gleichen Krankheitsbildern zu tun wie sein Vorgänger, mit Furunkel und Karbunkel, Panaritium, Knochenentzündung, Gelenkempyem usw. usf. Aber die Lage hatte sich unvergleichlich zugespitzt. Das systematische Verdrängen von der Chirurgie störenden Erregern hatte zur massenhaften „Entstehung“ neuer Erreger geführt. Die Ursache dafür lag genau in dem von Sigerist benannten Moment, daß man sich der naturwissenschaftlichen Neuerungen erst zu einem Zeitpunkt bediente, als man im Vergleich zur chirurgisch-technischen Seite des eigenen Tuns bereits ganz andere Maßstäbe für diesen Bereich hätte anlegen müssen. Diese Ungleichzeitigkeit kommt unmittelbar im schon erwähnten Ringen der Berliner medizinischen Fakultät um einen geeigneten Nachfolger für von Bergmann zum Ausdruck. Trotz einer nicht ausreichenden Durchbildung auf den Gebieten der pathologischen Anatomie und der Bakteriologie, so heißt es im handschriftlichen Fakultätsprotokoll, galt Bier der Fakultät als ein „geschickter Chirurg“, vorzüglicher Redner und akademischer Lehrer. Auf diese Formulierung einigte man sich, nachdem zuvor von Bier als einem „ausgezeichneten, zuweilen wohl etwas kühne[m] Operateur“ die Rede gewesen war.²⁴ Im Gegensatz dazu galt von Bergmann von der Indikationsstellung her eher als ein konservativer Chirurg. Aber das ist nur ein scheinbarer Gegensatz. Ein konservativer Chirurg zu sein, war auch für Bier nicht unzutreffend. Konservativ hieß hier, im frühest möglichen Stadium der Erkrankung zu schneiden, um möglichst viel gesundes Gewebe zu bewahren. Konservativ besaß also Konnotationen wie hellsehtig und entschlußfreudig.

Was wohl dagegen ein wirklich entscheidender Unterschied war, ist die Tatsache, daß von Bergmann, wenn er über einzelne Krankheiten sprach oder schrieb, selten Überlegungen zur Frage der Veranlagung oder Disposition zu einer bestimmten Erkrankung hat einfließen lassen. Und auf diesen Unterschied soll es mir am Schluß ankommen.

In einer Strategie der absoluten Keimminimierung konnten solche Ideen auch keinen Platz finden.²⁵ Von Bergmann glaubte an die Perfektibilität des eigenen chirurgischen Tuns wie auch der chirurgischen Rahmenbedingungen. Im Gegensatz dazu hat August Bier in ganz auffälliger Weise die Erbllichkeit und Vererbbarkeit von Widerstandsfähigkeit gegenüber den permanenten, als absolut lebensnotwendig empfundenen Reizen der menschlichen Umwelt und die Erbllichkeit der Fähigkeit zur Genesung von durch diese Reize hervorgerufenen Krankheiten in den Mittelpunkt seines wissenschaftlichen Interesses gerückt. Er lokalisierte diese Eigenschaften in der Physis, der seine neohippokratischen Publikationen gewidmet sind.²⁶ Diese Position brachte den Arzt in eine — epistemologisch gesehen — völlig neue Situation. Nicht mehr der Arzt mit seinen Möglichkeiten und Kenntnissen war dafür zuständig, daß krankmachende Noxen vom Individuum ferngehalten und im Krank-

²³ Vgl. hierzu H.-U. Lammel: *August Bier und das Ende der Chirurgischen Universitätsklinik in der Berliner Ziegelstraße*, Manuskript.

²⁴ *Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin*, Med. Fak. Nr. 1380, Bl. 38.

²⁵ E. von Bergmann: *Die antiseptische Wundbehandlung* (Anm. 7), S. 166, heißt es: „Das Endziel aber kann ... nur sein, kein Bacterium in die Wunde kommen zu lassen, jedes in sie geratene aus ihr zu entfernen und während der ganzen Heilung die Vegetationen in und auf ihr zu verhindern.“

²⁶ Siehe hierzu H.-U. Lammel: *Chirurgie zwischen therapeutischem Konzept und „Weltanschauung“*, Manuskript.

heitsfall alle schädigenden Einflüsse minimiert werden, also das Individuum gesund wurde, vielmehr bringt das Individuum mit der ihm angeborenen Physis bereits alle Möglichkeiten sowie auch alle Unmöglichkeiten, gegenüber bestimmten Krankheiten zu bestehen, mit. Der Arzt, wie ihn Bier versteht, ist nur noch der Interpretant, der die großen Bewegungen des Lebens überschaut und bewertet. Diese Position reichte soweit, daß die Therapie des Arztes als in der Lage befindlich aufgefaßt wurde, höherwertiges Leben von minderwertigem Leben zu diskriminieren. Es muß wohl nicht gesondert hervorgehoben werden, daß für einen demokratischen Denkansatz hier kein Platz mehr war. Diese Konzeption August Biers entstand im Rahmen einer deutsch-nationalen Kulturbewegung, die sich Dritter Humanismus nannte²⁷ und sich zum Ziel gesetzt hatte, in eben dem beschriebenen Sinne und in erneuter Auseinandersetzung mit antiken Überlieferungen bestimmte Probleme, die Deutschland auf dem Wege in die Moderne erwachsen waren, zu meistern.²⁸ Eben wie einer der Begründer dieser Richtung, der Berliner Altphilologe Werner Jaeger, den Historiker nur als einen positivistischen Faktensammler bezeichnete, dessen Arbeit erst durch den Altphilologen qualifiziert werde, indem dieser jene Fakten auf ihren Wert für die Kulturentwicklung hin hinterfragt und bewertet,²⁹ so ist nach Bier der neue Arzt derjenige, der die Positivitäten der naturwissenschaftlich vorgehenden Chirurgie und Medizin erst in ihrer vollen Bedeutung für die Gesellschaft erkennt und einzuschätzen versteht. Beide Positionen, sowohl die Jaegers als auch die Biers, verkennen völlig, daß ihre elitäre Haltung ohne die in ihren Augen minderwertige positivistische Forschung von Ärzten und Historikern kaum denkbar war. Und das, so meine ich, ist der wissenschaftshistorische Ort, der aus zwei unegalene Schuhen wie Bergmann und Bier ein Paar macht. Das Paar heißt deutsche Chirurgie am Übergang vom 19. zum 20. Jahrhundert und zehrt scheinbar noch von der Wissenschaftssystematik des 18. Jahrhunderts, hier Historia und dort Philosophia. Tatsächlich haben wir hier einen Reflex auf die in Deutschland im Gegensatz zu England und Frankreich sich rasch vollziehenden disziplinären Differenzierungs- und Rollen bzw. Personen betreffenden Spezialisierungsvorgänge vor uns,³⁰ denen die Bildungsidee als Entwicklungstheorie zugrunde liegt.³¹ Bier erkennt, daß Spezialisierung die Philosophie als das prominente Opfer gefordert hatte. Er glaubt nicht an ein Einheit stiftendes „Zusammen-

²⁷ H.-U. Lammel: August Bier und der Dritte Humanismus, in: *Text and Tradition. Studies in Ancient Medicine and its Transmission*. Presented to Jutta Kollesch, hrsg. von Klaus-Dietrich Fischer, Diethard Nickel und Paul Potter (= *Studies in Ancient Medicine*, Bd. 18), Leiden/Boston/Köln 1998, S. 175–202. Meines Wissens hat als erster mein Lehrer Georg Harig: August Bier und die Geschichte der Medizin, *Zentralblatt für Chirurgie* 111 (1986), S. 1404–1410, auf diesen Zusammenhang aufmerksam gemacht.

²⁸ Jeffrey Herf: *Reactionary modernism. Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge University Press 1984.

²⁹ Donald O. White: Werner Jaeger's „Third Humanism“ and the Crisis of Conservative Cultural Politics in Weimar Germany, in: *Werner Jaeger reconsidered. Proceedings of the Second Oldfather Conference*, held on the campus of the University of Illinois at Urbana-Champaign, April 26–28, 1990, ed. by William M. Calder III, Atlanta, Georgia 1992, S. 267–288 (= *Illinois Classical Studies*, Suppl. 3; *Illinois Studies in the History of Classical Scholarship*, Bd. 2), und Beat Näf: Werner Jaegers Paideia: Entstehung, Kulturpolitische Absichten und Rezeption, *ebenda*, S. 125–146.

³⁰ Rudolf Stichweh: Bildung, Individualität und die kulturelle Legitimation von Spezialisierung, in: ders.: *Wissenschaft, Universität, Professionen. Soziologische Analysen*, Frankfurt/Main 1994, S. 207–227 (erstmalig veröffentlicht in: J. Fohrmann und W. Voßkamp (Hrsg.): *Wissenschaft und Nation*, München 1991, S. 99–112).

³¹ *Ebenda*, S. 216.

wirken der besonderen Wissenschaften“.³² Während um 1800 die Universität die Einheit aller Wissenschaften garantierte,³³ bringt andererseits die Individualitätsvorstellung des 19. Jahrhunderts und ihre Ausdehnung auf Wissenschaft und Disziplin eine spezifische Weltbildfähigkeit von Wissenschaft mit sich.³⁴

Privatdozent Dr. HANS-UWE LAMMEL,
Universität Rostock, Medizinische Fakultät,
Arbeitsbereich Geschichte der Medizin
am Institut für Arbeits- und Sozialmedizin,
PF 10 08 88, D—18055 Rostock

ÖSSZEFOGLALÁS

Mikor August Bier 1907-ben átvette a berlini, ziegelstrassei sebészeti klinika vezetését, s evvel egy időben professzori kinevezését is megkapta, a sebészet hagyományos, bergmanni önképe egyszer s mindenkorra megváltozott. Bier hatalomátvétele első pillantásra csak koncepcióváltásnak tűnt, ám később kiderült, hogy a változások a diszciplína fejlődését is alapvetően érintik, hiszen a sebészet tudománya éppen ezzel a változással reagált megváltozott körülményeire és lehetőségeire — s mindez egyben a tudomány önmagáról alkotott képének átalakulását is jelentette.

Hans-Uwe Lammel tanulmánya paradigmaticus példán mutatja be a huszadik századi tudomány szemlélet- és önszemlélet-váltását.

³² *Ebenda*, S. 223.

³³ R. Stichweh: Die Einheit von Lehre und Forschung, in: ders.: *Wissenschaft* (Anm. 30), S. 228—245, hier S. 239 (erstmalig veröffentlicht als Englische Fassung in: S. Poggi und M. Bossi (Hrsg.): *Romanticism in Science: Science in Europe: 1790—1840*, Boston und Dordrecht 1994, S. 189—202 (Boston Studies in the Philosophy of Science, Bd. 152).

³⁴ R. Stichweh: *Bildung* (Anm. 30), S. 220.

ÁLLATOK ÉS BETEGSÉGNEVEK

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

A mesterségek, tudományok részben kényszerűségből, részben egyéb okokból¹ előbb-utóbb kifejlesztik szakszókincsüket: az orvostudomány mindig is élen járt e tekintetben. Az orvosi szaknyelv első kezdeményei már a hippokratikus corpusban fölfedezhetők, bár e diszciplína saját nyelvazete Európában inkább csak a középkorban, Salerno virágkorának évszázadaiban (11—13. sz.) alakult ki: ekkoriban születtek a legfontosabb orvosi tárgyú fordítások, ekkoriban terjedt el a latinostított görög orvosi terminológia használata, továbbá ez idő tájt a tudományos kommunikáció eszköze, a latin, már eleve különbözött a hétköznapi nyelvtől, így szókészlete megállapodhatott². (Annak, hogy mai orvosi szókincsünk — az anatómia szókészletétől eltekintve — elsősorban görög eredetű szavakból áll³, az az alapvető oka, hogy a legkiválóbb orvosok az ókorban nem latinul, hanem görögül beszéltek és írtak.) A szakszókincs azonban csak a nyomtatás megjelenésével kezdett rögzülni, bizonyára legelőbb — a vesaliusi mű hatására — az anatómiában, s talán legkésőbb éppen a leginkább vitatható s az elméleteknek leginkább kiszolgáltatott noszológiai terminológia terén. Az alapjában tehát a középkorból örökölt görög—latin származású orvosi szókészletet ma — jelentősen kevesebb — német, angol, francia, arab stb. eredetű szó egészíti ki. A szakirodalom szerint ez a szókészlet ma kb. 130 ezer szóból áll!

Az orvosi szókincs nagyjából hat csoportba sorolható:

1. anatómiai kifejezések,
2. tünetek, tünetcsoportok nevei,
3. betegségek (a 2. és a 3. kategória nevei sokhelyütt fedik egymást, hiszen a betegség voltaképpen önálló névvel jelölt tünetcsoport),
4. materia medica nevei,
5. eszközök nevei,
6. igék, illetve igékből képzett névszók (gyógyszerészeti, orvosi műveletek, illetve életfolyamatok és kóros események elnevezései).

¹ Talán azért is, hogy a szakmát, s a vele kapcsolatos társadalmi pozíciót minél inkább a tulajdonukká tegyék.
Megjegyzés: Az antik auktorok kritikai kiadásainál a lábjegyzetek esetében a zárójelbe tett szám a kiadás adatait jelöli.

² Baader, G.: Die Entwicklung der medizinischen Fachsprache in der Antike und im frühen Mittelalter. In: Baader, G.—Keil, G. (Hrsg.): *Medizin im mittelalterlichen Abendland*. (Wege der Forschung Bd. 363.) 417—442.

³ Érdekes módon az anatómiai szavak többnyire latinok, a noszológiai terminusok pedig görögök. Hogy ennek mi az oka, azt pontosan nem lehet tudni, talán az, hogy az ókoriak nem boncoltak embert. Vö.: Bendz, G.: Zur medizinischen Terminologie der Römer. In: *Verhandlungen des XX. Intern. Kong. für Gesch. der Med.* Berlin, 1966. Hildesheim, Olms, 1968. 287.

A terminológia-történeti szakirodalom mindenekelőtt a *materia medica* névanyagát⁴, az anatómiai elnevezéseket⁵ és a betegségnevek egy szűk csoportját, a szindrómákat dolgozta föl⁶. Tudomásom szerint azonban a betegség-nevek teljes vizsgálata még nem történt meg: történeti elemzésük pedig csak egy-egy név tárgyalására szorítkozik.⁷ Többek közt ezért is reménykedtem abban, hogy ha összegyűjtöm azokat a betegségneveket, amelyek állatok neveiből erednek, munkám nem lesz hiábavaló, hiszen amellett, hogy e gyűjtemény — mint remélem — önmagában is érdekes olvasmánynak bizonyul, talán további kutatásokhoz is segítségül szolgálhat. (Természetesen tisztában vagyok avval, hogy rengeteg anatómiai illetve gyógyszernév is állatnévből ered, ám ezekkel jelen esetben nem foglalkozom.)

A betegségnevek típusait szemügyre véve, a név eredete szerint öt osztályt alkothatunk.

1. A beteg szerv, szervrendszer, testrész nevéből képzett betegségnevek. (Topografikus nevek.) Pl. tüdőgyulladás, csonttörés, endocarditis.

2. A betegség okának vélt vagy valós ismeretében alkotott betegségnevek. (Causalis eredetű nevek.) Pl. hystoplasmosis, brucellosis.

3. Első leírójuk nevével jelölt betegségnevek. (Gyakran szindrómák.) Pl. Bechterew-kór, Basedow-kór.

4. Tünetre utaló nevek. (Symptomatikus nevek.) Pl. androtrichia, burning-feet-syndroma.

5. Metaforikus nevek. Pl. elefantiasis, carcinoma, bursitis, hexensussz.

Felosztásunk nem tesz különbséget a köznyelvi és a tudományos nevek közt, egyrészt, mert e két csoport keveredhet, másrészt pedig azért, mert az ötből három osztály mind a köznyelvi, mind pedig a tudományos nevek közt megtalálható.

Az öt osztály szavai közül valószínűleg az ötödikbe sorolhatók, a metaforikus nevek képezik a legrégebbi réteget. Erre nem csupán az mutat, hogy — mint látni fogjuk — az állatnév-eredetű betegségnevek (amelyek szinte mind metaforikusak) túlnyomórészt ókori eredetűek és sok köztük a népnyelvi alak is, hanem az is, hogy a másik négy névcsoport közül kettő, a causalis és a syndroma-típusú szinte kizárható a nevek ősi rétegéből. Ha tehát e metaforikus nevek egyik csoportját vizsgáljuk, tisztában lévén a nomenclatura és az orvosi gondolkodás szoros kapcsolatával, az ókori orvostudomány története szempontjából érdekes adatokhoz juthatunk. Mindenesetre hadd jegyezzem meg, hogy az állatnévből képzett betegségnevek esetében a noszológiai terminológia kétségkívül legköltőibb és legkülönösebb rétegével állunk szemben s e szavak segítségével talán bepillantást nyerhetünk az archaikus gondolkodás számunkra oly nehezen megközelíthető mélységeibe is.

Mivel az általunk összegyűjtött nevek zöme még abból az időből származik, mikor tudományos rendszerek nem léteztek, s így nem létezett orvosi nomenclatura sem, egyes szavak

⁴ Pl.: Schneider, Wolfgang: *Lexikon der Arzneimittelgeschichte*. Bde. I—VII. Govi Verl.— Pharmazeutischer Verl., Frankfurt am Main, 1968—1975.

⁵ Scarborough, John: *Medical terminologies. Classical origins*. University of Oklahoma Press, Norman-London, 1992. (Scarborough mindenről ír, kivéve a betegségneveket.), vagy: Mazzini, Innozenzo: *Introduzione alla terminologia medica*. Patron, Bologna, 1989.

⁶ Leiber, Bernfried—Olbrich, Gertrud: *Die klinische Syndrome*. Bde 1—2. (6. Aufl.) Urban & Schwarzenberg, München-Wien-Berlin, 1981. Néhány történeti adatot is hoz.

⁷ Eddig állítólag a legjobban használható kézikönyv e tekintetben az általam még nem látott következő két mű: Macovecchio, E.: *Dizionario etimologico storico dei termini medici*. Impruneta, Festina Lente, 1993. és Grmek, Mirko Drazen: *Diseases in the Ancient Greek World*. Baltimore, Johns Hopkins U. P., 1989.

jelentése nehezen határozható csak meg. A jegyzetben, ahol tudtam, igyekeztem a szó legkorábbi előfordulásait föltüntetni: ez segítséget nyújthat a jelentés történetének kutatásához is.

Az alábbi gyűjtemény 163 állatnévből képzett betegségszót tartalmaz. A betegségszavak közül 89 származik emlősállat nevéből, 39 pók, rák vagy rovar, 17 hüllő és kételtű, 10 madár, 2 puhatestű, egy pedig hal nevéből. (A maradék hét állat: pl. draco, chimaira, harpya, bestia stb. nehezen osztályozható.) Számításom szerint az állatnevek 38 belbetegséget, 17 bőrbetegséget, 15 más fertőző betegséget, 10 születési rendellenességet, 16 sebészeti terminust, 5 szembetegséget, 9 idegbetegséget és 7 egyéb betegséget jelölnek. (Ez csak 117, tekintve, hogy több szóalak ugyanazt a betegséget jelöli.) A nevek legtöbbje az állat és a betegség közös tulajdonságaiból indul ki, vagyis a kórt állathoz hasonlítja, ami elsősorban a természetes ember természetszemléletével, a betegség zoomorf megismerésével hozható kapcsolatba.

A szavak gyűjtésekor a *Real-Lexikon der Medizin* (RLM: lásd a rövidítések jegyzékét) és *Kraus* etimológiai szótárának (KRAUS: lásd uo.) szókincséből indultam ki, Gyűjteményem nyilván nem teljes: minden kiegészítést előre is hálásan köszönök. A listára nem vettem föl a modern bakteriológiának, virológiának köszönhető betegségszavakat. Ugyanígy nem néztem utána a modern nyelvek köznyelvi betegségszavainak sem⁸ — kivéve a magyar neveket, amelyeket, mivel a magyarázatokban szerepelnek, helytelen lett volna kihagyni.

Állatnevekből képzett betegségszavak listája

acridophagia — akris 'sáska' + phagein 'enni' — (gör.). Sáskaevés, vagy rovarévás általában, illetve olyan daganatok (egyik szám: acridophagion) neve is, amelyek a hiedelem szerint sáska vagy rovarok fogyasztása nyomán támadnak a bőrfelületen. Más magyarázat alapján olyan daganatok, amelyekben rovarok (legyek, nyüvek) tenyésznek. (Lásd még: apothieriosis)⁹

aegilops — aigos 'kecskebak' + opsis 'szem, arc' (gör.) (utótagban = 'szemű', pl. kyklops) *Celsus*nál a szemzugban lévő és erősen gennyedző fisztula.¹⁰

aegophonia — aigos 'kecskebak' + phóné 'hang' (gör.) mutáló hang vagy rekedtség. Lásd: capriloquium.

alopeces — alópex 'róka' — (gör.) Az ún. psoriasis-izmok rendellenes nagysága. Az „alopeces” a psoriasis-izmok anatómiai neve is egyben.¹¹

alopecia v. alopécia — alópex 'róka' — (gör.) Hajhullás, rüh következtében föllépő kopaszkodás. Rókaéknál gyakori a szőrhullás: innen a név.¹²

alyssum (lyssa) — lyssa 'veszettség', 'veszettségokozó-féreg' (gör.)¹³ *Plinius*nál¹⁴ a kankutya nyelve alatt található „veszettségféreg” neve — az ókorban úgy hitték, hogy a betegséget ez a féreg okozza.

⁸ Ezek többnyire a latin vagy a görög nevek tükörfordításai, vagy származékai.

⁹ KRAUS 17.

¹⁰ CELSUS VIII. 6. (III. 334.)

¹¹ KRAUS 48.

¹² CELSUS: *De medicina* VI. 4. PAULUS AEGINETA III. 2. (I. 129—130.), HIPPOCRATES *De affectibus* 6.346.5., GAL. XIX. 431., XIV. 757. et al. loc.

¹³ lyssa alakban: HIPPOCRATES *De veteri medicina* 1.618.13., RLM L. 199.

¹⁴ PLINIUS: *Nat. Hist.* 28.5.

anthelmenta diorrhoea v. **diarrhoea verminosa** — helmins 'féreg', 'bélféreg' — (gör.) férgek által okozott hasmenés.¹⁵

apotheriosis — thérion 'állat' (gör.) állati eredetű kiütés.

arachnodeitis — arakhné 'pók' (gör.) — az agyhártya egy rétegének, a „tunica arachnoides”-nek vagyis az agy „pókhálópórájának” gyulladása.¹⁶ Ma néha „arachnitis” alakban emlegetik.¹⁷ A tunica arachnoides kifejezés egyébként hippokratikus eredetű.¹⁸

arachnophobia — arakhné 'pók' + phobia 'félelem', 'iszony' (gör.) — pókokkal szemben érzett beteges félelem. Hasonló címmel sikeres amerikai horrorfilm is készült.

arietis morbus — aries 'kos' + morbus 'betegség' (lat.) A szifilisz szinonimája *Campus Franciscus: De morbo arietis* (Lucca, 1586) c. munkájában.¹⁹

ascariasis — askaris 'ugróféreg' (gör.)²⁰ — Krónikus bélféregbetegség, következtében heves viszketés után kis barna élősdiek jelennek meg a bőrön.²¹ Mai meghatározása szerint szájon át beszerezett bélgiliszta-féle.²¹

asphalakia — lásd: talpa.

bárányhimlő — Első előfordulása nyelvünkben: 1719²³ — az előtag a betegség enyhe voltára utal, a fekete-himlővel szemben, valószínűleg a ném. *Schafblattern*, *Schafpocken* tükörfordítása. (Vö.: ang. „chicken pox”, or. „vetrjanaja oszpa” stb.)²⁴

basiliscus — basiliskos 'királyocska' (gör.) *Paracelsus* a pestist²⁵ (Kraus szerint a szifilisz²⁶) nevezi *Basilisk*-nek, hosszan taglalva hasonlóságukat.

béka — 'Geschwulst' 'daganat' értelemben is használták a szót régebben, első előfordulása ebben a jelentésben 1577.²⁷ — szólásokban is előfordul pl.: „*Ki sok vizet iszik, béka nő a hasában*”²⁸. Megjegyzendő, hogy a szó a 'biceps' izom jelölésére is használatos.²⁹

bestialitas — bestia 'vadállat' (lat.) Nemi aberráció, az elmegyógyászati és törvényszéki orvostani szakirodalomban — szemben az általánosabb 'vadállatiasság' jelentéssel — az állatokkal való közösülés terminus technicus.³⁰

¹⁵ KRAUS 86.

¹⁶ KRAUS 119.

¹⁷ BECHER 41.

¹⁸ HIPPOCRATES *De carnibus* 8.602.24.

¹⁹ ASTRUC II. 809—810.

²⁰ GAL. XVII/B. 635. et al. loc., HIPPOCRATES *Coacae praenotiones* 5.618.14.

²¹ KRAUS 132., GAL. XIX. 86., XVII. B. 635. stb.

²² RLM A. 325.

²³ Nyr. 71.15., ETWung. I. 81.

²⁴ TESZ I. 245.

²⁵ Paracelsus: *Sämtliche Werke*. Übers. und hrsg. von Bernhard Aschner. Jena, Gustav Fischer, 1928. II. 543—544.

²⁶ KRAUS 156.

²⁷ ETWung I. 91.

²⁸ Margalits, Ede: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Bp., Kókai L., 1896. 61.

²⁹ TESZ I. 269. ill. Varjas Béla: *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Kolozsvár, 1943. 122. — Ő egy 16. sz. eleji kéziratból veszi ezt a jelentést.

³⁰ Ditttrich, Paul (Hrsg.): *Handbuch der ärztlichen Sachverständigen-Tätigkeit*. IX. Bd. *Forensische Psychiatrie*. II. Bd. Wien und Leipzig, 1910. 979—982. A kifejezést ebben az értelemben bizonyára Aquinói Szent Tamás használta először. In.: *Divi Thomae Aquinatis Summa Theologia*. Ed. J. P. Migne, Lutetiae Parisiorum, 1864. Tom. III. 1094. (2/2. Quaest. 154. Art. 11.4.). Lásd még: Magyar László András: A bestialitás története. *Café Babel*. 95/4. (17.) 41—48. Első előfordulása nyelvünkben 1769. ETWung. I. 100.

bogaras — „bogara van” — ’nem teljesen épeszű’. Első előford.: 1616. A német. „Grille” ’tücsök’ vagy ’rigolya’ szóval függhet össze ez a jelentés.³¹

bőrfarkas — ’Hautwolf’: 1510 „farkas seb”, 1533 „farkas var”, 1631 „farkas fene”³² alakban fordul elő nyelvünkben. A szó a latin *lupus* ’farkas’, ’bőrfarkas’ tükörfordítása. (Lásd ott.)

bubo — Általában *inguinalis daganat*³³, duzzanat neve, később a pestises daganatok neve is. Valójában nem a *bubo* állatnévből (’uhu-bagoly’), hanem a „bubón” ’mirigy’ görög szóból származik. Itt mégis azért említjük, mert Kraus szótára szerint a daganat nagysága miatt kapta a nevét, hiszen a görögök a „bus” ’marha’ szó alapján azért nevezték a dagana-tot ekképpen, mivel „marhanagy” volt. Az is föltehető, hogy a *bubón* eredetileg valamilyen marhamirigyet, marhabetegséget jelölt.

bubonocle — bubón ’daganat’ + kélé ’daganat, fekély’ (gör.). *Inguinalis daganat*.³⁴

buecphlysis — (tehénhimlő) bus ’ökör, tehén’ és *ecphlysis* ’forrás, fölbugyborékolás’ (gör.), gyorsan támadó, hólyagszerű daganat.³⁵ A tehénhimlő tudományos neve a 18—19. század fordulóján.

buophthalmia, *buphthalmos* — bus ’ökör’ (gör.)+ *ophthalmos* ’szem’ (gör.) ’ökörszem, elefántszen’, ’hydrophthalmos’.³⁶ Valószínűleg pajzsmirigy-betegség eredményezte szem-dülledés.

cancer — *cancer* ’rák’ (lat.). A magyarba, akár a szláv és a germán nyelvekbe a latin „cancer” tükörfordításaként került. A szó (a görögben „karkinos”) azért jelenti a rettegett betegségcsoportot is, mert bizonyos rákos daganatok — különösen a mellrák esetében — mind formájukban, mind színükben gyakran hasonlítanak az állatra.³⁷ Az ókorban sokkal tágabb jelentése volt, mint manapság, fekélyeket, erysepelast, gangrénát, tumort, sőt övsömört is jelenthetett. Celsus szerint pl. a *cancer* görög neve „erysepelas”.³⁸ A *carcinoma* és társai a *cancer* latin szó görög „karkinos” (’rák’) változatából erednek. A szó föltehetőleg — eredetileg — szintén a béka, egér, zsába, pók, bogár, gyík típusú nevek közé tartozhatott, de jelentése az idők során szűkült.

caninus morbus — lásd: *lycanthropia*.

caprioloquium — *aegophonia*, *tragophonia*. — *caper*, *capra* ’kecske’ (lat.) v. *tragos* ’kecske’ (gör.) Hangtorzulás, beszédhiba neve, különösen gégedaganatoknál gyakori.³⁹

caprizans pulsus — *capra* ’kecske’ (lat.) Kecskemód ugráló pulzus: Görögül, *Galénosz*nál: „dorkadizón”, vagyis özmódra ugráló.⁴⁰

³¹ TESZ I. 321.

³² ETWung. I. 358.

³³ HIPP. *Epidemiorum* I. 2.690.3., II. 3.84.3. stb., GAL. VII. 729., X. 881., XIV. 779. stb.

³⁴ CELSUS VII. 19.1. (III. 398.), PAULUS AEGINETA VI. 66. (II. 110—111.)

³⁵ KRAUS 335. és 175.

³⁶ KRAUS 175.

³⁷ CASTELLI: I. 155—156., TESZ III. 339., HIPP. *Epidemiorum* II. 5.136.15., V. 5.220.8. stb., GAL. XI. 140—141., X. 83. X. 976., XIX. 443. stb., ARETAIOS IV. 11.8. (81.21.), PAULUS AEGINETA IV. 26. (I. 348—349.), III. 67. (I. 284—285.)

³⁸ CELSUS V. 26. 31. (II. 98.)

³⁹ KRAUS 189.

⁴⁰ GAL. VIII. 553.

carcinoma — karkinos 'rák' (gör.). Rákos daganat. Celsusnál már ebben az alakban fordul elő a szó.⁴¹ Lásd még: cancer.

castratio — Bár ez a szó bizonyára a latin „castus” 'tisza' szó tövéből ered, mégis megemlítendő, mert latinul és görögül egyaránt castor (kastór) a hód neve, márpedig a hódról tudnivaló, hogy önmagát kasztrálja, nehogy a herezacskójában található pézsma miatt megöljék: leharapott heréit a vadászoknak veti, maga elmenekül, mint azt Plinius és Aelianus óta sokan leírták már.⁴²

chenopus — khén 'lúd' (gör.) + pus 'talp, láb' (gör.) = lúdtalp. A lúd lábának és a lúdtalpnak hasonlósága miatt elterjedt név. A magyarba valószínűleg a németből (*Gänsefuß*), a németbe pedig a latin-görög orvosi nyelvből került.

chimaeroerotismus — khimaira (gör.) 'mesebeli lény, akinek eleje kecske, közepe oroszlán, hátulja kígyó' + erotismos 'szerelem' (gör.). Chimaeroerotismus-nak a 19. század elején a mániás szexuális képzelgéseket nevezték.⁴³

choeras — lásd: scrofula⁴⁴

choerocnesmus — khoiros 'disznó' vagy 'vulva' + knesmos 'viszketés' (gör.) — pruritus vulvae, kóros vulvaviszketegség, régebben, amíg a fürdőszobák ritkábbak voltak, gyakori tünet volt, főként élősdiek illetve gombák okozták.⁴⁵

choerolymphoceratoditis — Egyfajta scrofulositis eredetű szaruhártyagyulladás. A choeras (scrofula) szóból ered.⁴⁶

cicatrix — 'var', 'sebhely' (lat.) Kraus szerint⁴⁷ lehetséges, hogy a szó a lat. „cici”, 'borsócska' 'bogárka' szóból ered, de ez nem bizonyított.

citta — vagy „kitta”, „kissa” 'szarka' (gör.) Kóros étvágy — lásd: pica.

coccygalgia v. coccygoalgia — kokküx 'kakukk' + algos 'fájdalom' (gör.). A farkcsont kóros, állandó fájdalommal járó elváltozása. A farkcsontot azért nevezik „kakukk”-nak, mert állítólag úgy görbül meg, mint a kakukksőr. (Latinul: „cauda” v. „cuculus”⁴⁸)

coccygocephalus — kokküx 'kakukk' + kephalos 'fej' (gör.). Szörnyesülött kis fej- és nyakcsontokkal, amelyek kakukksőr szerű hegyben végződnek.⁴⁹

coccygodynia — kokküx 'kakukk' + odüné 'fájdalom' (gör.) farkcsonttáji fájdalom. Eredetére nézve lásd: coccygalgia.

coccygoschisis — kokküx 'kakukk' + skhisis 'hasadás' (gör.). — A farkcsont repedése. Lásd: coccygalgia.

coccyismus — kokküx 'kakukk'-ból (gör.). Mutáló hang, rekedtség.

csontszú — lásd: teredo.

culex — 'szúnyog' (lat.) A 16–17. sz.-ban a kiütések (pl. bárányhimlő) elnevezése.⁵⁰

⁴¹ CELSUS V. 28.2.—3. (II. 128—132.)

⁴² Aelianus: *De animalibus*. VI. 34. (Aelian: *On the characteristics of animals* (ed. and transl. by. A. F. Schofield). Cambridge-Massachusetts-London, 1959. II. 50—54.)

⁴³ KRAUS 222.

⁴⁴ Khoiras (gör.) alakjában előfordul Hippokratésznál több helyen is, pl.: *Aphorismi* 4.498.7., *De affectionibus* 6.246.6., *De glandulis* 8.556.11., 562.12. stb.

⁴⁵ KRAUS 227.

⁴⁶ KRAUS 227.

⁴⁷ KRAUS 239.

⁴⁸ CASTELLI I. 278.

⁴⁹ KRAUS 250.

⁵⁰ KRAUS 282.

cynanthropia — kyon 'kutya' + anthropos 'ember' (gör.) „*Die Krankheit eines Kynanthropos, nicht die Wasserscheu, wie Manche meinen*” — mondja Kraus.⁵¹ Galénosz szerint a lycanthropiával azonos kórság.⁵²

cynanche — kyon 'kutya' + ankhonáo 'megfojtok' (gör.) torokgyík. Már Hippokratés-nál előfordul a név.⁵³ *Caelius Aurelianus* pedig a következőket írja a „Synanche”-nél: „*Vannak, akik cynankhé-nek vagy lykankhé-nek nevezték ezt a betegséget, mivel ezek az állatok gyakran szokták megkapni... meg mivel a synankhé betegségben szenvedők ezekhez az állatokhoz hasonló hangokat vagy üvöltéseket szoktak kiadni magukból, ha fulladozni kezdenek...*”⁵⁴ Több ókori noszográfusnál is előfordul a név.⁵⁵

cynodesmion — kyon 'kutya' + derma 'bőr' (gör.) Az infibulatio vagy a fitymaszkület egyik neve. A görögök egyébként a férfi nemi szervet, egyebek közt „kutyá”-nak is nevezték.

cynolyssa — kyon 'kutya' + lyssa 'veszettség' (gör.). *Caelius Aurelianus*-nál a névmagyarázat így szól: „mivel veszett kutyák terjesztik a bajt”⁵⁶, „*Hundswuth*” (lásd: alyssum) Lásd még rabies canina.

cynorexia — kyon 'kutya' + orexis 'vágy' (gör.) „*Fames canina*”, magyarul „*Fames lupina*”, azaz farkaséhség, ill. farkasétvágy, más nevén fames bovina 'marhaétvágy', kóros éhségérzet.

cynospasmus — kyon 'kutya' + spasmus 'görcs' (gör.): Kutyagörcs, a rágóizmok görcse, amelynek során, a száj, az orr, a szem és az egész arc begörcsöl.⁵⁷ Szájjár.

dragunculus v. *dracunculus* — (drakontion) 'kígyócska' drakón '(sárkány)kígyó' (gör.)-ből. Galénos definíciója szerint valamilyen ideg-közeli, vagy ideget tartalmazó fekély, kinövés s „*azért nevezik így, mert mozgás hatására az ideg a fekélybe húzódik és belé rejtőzik*”.⁵⁸ További magyarázatait Castelli hozza.⁵⁹ Ettől eltérő magyarázata egy féreggel, az ún. *Dracunculus medinensis*-szel, vagyis a medinaféreggel vagy guineaféreggel kapcsolatos: lehetséges, hogy egy, e féreg által okozott fekélyről, kelésről van szó. E féregbetegség gyógy módjával (az állat lassú botra-tekerésével) magyarázzák egyébként néha-nyan a *Aszklépiosz*-szimbólum, a kígyós bot eredetét is.⁶⁰

echinococcus — ekhinos 'sün' + 'kockos 'bogyó' (gör.) *Cestoidea* lárvaforma, a lárva tömlőjéből képződő hólyagokban keletkező ún. scolexek számos betegséget okoznak: ezeknek a nevében benne van a szó. (pl. *echinococcus hepatis*, *echinococcus cerebri* stb.)

echinodermus — ekhinos 'sün' + derma 'bőr' (gör.) Úgynevezett sündisznóember. Kórosan erős- és sűrű szőrzetű ember.

echinophthalmia — ekhinos 'sün' + ophthalmos 'szem' (gör.) A szemhéj betegsége, amelynek során a szemhéj bőre rendkívül vastaggyá válik.⁶¹

⁵¹ KRAUS 286.

⁵² GAL. XIX. 718.

⁵³ HIPPOCRATES. *De veteri medicina* 1.616.12., *Aphorismi* 4.492.11., 494.17., 496. 7. et al loc.

⁵⁴ CAELIUS AURELIANUS III. 1.2. (292.)

⁵⁵ PL.: ARETAIOS I. 7.1. (8.21.)

⁵⁶ CAELIUS AURELIANUS III. 9.98. (350.)

⁵⁷ KRAUS 287., CELSUS 4.2.

⁵⁸ GAL. XIX. 449.

⁵⁹ CASTELLI I. 325—326.

⁶⁰ Müller, Reiner: *Der Äskulapstab. Umschau in Wiss. Techn.* 50. (1950) 410.

⁶¹ KRAUS 334.

egér — Magyar népi betegségnév, közelebből meg nem határozható. Első előfordulása 'Geschwulst' jelentésben: 1570—1580.⁶² Pl.: „Megindult az egere” ('jobban van').⁶³ (Béka, féreg, suly típusú szó.)

elaphia — elaphos 'szarvas' (gör.) ún. szarvasbetegség, *Catochus cervinus*. Merevedéssel, szívdobogással és szemforgással jár: különösen szarvasoknál és lovaknál gyakori, de embernél is előfordul.⁶⁴

elephantiasis — elephas 'elefánt' (gör.) Lepraféle, gumós kiütés. A betegségnév a hippokratikus corpusban nem található meg.⁶⁵ Lucretius szerint kizárólag egyiptomi kór, amely Közép-Egyiptomban a Nílus mentén fordul elő,⁶⁶ Plinius szerint Itáliában *Pompeius* kora előtt nem létezett, Egyiptomban azonban gyakori volt.⁶⁷ Celsus részletes leírását adja az Itáliában — szerinte is — ismeretlen betegségnek.⁶⁸ Galénos, *Aretaios* és *Paulus Aegineta* súlyos bőrbetegséggént írja le, „elephas” néven⁶⁹, másutt Galénos „elephantiasis” néven említi, s azt írja, hogy azok, akik ebben szenvednek, elefántkülsejűek: innen a név.⁷⁰ *Ulysses Aldrovandi*, 16. századi olasz természettudós rendkívüli alaposággal próbálta azonosítani a betegségnevet, de sikertelenül⁷¹: a név az ókorban valószínűleg a lepra egy fajtáját jelölte, s a csontozat vagy a bőr eltorzulására utal. (Közép- és újkori neve: Elephantiasis Graecorum, Lepra Arabum⁷²) Arab elnevezése „dal-fil” szó szerint szintén 'elefánt-betegség'-et jelent, de ez a név valószínűleg egész más — szintén alig azonosítható — betegséget jelölt, mint a gör. elephantiasis.

elephantopus — elephas 'elefánt' + pus 'láb' (gör.) „Knollfuss”. Az alsó végtag elefantiázisa, elgumósodása.⁷³ A szanszkritban is ismert betegségnév „gajapada” 'elefántláb'. *Mai* meghatározása szerint: „*Pachydermia, hypersarcosis. A nyirokfolyadék centripetális áramlásának hosszantartó akadályozatása következtében az illető testtáj irhájának, bőráljának állandósuló oedemája.*”⁷⁴

exanthema vaccina — lásd: bucephylisis.

facies leonina — facies 'arc' + leo 'oroszlán' (lat.) A lepromatosus lepra egyik jelenségcsoportja az arcon. Az arc bőre barnásvörösen elszíneződik és vaskosan beszűrődik, az arc redői behúzódnak, a redők közei pedig elődomborodnak.⁷⁵ *Aretaios*nál („leonta” alakban)⁷⁶ és Galénos-nál⁷⁷ is előfordul a szó, szerinte a leontiasis kelésekkel, duzzanatokkal és sárga színnel járó, önálló betegség.

⁶² ETWUNG I. 296.

⁶³ Margalits, Ede: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Bp., Kókai L., 1896. 141.

⁶⁴ KRAUS 341.

⁶⁵ Maloney, Gilles—Frohn, Winnie (ed.): *Concordantia in Corpus Hippocraticum*. Olms-Weidmann, Hildesheim-Zürich-New York, 1986. Tomes I—V.

⁶⁶ LUCRETIUS VI. 1114—1115. (273.) „est elephas morbus, qui propter flumina Nili / gignitur Aegypto in media, neque praeterea usquam”.

⁶⁷ PLINIUS XXVI. 5. (IV. 176.12.)

⁶⁸ CELSUS III. 25.1. (I. 342.)

⁶⁹ GAL XIX. 428., ARETAIOS IV. 13.1.—21. (85—90.), PAULUS AEGINETA IV. 1. (I. 317—318.)

⁷⁰ GAL. XIV. 756.

⁷¹ Aldrovandi, U.: *De quadrupedibus solidipedibus*. Bononiae, 161. 466.

⁷² EULENBURG VI. 134—145. A név történetéhez: uo. 135—136.

⁷³ KRAUS 343.

⁷⁴ MOL II. 108.

⁷⁵ MOL II. 247.

⁷⁶ ARETAIOS IV. 13.8. (87.12.)

⁷⁷ GAL. XIV. 757.

farkasétvágy — lásd: cynorexia.

farkasfog — dens lupina 'fölös számú fog'.⁷⁸ Talán arra a hiedelemre utal, hogy a fölös számú testrész (pl. hat ujj) táltosok, csordásfarkasok és hasonló lények jellemzője.

farkastorok — palatoschisis, Wolfsrachen (faux lupina, uranoschisis, uranocoloboma). Az ajak és a szájpadrás hasadásával járó fejlődési rendellenesség.⁷⁹ A nyúlszájjal (nyúlajak, lásd: lagostoma) jár általában együtt. Első előfordulása nyelvünkben 1840.^{80–81} A név oka az lehet, hogy az efféle rendellenességben szenvedő emberek gyakran torokhangon beszélnek.

farkasvakság — hesperanopia, hemeralopia, mooneye, Nachtblindheit. A szürkületi látás hiányossága, adaptációs zavar. Mechanizmusában az A-vitamin hiánya játszik szerepet.⁸² A név onnan származhat, hogy a farkasvakságban szenvedő ember nem látja meg alkonyatkor a szürke farkast. Nyelvünkben első előfordulása ebben a formában: 1938, korábban „Farkas hályog” alakban 1577-ből is van rá adat.⁸³ Németül érdekes módon: „Hühnerblindheit”, vagyis tyúkvakság.

féreg — népi betegségnév, valószínűleg nem csupán a latin „vermes” kifejezés fordítása. Közelebről meghatározhatatlan. Lásd: vermes.⁸⁴

formica — formica 'hangya' (lat.) Serpigo Hispanica, viszkető kiütés. *Ioannes Wierus: De morbo Gallico et Hispanica serpiginis* című művében valószínűleg a szifilisz egyik tünetének neve. (Egykori gyógyszere a hírneves *aqua di cazzo* volt).⁸⁵

formica ambulatoria — formica 'hangya' (lat.) vándorherpesz. Lásd még: myrmecia.

formica corrosiva — formica 'hangya' + corrodo 'megrágok' (lat.) ua. mint a herpes exedens.

formicatio — formica 'hangya' (lat.) (myrmekiasis) bizsergő érzés, zsibbadás.⁸⁶ Formicans pulsus (myrmekizón): jellegzetes, bizsergő pulzus.

formix — formica 'hangya' (lat.) ua. mint a herpes esthiomenus.⁸⁷

gallicatio — gallus 'kakas'-ból (lat.) castratio. Talán mert a kakasokat gyakran herélték kappanná.

gangrena — karkinos 'rák' (gör.). Az egyik fekély vagy daganatfajta görög elnevezése Celsus szerint.⁸⁸ A hippokratikus *Mochlicum* c. traktátusban is előfordul megegyező alakban és jelentésben.⁸⁹ Galénos szerint⁹⁰ a még nem elhalt, de már halódó szövetet nevezik gangrénának. Paulus Aeginetánál ugyanez a jelentése („gangraina” alakban).⁹¹ Ma: üszök, üszkösödés, vagyis a galénoszi használat élt tovább.

giliszta — A latin „vermes” megfelelője. Lásd ott.

⁷⁸ Varga János. *Erdélyi népi állatgyógyítások, hiedelmek*. Jákotpuszta, Dél-Cserhádi Ökológiai Tájékozpont, 1996. 33–35.

⁷⁹ MOL. I. 89.

^{80–81} ETWung I. 358.

⁸² MOL II. 258.

⁸³ ETWung I. 358.

⁸⁴ ETWung I. 380.

⁸⁵ ASTRUC II. 807.

⁸⁶ GAL. VIII. 553., CAELIUS AURELIANUS V. 2.30.

⁸⁷ KRAUS 399.

⁸⁸ CELSUS V. 26.31. (II. 100.)

⁸⁹ HIPPOCRATES. *Mochlicum* 4.376.9.

⁹⁰ GAL. XI. 135.

⁹¹ PAULUS AEGINETA IV. 18. (I. 338–339.)

gyík — Magyar népi betegségnév. Azonosíthatatlan, béka, zsába, féreg-típusú név. Lásd még: Torokgyík.

hangya, hangyásság — Enyhe bolondság elnevezése, a bogarasság mintájára képzett metaforikus kifejezés: talán a *teredo mentis*, az agyszű betegségnév lehet annak a képzetnek az alapja, amely a nevet létrehozta. Lásd még: bogaras.

harpya — A 18—19. században az egyikfajta, különösen monstruosus foetust neveztek így.⁹²

helminthiasis — helmyns vagy helmins, 'féreg' (gör.) Féregbetegségek gyűjtőneve. A gör. „helmynthiaó” ige egyenesen azt jelentette, hogy 'féregbetegségben szenvedek'. (Vö.: vermes)

helmintopyra — helmyns 'féreg' + pyr 'láz' (gör.) Febris verminosa. Féreg által okozott láz.

hippokoryzosis — hippos 'ló' + koryza 'nátha' (gör.) Valaha többnyire halálos, takonykóros lovak által terjesztett fertőző betegség.⁹³

hippus pupillae — A szegolyó és a szemhéjak állandósult forgó, ugráló mozgása.⁹⁴ A név eredete valószínűleg abban keresendő, hogy a tünet lovaknál gyakori. (hippos 'ló') (gör.)

hircismus — hircus 'kecske' (lat.) bakszag, kórosan erős izzadságszag.

hirquitalitas — hircus 'kecske' (lat.) Paraphonia pubescentium⁹⁵ vagy kamaszkori mutálás. (A kecske rekedten mekegő hangjáról.) Nem éppen betegség, de némileg idevág.

hives — bárányhimlő (ang.) jelentése: 'méh(csípés)ek'.⁹⁶

hystricismus (hystriciasis) — hystrix 'sün' (gör.)⁹⁷ sündisznóbetegség, valószínűleg valamilyen bőrbetegség lehetett.

ichthyosis — ikthys 'hal' (gör.) „Fischschuppenaussatz” (halpikkelykiütés): egyfajta skandináv nemibetegség, nyaki-, csont- és bőrbántalmakkal.⁹⁸

icterus — 'sárgaság' (gör.). A betegség és az „ikterikos” más néven kharadrios v. galgalus madár kapcsolatáról *Plutarkhosz* óta sokan írtak. Az ókori közhiedelem szerint ez a sárga színű madár tekintetével gyógyítja a bajt. Nem valószínű, hogy a betegség a madárról nyerte volna a nevét, de a két név azonossága és a madárral kapcsolatos hiedelmek miatt meg kell említenünk az icterust is.⁹⁹

inopolypus — polypus fibrosus az izomrostok polipja: lásd polypus-nál.

kankó — nemibetegség. A „kankó” szó a középelnémet „Sjankert” szóból eredhet, ami viszont valószínűleg a latin „cancer” 'rák' szóra vezethető vissza.¹⁰⁰ Első előfordulása nyelvünkben e jelentésben: 1795.

labium leporinum — labium „ajak” + lepus 'nyúl' (lat.) lásd: lagostoma.

⁹² KRAUS 448.

⁹³ KRAUS 470., Hertwig—Wolff in: *Medizinische Zeitung von Verein für Heilkunde in Preussen*. 1835. Nr. 1.2., *Schmidt's Jahrb. d. Med.* IX. 36.

⁹⁴ KRAUS 471.

⁹⁵ KRAUS 471.

⁹⁶ KRAUS 472.

⁹⁷ KRAUS 519.

⁹⁸ KRAUS 552. vö.: KRAUS 880. (Radesyge).

⁹⁹ Bächtold-Stäubli, H. (Hrsg.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Berlin—New York, 1987. De Gruyter, II. Bd. 20—22.

¹⁰⁰ TESZ II. (Bp. 1970) 348. ETWung. I. 681., Blancard, Stephanus: *Die belägert- und entsetzte Venus...* Leipzig, 1689. 5—20.

lagophthalmus — lagos 'nyúl' + ophthalmos 'szem' (gör.) 'nyúlszem'. Tüneteit Paulus Aegineta (6.1.) írta le elsőként: a felső szemhéj annyira felhúzódik, hogy a szemet lehetetlen teljesen lezárni. Oka lehet veleszületett rendellenesség és sérülés is.¹⁰¹

lagopus — lagos 'nyúl' + pus 'láb' (gör.) 'nyúlláb'. Születési rendellenesség.

lagostoma — lagos 'nyúl' + stoma 'száj' (gör.) 'nyúlszáj', 'nyúlajak'. Születési rendellenesség, (latinul: labium leporinum). Általában a farkastorokkal (lásd ott) és a szájpada hasadásával jár együtt.

leontiasis — lásd: facies leonina.

lúdtalp — lásd: chenopus. Nyelvünkben először 1848-ban bukkan föl.¹⁰²

lupia — bőrdaganat, Tumor cysticus, Tumor tunicatus, Glandula Avicennae, Nodus Avicennae, „lupus” 'farkas' (lat.)-ból. Bőrdaganat, csomó a bőrön. Lásd: lupus-nál.¹⁰³

lupus — lykos (gör.), lupus 'farkas' (lat.)-ból. Herpes exedens, lupus erythematodes, lupus erythematosus disseminatus. Bőrfarkas. Számos apró gömbből álló tuberkulotikus bőrijelenség, ill. különböző szerveket megtámadó, gyakran bőrijelenségekkel járó kollagén betegség. Régebben: Az alsó végtagok rákos daganata. Gyors terjedése utal — állítólag — a farkas falánkságára.¹⁰⁴ Celsusnál az „ignis sacer” szinonimája.¹⁰⁵

lycanche — lykos 'farkas' + ankhó 'fojtogatok, gyötrök' (gör.) torokgyík, másutt: víziszony. Lásd: cynanche.

lycanthropia — lykos 'farkas' + anthropos 'ember' (gör.). Elmebetegség, melynek során a beteg úgy véli, hogy farkassá változott. A *Real-Lexikon der Medizin* szerint „heute extrem selten” — vagyis, ha ritkán is, de ma is létező betegség.¹⁰⁶ Paulus Aegineta részletes leírását adja a kórnak¹⁰⁷, mely valószínűleg kapcsolatban állt az indoeurópai népeknél elterjedt farkasember (Werwolf) képzetével. Galénos a következőképpen ír a lycanthropiáról¹⁰⁸ „Akik kutya- vagy farkasembségben szenvednek, február hónapban éjjel kijárnak, mindenben a farkasokat vagy a kutyákat utánozzák és általában reggelig a sírokat nyitogatják. Az e bajban szenvedőket a következőkről ismered meg: Sápadtak és gyöngének tűnnek, szemük száraz, könnytelen, beesett, nyelvük is száraz, nyáluk sincs elég...” A kérdéssnek mind néprajzi, mind orvosi szempontból óriási szakirodalma van.¹⁰⁹

lycomania — lásd: lycanthropia-ánál.

lycorexia — lykos 'farkas' + öregó 'vagyom' (gör.). Farkaséhség, kóros éhségérzet.¹¹⁰

lynx — A Hippokratés által is leírt¹¹¹ gyomorbetegségnek csak a neve emlékeztet a hiúzra (lat.: lynx, gör.: lynx): a lynx ugyanis, hasonló írásképpel, görögül 'csuklás'-t is jelent, mint hangutánzó szó!

lyssa — lásd: alyssum.

¹⁰¹ KRAUS 553.

¹⁰² ETWung. II. 913.

¹⁰³ KRAUS 577.

¹⁰⁴ CASTELLI II. 111. Forest. Chirurg. Obs. 3.7. in schol.

¹⁰⁵ CELSUS Appendix 1. (III. 590.)

¹⁰⁶ RLM L. 188.

¹⁰⁷ PAULUS AEGINETA III. 16. (I. 159—160.)

¹⁰⁸ GAL. XIX. 718—720.

¹⁰⁹ A lycanthropia régebbi irodalma: PLOUCQUET II. 510. és GRAESSE 20—21.

¹¹⁰ KRAUS 579.

¹¹¹ HIPPOCRATES Aphorismi 4.554.2., 4.578.12., 4.580.5., Epidemiorum IV. 5.184.12., V. 5.210.5. stb.

morbus pedicularis — phthiriasis. *Pediculus* 'tetű' (lat.) vagy *phteir* 'tetű' (gör.) Tetvesség.

morbus porcinus — *porcus* 'disznó' (lat.). *Urticaria porcellana*, porcellánbetegség. Csalánkiütéssel együttjáró lázas betegség: a név a kiütések közepének porcellán-színére utal.¹¹² A porcellán szó egyébként a latin *porcellus* 'malacka' szóból ered.¹¹³

myocephalon — *mys* 'egér' + *kephalos* 'fej' (gör.) szembetegség, a szivárványhártya kisebesedésekor a második réteg kitüremkedése: ez fest úgy — Galénos szerint — mint egy egérfej.¹¹⁴

myodynia — *mys* 'egér' + *odyné* 'fájdalom' (gör.). izomláz, vagy reumás izomfájdalom.¹¹⁵ A gör. *mys* 'egér' szó ugyanazt jelenti az orvosi nyelvben, mint a latin *musculus* 'egérke', vagyis: izom. Ez szinte minden, *myo-* előtagú szóra igaz.

myoma — *mys* 'egér' (gör.) izomdaganat.

myomalacia — *mys* 'egér' + *malakos* 'gyöngé' (gör.) izomgyengeség.

myomelanosis — *mys* 'egér' + *melas* 'fekete' (gör.)¹¹⁶ Froriep¹¹⁷ által is leírt betegség: az izmon belül fekete hússzövet kialakulása, valószínűleg egyfajta rákos elváltozás.

myonarcosis — *mys* 'egér' + *narkoó* 'bódítok' (gör.)¹¹⁸ izomzsibbadás, izomláz.

myonosos — *mys* 'egér' + *noszosz* 'betegség' (gör.) Közelebből meg nem határozott izombetegség.

myoparalysis, **myoparesis** — *mys* 'egér' + *paralysis* 'bénulás' (gör.) izombénulás.

myopathia — *mys* 'egér' + *pathia* 'szenvedés, fájdalom' (gör.) Az izmok kóros elváltozása, melynek egyik tünete a krónikus fájdalom.

myopia, **myopiasis** — rövidlátás, valószínűleg a *mys* 'egér' + *opsis* 'szem, látás' (gör.) szavakkal függ össze,¹¹⁹ talán mert az egér mindent közlőről néz meg. Az ógörögben köznyelvi szó volt.

myoplegia — *mys* 'egér' + *plegma* 'csapás, ütés' (gör.) szélütéses eredetű izombénulás.

myopexicarditis — *mys* 'egér' + *kardia* 'szív' (gör.) szívizomgyulladás.

myositis — *mys* 'egér' (gör.) izomgyulladás.

myospasmus — *mys* 'egér' + *spasmos* 'húzás, rángás' (gör.) izomgörcs.

myrmecia — kéz- és lábfejszemölcs, verruca, a gör. *myrmex* 'hangya' szóból, valószínűleg alaki hasonlóság miatt.¹²⁰ Latinul: *formica* 'hangya'.

myrmeciasis — *rhaphania*, *ergotismus*, anyarozsbetegség.¹²¹ A gör. *myrmex* 'hangya' szóból.

myrmecion — *myrmex* 'hangya' (gör.). A nemi szerveken lévő súlyos fekély, nemibajféleség.¹²²

¹¹² MOST II. 255., IV. 644—646.

¹¹³ TESZ III. 254.

¹¹⁴ GAL. XIV. 774.

¹¹⁵ KRAUS 643.

¹¹⁶ KRAUS 643.

¹¹⁷ *Notizen aus dem Gebiete der Natur und Heilkunde*. Hrsg. von L. Froriep, Erfurt, 1821—1836. Not. 1197.

¹¹⁸ KRAUS 643.

¹¹⁹ GAL. XIV. 776.

¹²⁰ KRAUS 645., GAL. XIX. 444., PAULUS AEGINETA IV. 15. (I. 333.)

¹²¹ KRAUS 645.

¹²² CELSUS V. 28.14. (II. 160.)

myrmecosis — ua. mint myrmeciasis.

nyúlajak, nyúlszáj — lásd: lagostoma. Első előfordulása nyelvünkben 1808.¹²³

oculus leporinus — lásd: lagophthalmus.

oculus pullinus — lásd: tyúkszem.

onocephalaion — onos 'számár', 'öszvér' + kephalosz 'fej' (gör.) számárfej. Születési rendellenesség.

ophiasis — ophis 'ophis-kígyó' (gör.).¹²⁴ Foltos hajhullás, vagy — Galénos szerint — bőrhámlás. Az alopecia (lásd ott) egy fajtája. A név a kígyó pikkelyességére és szőrtelenségére utalhat (lásd: tyriasis), vagy éppen a hajhullás vagy bőrhámlás alakjára, mint Galénos mondja.¹²⁵ Hippokratés nem említi a betegséget.

ophis — 'ophis-kígyó' (gör.). Bőrfolt, anyajegy a fejen, jellegzetes alakjáról és kúszó növekedéséről kapta nevét ..., *a similitudine ophis appellatur* — ahogy Celsus írja.¹²⁶

oroszlánarc — lásd: facies leonina.

ovinus morbus — ovis 'birka' (lat.) A szifilisz egyik elnevezése.¹²⁷

phthiriasis — lásd: morbus pedicularis.

pica — citta, pitta, pissza, pica 'szarka' (lat.). A terhes nők csillapíthatatlan éhsége. A szarka ugyanis közmondásosan falánk (ma már csupán tolvaj) madár.

picacismus — lásd: pica.

pók — izületi gyulladás, ált. lovagnál. Jelentése a béka, zsába, egér, gyík, rák mintájára alakulhatott ki.¹²⁸

polip — lásd: polypus. Ebben az értelemben először 1832-ben bukkan föl a magyarban.¹²⁹

polypus — polypos 'polip' (gör.) Nyúlványos húskinövés: alakjáról nyerte a nevét.¹³⁰ Többnyire az orrban lévő hasonló kinövéseket nevezik így. Celsus meghatározása szerint: „A polypus pedig olyan vagy fehér vagy halványpiros húsocska, amely az orrcsonthoz tapad...”¹³¹

porcellus Cassoviensis — porcellus 'malacka' (lat.) + Cassovia (Kassa latin neve). Magyarországon egykor gyakori nehézlégzéssel, asztmás betegség, melynek során a hypochondrium bal oldala megduzzadt.¹³²

porcus — 'disznó' (lat.) A scrophulosis — lásd ott — latin elnevezése.¹³³

psyllion — psyllos 'bolha' (gör.) (A psyllion tkp. 'bolhafü'-vet jelent.) A 19. században a kanyarós kiütés neve: azért nevezték így mert a bolhacspéshez hasonlított.¹³⁴

¹²³ TESZ II. 1058., ETWung. II. 1049.

¹²⁴ KRAUS 691., GAL XIV. 757., XIX. 431.

¹²⁵ GAL. XIV. 325—326.

¹²⁶ CELSUS VI. 4.2. (II. 182.) — Vö. GAL. XIV. 325—326. az ophiiasisról.

¹²⁷ ASTRUC II. 809—810.

¹²⁸ TESZ. III. 238—239., ETWung. II. 1180.

¹²⁹ ETWung. II. 1183.

¹³⁰ GAL. XII. 681, PAULUS AEGINETA VI. 25. (II. 64—65.). Úgy tűnik, a hippokratikus corpusban nem szerepel a betegségnév.

¹³¹ CELSUS VI. 8.1. (II. 244.)

¹³² KRAUS 834.

¹³³ KRAUS 834.

¹³⁴ KRAUS 862.

pulsus araneosus — aranea 'pók' (lat.) A kaszáspók letépett lábához hasonlóan reszkető, gyöngö pulzus.¹³⁵

pulsus formicans — formica 'hangya' (lat.) A hangya mozgásához hasonlóan bizsergő, matató pulzus.¹³⁶ Caelius Aurelianusnál „*pulsus formicabilis*” alak olvasható.¹³⁷ Lásd: formicatio.

rabies canina — cynolyssa. rabies 'düh' + canis 'kutya' (lat.) Veszétség. lásd: alyssum.

rák — lásd: cancer. Ebben a jelentésben első előfordulása nyelvünkben: 1585.¹³⁸

ranula (lapidica) — ranula 'békácska' + lapis 'kő' (lat.) batrakhion. A nyálból képződött és a nyelv alatt található kőféle, vagy a nyelvfeknél és az ereknél kialakult nyelvatti daganat.¹³⁹

scrofula (choeras) — scrofa 'koca' (lat.). Gümőkóros eredetű nyaki nyirokcsomóduzzanat, vagy struma.¹⁴⁰ (Lásd még: Choeras, Porcus.) A név valószínűleg a scrophulosos ember dagadt nyakára, disznószerű küllemére utal.¹⁴¹

serpentinus morbus — serpens 'kígyó' (lat.). A szifilisz egyik szinonimája a 16. században.¹⁴² A név a bibliai bűnbeesés történetére utal: a kígyó és a nemiség összekapcsolása a pszichoanalitikus irodalomban is gyakori.

spongiosis — sphongos 'szivacs' (gör.). Spáo 'húz, szív, szürcsöl'-ből (gör.) csontszövet szivacsosodása.

spongocynanche — spongos 'szivacs' + kynankhe v. synankhe 'összeszorulás' (gör.) manduladuzzanat.

synocha vaccina — lásd: bucephylisis.

szamárköhögés, szamárhurut — „szamárhurut” alakja 1791-ben, „szamárköhögés” alakja 1862-ben fordult elő először.¹⁴³ Talán egy német kifejezés tükröfordítása. A szamár hangja és a szamárköhögés hangja közti hasonlóság lehet a névadás oka.

talpa — talpa 'vakond' (lat.) lapos faggyúmirigy-duzzanat a fejen.¹⁴⁴ E duzzanatnak a vakondtúráshoz való hasonlósága miatt alakulhatott ki a név. Görög neve „asphalakia”¹⁴⁵ (helyesen: aspalakia, aspalax 'vakond' (gör.)-ből), noha Galénosnál is előfordul, érdekes módon nem terjedt el.

tarantizmus — (lat.) A tarantula-pók csípése által kiváltott, görcsroham. Állítólag zenével lehet gyógyítani (tarantella-tánc!).¹⁴⁶

tehénhimlő — lásd: bucephylisis.

teredo — 'szű' (lat.) csontszű.¹⁴⁷

¹³⁵ KRAUS 119.

¹³⁶ KRAUS 867.

¹³⁷ CAELIUS AURELIANUS II. 14.198. (664.)

¹³⁸ TESZ III. 339.

¹³⁹ CASTELLI II. 292., KRAUS 81.

¹⁴⁰ CASTELLI II. 329.

¹⁴¹ KRAUS 936.

¹⁴² ASTRUC II. 745.

¹⁴³ TESZ III. 668.

¹⁴⁴ KRAUS 1054. GAL. XIV. 542. 558.

¹⁴⁵ GAL. XIV. 542.

¹⁴⁶ AETIUS Amidenus: *Tetrabibl.* IV. I. 18., Albinus, Bernhardus: *Dissertatio de tarantismo*. Francofurti ad Viadr., 1691. Egyéb bibliográfia: PLOUQUET IV. 149–150.

¹⁴⁷ HIPPI: *Peri nouszón* 2.

therioma — thér 'vadállat' (gör.). Fekélyféleség.¹⁴⁸

torokgyík — Diftéria. Első előfordulása 1489-ben.¹⁴⁹ A gyík, béka, zsába típusú nevek egyike.¹⁵⁰

tragomaskhalia — tragos 'kecskebak' + maskhalé 'hónalj' (gör.).¹⁵¹ Kórosan erős hónalj-verejtékszag. A tragus szóalak egyébként önmagában is jelent hónaljbüzt.

tragophonia — lásd: caprioloqium.

tragopodia — tragos 'kecskebak' + pus 'láb' (gör.) a lácsont befelé görbülése.

tyriasis — tyros 'kígyófajta' (gör.) kóros hajhullás. Leprás eredetű hajhullás, melyet a fejbőr elpikkelyesedése okoz: ophiasis. A nevet az magyarázza, hogy a kígyó szőrtelen és pikkelyes bőré.¹⁵²

tyúkszem — 'kerek bőrkeményedés'. Első előfordulása nyelvünkben e jelentésben 1585.¹⁵³ A középlatin „*oculus pullinus*” tükörfordítása, más nyelvekben is előfordul: pl. német Hühnerauge, fr. oeil de poule, olasz occhio pollino. Oculus 'szem' + 'pullus' csirke (lat.).

urina araneosa — urina 'vizelet' + araneosa 'pókszerű' (lat.) kórosan elváltozott vizelet, amelyben pókhálószerű, valószínűleg gennyes eredetű homályfoltok terjengenek. A régi diagnosztikában (uroszkópia) fontos tünet, sőt néhol betegségnev.

vaccina — lásd: bucephlysis.

variola vaccina — lásd: bucephlysis.

vermes — 'féreg' (lat.) többféle féregbetegség, sőt számos egyéb belbetegség elnevezése is.¹⁵⁴

vermiculans pulsus: féregmódra „kúszó” érverés. Görögül: skolékizón: skolész 'féreg', 'szű' (gör.).¹⁵⁵

víziborjú — Azonosíthatatlan népi betegségnev, ill. kórokozónév.¹⁵⁶

zsába — szláv eredetű betegségnev, eredetileg 'béka'-t jelentett (lásd: ott is), általában idegfájdalmat, izületi fájdalmat jelent, talán valami púp- vagy daganatféle neve lehetett, amelyet az alakja miatt nevezhettek így. Első előfordulása nyelvünkben 1595¹⁵⁷ vagy 1578¹⁵⁸

LÁSZLÓ ANDRÁS MAGYAR, D. Univ.
Sammelweis Library for the
History of Medicine
H-1023 Budapest, Török u. 12.
HUNGARY

¹⁴⁸ CELSUS V. 28.3. (II. 131.)

¹⁴⁹ MNy. 70.474., TESZ III. 947., ETWung. II. 1533.

¹⁵⁰ TESZ III. 947.

¹⁵¹ KRAUS 1058.

¹⁵² KRAUS 1070.

¹⁵³ TESZ III. 1021., ETWung II. 1571.

¹⁵⁴ Irodalom: PLOUCQUET IV. 310—322.

¹⁵⁵ GAL. VIII. 553.

¹⁵⁶ Lásd: Kicsi, Sándor András: A víziborjú természete. *Orvostörténeti Közlemények*. 121—124. (1988) 71—90.

¹⁵⁷ TESZ III. 1207.

¹⁵⁸ ETWung. II. 1671.

A gyakrabban idézett munkák rövidítései feloldása

- AETIUS = Aetius Amidenus: *Libri medicinales I—IV*. Ed. Alexander Olivieri. Lipsiae-Berolini, Teubner, 1935. (Corpus Med. Graec. 8.)
- ARETAEUS = *Aretaeus*. Edidit Carolus Hude. Ed. altera. (Corpus Med. Graec. 2.) Berolini, Academia Scientiarum, 1958.
- ASTRUC = Astruc, Johannes: *De morbis veneris libri novem*. Lutetiae Parisiorum, G. Cavelier, 1740. I—II.
- BECHER, = Becher, I.—Lindner, A.—Schultze, P.: *Lateinisch-griechischer Wortschatz in der Medizin*. Berlin, Volk und Gesundheit, 1989.
- BRENCsÁN = Brencsán János: Új orvosi szótár. Bp., 1983.
- CAELIUS AURELIANUS = *Caelii Aureliani Celerum passionum libri III., Tardarum passionum libri V.* ed. Gerhard Bendz, übers. von Ingeborg Pape. Teil I. (Corp. Medic. Latin. VII.) Berolini, Akademie Verlag, 1990.
- CASTELLI = Castelli, Bartholomaeus: *Lexicon medicum Graecolatinum. I—II*. Patavii, 1762.
- CELSUS = Celsus: *De Medicina*. With an English translation by W. G. Spencer. London-Cambridge, Heinemann-Harvard Un. Press, 1971—1979. I—III.
- ETWUNG = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Band I. A-Kop., Band II. Kor-Zs. Bp. Akadémiai K., é. n. (1992—1996).
- EULENBURG = Eulenburg, Albert (Hrsg.): *Real-Encyclopädie der gesammten Heilkunde*. Wien und Leipzig, Urban & Schwarzenberg, 1885—1890. I—XXII. Bde.
- GAL. — *Claudii Galeni opera omnia*. Ed. Carolus Gottlob Kühn., Lipsiae, 1821—1833. Tomi XX.
- GRAESSE = Grässe, Johann Georg Theodor: *Bibliotheca magica et pneumatica*. Hildesheim, Georg Olms, 1960.
- HIPP. — A következő munkák jelöléseit használjuk az idézetek megadásakor: Littré, E.: *Oeuvres complètes d'Hippocrate*. Tom. 10, Paris 1839—61. (Utánnymás: Amsterdam, 1961—1962.), Kühn, Josef-Hans—Fleischer, Ulrich: *Index Hippocraticus*. Fasciculi I—IV. Gottingae, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986—1989.
- KRAUS = Kraus, Ludwig August: *Kritisch-etymologisches medicinisches Lexicon*. Göttingen, Verlag der Deuerlich- und Dieterichschen Buchhandlung, 1844.
- LUCRETIUS = *T. Lucretii Cari De rerum natura libri sex*. rec. Iosefus Martin. Lipsiae, Teubner, 1953.
- MICHLER = Michler, M.—Benedum, J.: *Einführung in die medizinische Fachsprache*. 2. Aufl. Berlin-Heidelberg-New York, Springer, 1981.
- MNy = *Magyar Nyelv* (folyóirat).
- MOL — Hollán, Zsuzsa (főszerk.): *Magyar Orvosi Lexikon*. I—IV. Bp., 1967—1975.
- MOST = Most, Georg Friedrich: *Encyklopädie der gesammten medizinischen und chirurgischen Praxis*. Leipzig, Brockhaus, I—IV., 1833—1834.
- Nyr. — *Magyar Nyelvőr* (folyóirat).
- PAULUS AEGINETA = Paulus Aegineta. Ed. I. L. Heiberg. Pars III. (Corpus Med. Graec. IX. 1—2.) Lipsiae-Berolini, Teubner, 1921—1924.

- PLINIUS = C. Plini Secundi Naturalis Historiae libri XXXVII. Recogn. atque indicibus instruxit Ludovicus Janus (Carolus Mayhoff) Lipsiae, Teubner, 1. vol. 1906., 2. vol. 1909, 3. vol. 1892., 4. vol. 1897.
- PLOUCQUET = Ploucquet, Guilielmus Godofredus de: *Literatura medica digesta sive repertorium medicinae practicae...* Tubingae, 1809. Tomi I—IV.
- PSCHYREMBEL = Pschyrembel, Willibald: *Klinisches Wörterbuch mit klinischen Syndromen*. Berlin—New York, Walter de Gruyter, 1971.
- RLM — *Real-Lexikon der Medizin und ihrer Grenzgebiete*. München-Wien-Baltimore, Urban & Schwarzenberg, 1977. I—V. Bde.
- TESZ = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. I—III. Bp., 1967—1976.

SUMMARY

The historiography of medical terminology has not created yet its comprehensive etymological dictionary. The history of the terminology of illnesses, however seems to be an especially neglected field of research. The present article — as a small step to fill this gap — attempts to give a complete list of illnesses named after animals. The collection — arranged in alphabetical order of the Latin or commonly used Hungarian names — consists of more than 150 items. Entries include the first appearance of the name, a short historical explanation of the word or expression and an etymological note, respectively. According to the author this group of termini represents perhaps the most ancient stratum of the medical vocabulary.

HEITZMANN KÁROLY ILLUSZTRÁCIÓI

JANTSITS GABRIELLA

A XIX. században az orvostudomány nagyarányú fejlődése az orvosi könyvek számának növekedését is eredményezte. Tudós orvosoknak köszönhető, hogy munkájukkal a szakirodalmat nagymértékben gazdagították. Ezzel együtt fokozódott az illusztrációk iránti igény is. Amíg korábbi századokban általános volt, hogy még a műtéti szakok könyvei is — sebészet, szülészet, szemészet — ábrák nélkül jelentek meg, ez most lényegesen megváltozott.

Az illusztrációk számának növekedését az is elősegítette, hogy egy új sokszorosító technika, a litográfia vált általánossá, amelynek előállítása sokkal egyszerűbb és olcsóbb volt más eljárásoknál. Ekkor már több könyv is működött hazánkban, de még az itthon megjelent könyvekhez is gyakran Bécsben nyomtatták ki a képeket. — A művészek egyéb tevékenységük mellett orvosi ábrákat is rajzoltak, de ezeket műveik között legtöbbször meg sem említették. Nem alakult ki olyan művész gárda, amely csak az orvosi illusztrációkat készítette volna. Ezért szükség szerint az orvosok, vagy orvosok maguk rajzolták az ábrákat, különösen azokat, amelyekhez nem elég csak a művészi tehetség, de speciális tudományos ismeret és közvetlen tapasztalat is nélkülözhetetlen (szövettan, sebészet, patológia).

Több neves orvos-illusztrátor működött e században, mint *Thanhoffer Lajos*, *Arányi Lajos*, *Pólya József*, *Margó Tivadar* stb. Közéjük tartozott *Heitzmann Károly* is, akit azonban itthon kevésbé ismertek, mert élete nagy részét külföldön töltötte.

Heitzmann Károly 1836-ban született Vinkovcén.¹ (Az akkori Magyarország határórvidekén, Szerém vármegyében.) A pesti egyetem orvoskarára 1854 október 5-én iratkozott be,² amint ez az egyetemi hallgatók katalógusából kitűnik. (1. kép) Ebből tudjuk azt is, hogy milyen tárgyakat hallgatott: az első évfolyamon anatómiát, zoológiát, mineralógiát. A következő évekből már az óraszámot is ismerjük és név szerint a professzorokat:³ *Balassa János* a gyakorlati sebészetet, *Stockinger Tamás* a sebészeti propedeutikát és sebészet történetét, *Semmelweis Ignác* a szülészetet, *Lippai Gáspár* a szemészetet, *Arányi Lajos* az elméleti és gyakorlati patológiát adta elő. (2. kép)

Az utolsó éveket már a bécsi egyetemen folytatta, ami akkor nem ütközött akadályba, mert a későbbi professzorok közül *Balassa*, *Bókai*, *Semmelweis* és *Lumniczer* a pesti egyetem mellett a bécsit is látogatták. 1859-ben szerzett Bécsben orvosi diplomát és előbb *Schuh* sebészeti, majd *Hebra* bőrklinikáján lett asszisztens.

¹ *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte*. Berlin, 1931. Bd. III. 141—142.

² *Catalogus Dominorum Auditorum Medicinae Anno 1854/55*.

³ *Catalog der Studirenden der Medicin*, 1856/57.

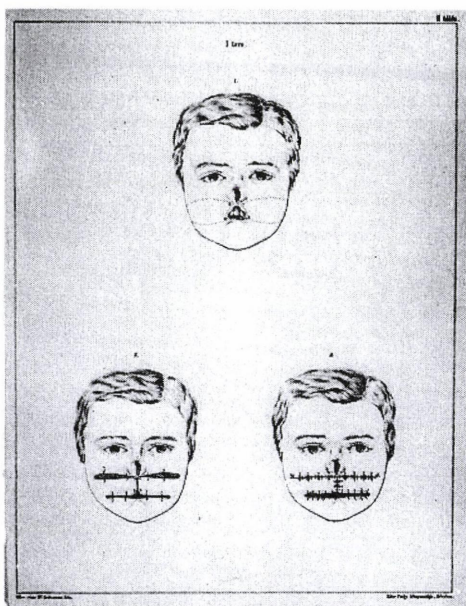
Hagedius Joannes	22 annor. rem. cath.	Micklerius	Gravis mée. Anatom. pathol.	Reghemuel Hagedius 1700
Hagedius Paulus	25 annor. rem. cath.	Giskoler Petrus Hagedius	Gravis mée. Medic. forensic.	Reghemuel Hagedius 1700
Huttmann Carolus	18 annor. rem. cath.	Vinckler	Anatomia Zoologia Mineralogia	Micklerius 1700
Huttmann A. I. I. I.	18 annor. nos. ad.	Peters	Anatomia Zoologia Mineralogia	Reghemuel Hagedius 1700

Tudományos érdeklődése hamar megmutatkozott, amiről számos könyve és közleménye tanúskodik. Öt évvel a diploma megszerzése után megjelent első könyve a 2 kötetes sebészeti kompendium.⁴ A szerző visszaemlékezéseiben azt írja, hogy korai munkái csak kompilációk voltak, amelyek a szellemi berozsódás kivédésére szolgáltak és csak torna-gyakorlatnak tekinthetők.⁵

Ezt követte az ugyancsak 2 kötetes anatómiai atlasz, amely *Heitzmann Atlas* néven vált ismertté,⁶ 8 kiadást ért meg 50 000 példányban. Ez már nemcsak tudományos, de anyagi sikert is jelentett számára.

Közben egy bécsi kórház prosectúráján szerzett anatómiai-patológiai gyakorlatot és e szakból is adott ki közleményeket.⁷ 1873-ban *Rokitansky* docense lett, s továbbra is tervszerűen készült fel arra, hogy a patológia professzori állását elnyerhesse. Miután ez a terve meghiúsult, 1874-ben Amerikába távozott, hogy ott tudományos elképzeléseit megvalósíthassa, ami sikerült is. Csak 4 mikroszkópot vitt magával, de nemsokára New York-i házában már 14 mikroszkóppal rendezett be laboratóriumot, ahol hallgatóit a tudományos kutatás módszereire készítette fel. Volt olyan nap, hogy negyvenen is felkeresték laboratóriumát. Amerikai működése alatt 1000 hallgatója volt, 50 önálló közleményt publikáltak.

3. ábra

4. ábra

⁴ *Compendium der chirurgischen Pathologie und Therapie*. Wien, 1864, 1868.

⁵ Heitzmann, K.: 20 Jahre wissenschaftlicher Thätigkeit in Amerika. *Wiener Klinische Wochenschrift*. 8, 1895, 561—564.

⁶ *Atlas der descriptiven und topographischen Anatomie*. Wien, 1870.

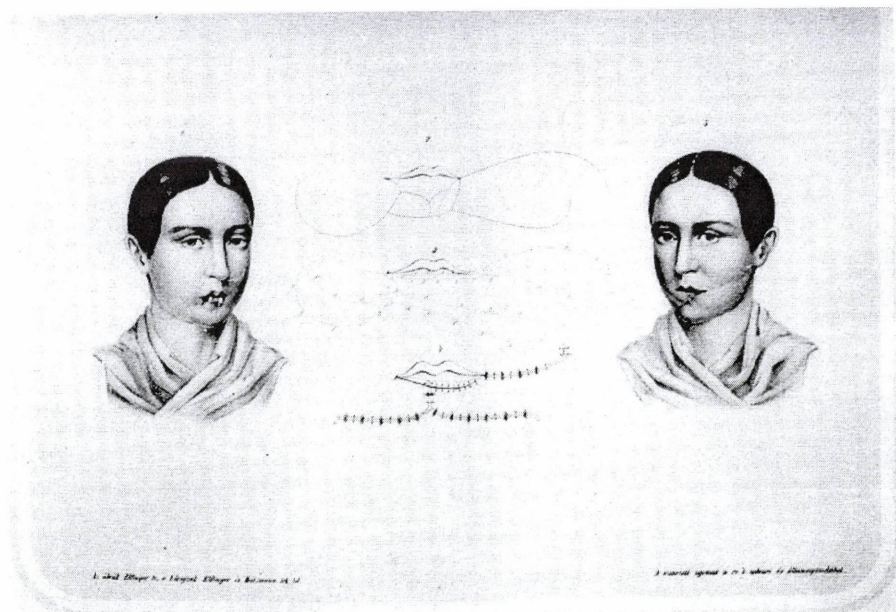
⁷ *Zur Kenntnis der Dünndarmzotten*. Wien, 1867. — *Untersuchungen über das Protoplasma*. Wien, 1873.

Művészi munkájáról azt írja, hogy már Hebra klinikáján kezdte el a bécsi specialitást, az orvosi illusztrálást, egyik ottani tudós előljárójának példáját követve. *Anton Elfingerről* (1822—1864) van szó, aki Hebra atlaszához a bőrgyógyászati eseteket bámulatra méltó hűséggel, akvarelllel festette meg,⁸ s amelyeket ugyanilyen hűséggel sokszorosított. E tudós „ecset”-jeként már akkor számos grafikai munkát készített saját magának, de mások részére is. Nemcsak tehetséges rajzoló volt, de még a sokszorosító technikához is értett, mert leggyakrabban az ábrákat maga rajzolta a kőre, amint ez a jelzetekről leolvasható.

Illusztrációi közül csak azokat láthatjuk itt, amelyek magyar szerzők műveiben jelentek meg, néhány orvos közreműködésével. Elsőként Balassa János könyveihez készített litográfiákat, valószínűleg azért, mert még a pesti egyetem előadásait hallgatta. — Balassáról feljegyezték, hogy műtéteit előzetes gondos stratégiai terv szerint, bátorsággal és határozottsággal végezte, nagy technikai tudással és improvizáló készséggel.⁹ A műtétekhez vázlatot készített. A rendkívüli sebészi képessége méltó társra talált Heitzmann személyében. Művészien megrajzolta a műtét előtti állapotot, a műtét tervét és a műtét eredményét. Ezt láthatjuk könyvében: Új műtéti modorok az orrképlés körül két köresettel és tizenegy kőre rajzolt táblával. Pest, 1863. Jelzete: *Balogh T. vázlata után kőre rajz. Dr. Heitzmann K. — Kőke Frigy. könyomdája Bécsben.* (3., 4. kép)

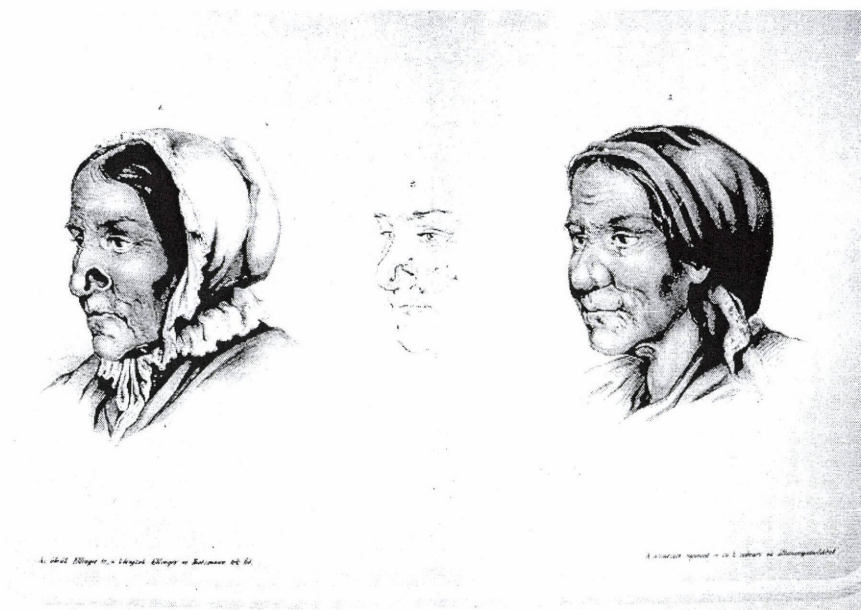
Balassa másik könyvében ugyancsak plasztikai sebészeti eseteket ismertet 18 színes litográfiával. A képző műtétek. Pesten, 1867. „Az ábrák *Elfinger* tr. a kőrajzok *Elfinger* és *Heitzmann* trk-tól. A színezett nyomat a cs. k. udvari és államnyomdából. (5., 6., 7. kép) A

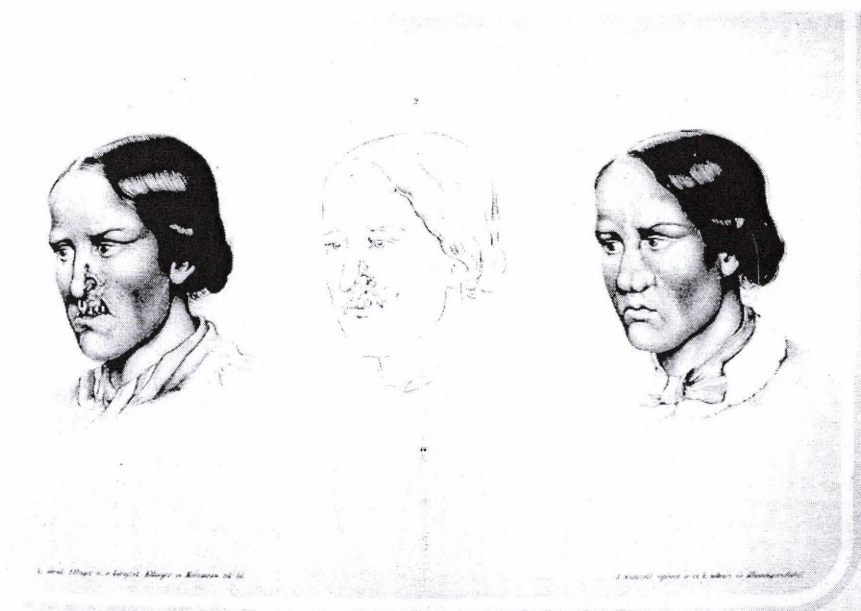
5. ábra

⁸ *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte.* Berlin, 1931. Bd. II. 397—398.

⁹ Mester Endre: Balassa János. *A magyar orvosi iskola mesterei.* Bp. 1969. 37—44.

6. ábra

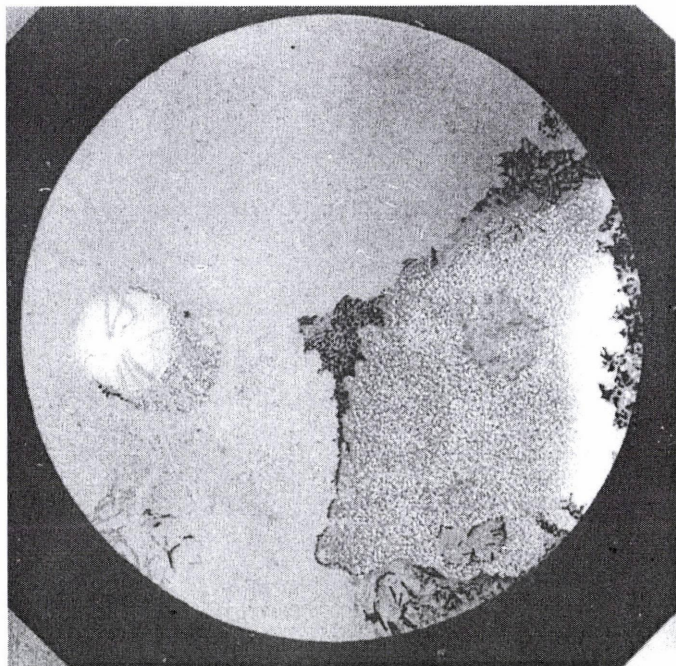

7. ábra

képek itt ugyanazzal a módszerrel készültek, mint az előzőek, s ezzel szinte iskolát teremtettek. Az ábrázolási mód követőkre talált, mert később megjelent könyvekben is találunk hasonló illusztrációkat.

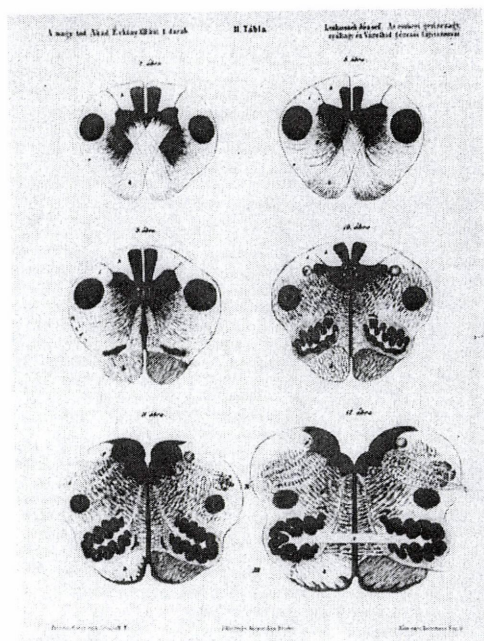
A legszebb képeit szemészeti könyvben találjuk. *Stellwag Károly: A gyakorlati szemészet tankönyve.* (Pest, 1868) magyar kiadásában. A képekről a könyv bevezetésében a következőket olvashatjuk: „A színes táblák oly eredeti képek után készítették, melyek kivétel nélkül természet után festve, csak igen kis részben lőnek térkimélés szempontjából összeillesztve. Három színes táblán 6-6 kis ábrán mutatja be a szem kóros elváltozásait. Az I/E: A reczeg és érhártya körülírt sorvadása izzadmányos idegreczelob után, hátsó csap.” (8. kép). Mindhárom táblán a jelzet azonos: Festette és körre rajz. Heitzmann K. tr. *Kőke Frigyes* könyomdája Bécsben.

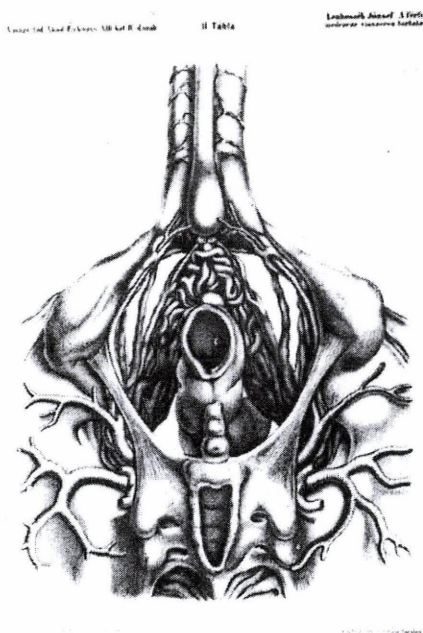
8. ábra

Visszaemlékezéseiben azt is olvashatjuk, hogy a hetvenes években arra az elhatározásra jutott, hogy a szövettani kutatás érdekében felhagy az illusztrálással, de amikor mikroszkóphoz ült, azt tapasztalta, hogy a prepártum illusztrálásával sokkal többet lát, mint a kutató, akinek a képet csinálja. Ez a nézete különösen a következő ábrán igazolódik. *Lenhossék József* könyvéhez 5 körrajzos táblát készített (ezek egyike a 9. ábra). Az emberi gerinczagy, nyúltagy és Varolhid szervezetének górcsói tájviszonyai. Pest, 1869. Ezen látszik tökéletes szövettani tudása. Jelzete: Természet után rajz. Schulhoff W. — Körre rajz. Heitzmann Kár. tr. — *Kőke Frigyes* könyomdája Bécsben.

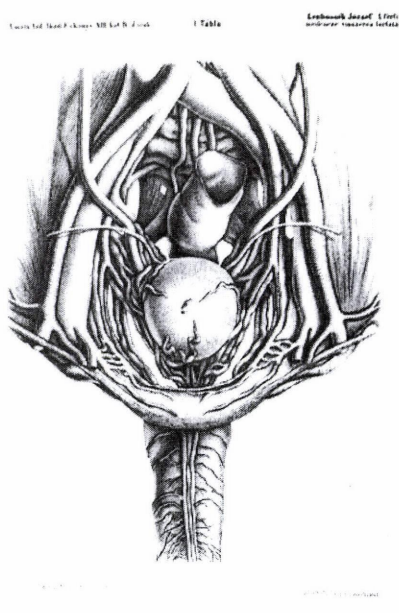
A bécsi prosectúrán szerzett anatómiai-pathológiai tudását bizonyítja az a 2 körrajzos tábla, melyeket *Lenhossék József: A férfi medence visszeres torlata* (Pest, 1871) c. művéhez készített. Jelzete: Term. után rajz. Barabás E. Körre Heitzmann K. tr. — *Kőke Frigyes* könyomdája Bécsben. (10., 11. kép).

9. ábra

10. ábra

11. ábra

Mindezekből kitűnik, milyen nagy jelentősége van annak, ha az orvos illusztrálni is tud. Nemcsak látja, de tudatosan rajzolja le azt, amit lát.

Heitzmann Károly működésével az egyetemes orvostudományt gyarapította, ezekkel az illusztrációkkal pedig a magyar orvosi szakirodalom értékét növelte.

GABRIELLA JANTSITS Dr. Univ.
1061 Budapest,
Anker köz 1.
HUNGARY

SUMMARY

Károly Heitzmann, born in 1836, in Vinkovce (Croatia) finished his medical studies at Vienna and worked as an assistant professor under Rokitansky's supervision. In 1874 he left for the United States, where he settled in New York. He organised there successful private courses for laboratory technics and published more than 50 articles in American medical journals. Based on his anatomical knowledge he began with illustrating his own articles and later he contributed to several important anatomical handbooks and atlases of his Austrian and Hungarian counterparts. The present article gives a short overview only of those illustrations of Heitzmann, which were published in the works of Hungarian authors.

TÖRTÉNETI ADATOK

SZECSKÓ KÁROLY

1.

Adalékok az egri hadikórház történetéhez az 1848—49-es forradalom és szabadságharc időszakából

A forradalom és szabadságharc alatti hadiesemények sebesültjeinek ápolása megkívánta, hogy a már meglévő kórházakon kívül ideiglenes jelleggel új gyógyintézeteket is létesítsenek. Így történt ez Egerben is, ahol már 1728-tól működött az Irgalmas-rend kórháza.

A megyeszékhelyen a hadügyminiszter rendelete alapján a „főtanodai épületben.” (ma az *Eszterházy Tanárképző Főiskola* központi épülete) létesítettek katonai kórházat. A sebesültek nagy száma miatt azonban ez sem bizonyult elegendőnek, ezért 1849 január elején az addig fegyverraktárnak használt, úgynevezett *Trinitárius* templom épületét is kórház céljára akarták igénybe venni. Azonban „a folyamodó kérését nem teljesíthették, mivel a megyének a helyre fegyvertárolásra továbbra is szüksége van”.¹

Az 1849. január 21-i megyei bizottsági ülés jegyzőkönyvéből kiderül, hogy „Az egri katonai kórház felügyelői személyzete inneni távozásra kapott rendeletet. Ennek helyébe a kórházi főorvossal egyetértőleg, másnak állítására az elnök másodalispán bízott meg”.²

A január 22-i megyei bizottsági ülésen a katonai kórház főorvosa jelentést tett a gyógyintézet helyzetéről. Sajnálattal állapította meg, hogy az élelmiszertartalékok kifogytak, s további beszerzésre pedig nincs pénz.

A betegek folyamatos ellátása érdekében a bizottság az alábbi döntést hozta: „Ezen emberi és honpolgári tekinteteknél fogva nem halasztható szükség fedezésére egyéb megyei pénzalap hiányában a honvéd újjonczok felszerelésére rendelt pénzből 1000 frt oly módon utalványoztatik, hogy az illető felszerelési pénztár részére az állomány által vissza térítésék. Mire nézve meghagyatik, Makai Lajos fő pénztárnoknak, hogy fent kivett összeget kórházi felügyelő, főhadnagy Bossányi Ferencznek nyugtatvány mellett adja ki elnök másod alispán, Halasi Gáspár pedig, a költsönadott pénz vissza fizetését maga helyén szorgalmazza, egyszersmind nevezett felügyelő főhadnagyt oda utasítsa, miszerint a kérdéses kóroda költségei iránti jövőre nézve azon sikeresen gondoskodjék.”³

A hadikórház helyzetének javítása azonban nem volt könnyű feladat. A január 27-i bizottsági ülésen az elnöklő alispán szövéttette, hogy a kórházban „az illető főorvoson kívül semmi felügyelő s parancsnok nem létezik, ezen kívül a kóroda is pénz hiányában szenved”. Az alispán javasolta ezért, hogy a főorvos mellé nevezzenek ki egy kórházparancs-

¹ Heves Megyei Levéltár (HML). Az 1849. január 7-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. 27.

² HML. Az 1849. január 21-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. 112.

³ HML. Az 1849. január 22-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. 113—114.

nokot. A szükséges pénz megszerzése érdekében pedig forduljanak az *Országos Honvédelmi Bizottmányhoz*.⁴

Az alispán felvetése után az alábbi határozatot hozták: „*A nemzetőri parancsnok felszólítottatott, miként a nemzetőri tisztek közül valakit a kórház felügyelői tisztségére alkalmazzon. A szükséges pénz érdekében a honvédelmi bizottmányhoz kell fordulni, s tőle 12 ezer forint összeget kell kérni.*”⁵

A kért 12 ezer forint azonban még február 8-ig nem érkezett meg. Éppen azért az ezen a napon tartott megyei bizottsági ülésen úgy határoztak, hogy a kórház részére a honvéd felszerelési pénztárból 500 forintot kivesznek.⁶

Az ellenség közeledtének hírére 1849. február 9-től a megyei bizottság Tiszafüredre költözött, s már április 14-én itt ülésezett. Az egri hadikórházat is ebbe a városba költöztették.⁷

Az 1849. április 14-i ülés jegyzőkönyvében a hadikórházról az alábbi lehangoló sorokat olvashatjuk: „*a helybeli katonai kórház részint a' helyszűke, s' tisztátalansága, részint szükséges felügyellők hiányában annyira el van hanyagolva, hogy az emberi kebel el borzad azon nyomor látásán, melyben a' betegek sinlenek! Méltányos és illő volna, ha azon polgár testvéreink, kik a' hazáért szenvednek, illőbb hely és ápolásban részesíthetnének. E' hazának szabadságáért küzdő testvéreink, rokonaink érdekében megkérjük a' honvéd bizottságot, hogy azok mellett több orvosnak, s szorgalmasabb eljárásáról gondoskodjék, s' Füredről alkalmasabb helyre teendő elhelyezésüket elhatározza.*”

A levél szövege a következő:

„*Heves Vgye Egyetemének A' honvéd Bizottságnak. — El borzadva láttuk, tapasztaltuk azon nyomort, melyben Hazánk szent ügyében küzdő beteg vitézeinknek Megyénkben felállított Tiszafüredi katonai kórházban sinlenek; — a' hely szűke s' tisztátalansága, az élelmiszerek hiánya, az orvosi hanyagság, vagy annyi beteg közül eleget nem tehető kevés szám miatt, meg annyi éltetése, elő mozditása, e' kebellázító helyzetnek.*

Érdekében e' hazának szabadságáért szenvedő polgártestvéreinknek, de érdekében a' hazának s' mellynek újabb vitézek teremtésére inkább, mint a' meg lévőek ily gyáván, s nyomor miatti el hányatására nézve válna szüksége. Felkérjük az emberi érzet meleg részvételével a tisztelt honvéd bizottságot, hogy érintett kórháznak alkalmasabb helyre leendő át tételét, a' betegeknek szorgalmasabb ápoltatási ellátását elrendelni, s' sérült vitézeinknek illetőbb helyzetet s' bánásmódot biztosítani szíveskedjék. Kelt Tisza füred április 14-én tartott bizottsági ülésünkben.”⁸

A megye bizottság április közepén tért vissza Egerbe.⁹ A Hadügyminisztérium egészségügyi osztályfőnöke május elején tudatta a megyével, hogy „*a kórházat nagy részben felosztja és célszerűbb helyre teszi át.*” Jelenleg nem tudjuk források hiányában, hogy a hadikórház hová került.¹⁰

Az egri hadikórházban ápolták az 1849. február 26-27-i kápolnai-verpeléti csatában megsebesült honvédeket is.

⁴ HML. Az 1849. január 27-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. 121—122.

⁵ HML. Az 1849. január 27-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. 121—122.

⁶ HML. Az 1849. február 8-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. 154—155.

⁷ HML. Az 1849. február 14-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. 292—293.

⁸ HML. Az 1849. február 14-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. 292—293.

⁹ HML. Az 1849. február 14-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. 292—293.

¹⁰ HML. Az 1849. május 1-jei bizottsági ülés jegyzőkönyve. 309.

Közülük való volt *Lebstück* Mária főhadnagy is. Mária főhadnagy halála előtt papírra vett naplójában a következőket írta erről: „... Egerbe masíroztunk február 15-én. Itt bennünket, vadászokat, *Dembinszky* seregébe osztottak be. Majd február 26-án kezdődött meg az első harc a kápolnai csatában, mely 27-ig tartott. Mi bekerítő mozdulatot hajtottunk végre az ellenséges lovasság ellen, de szétszórtak bennünket. Egyik szomszédomat lelőtték, egy másik fiatal vadász kardvágást kapott, mely a fél arcát egészen leszelte. A levágott húst egyszerűen pusztakézzel odacsapta és ezt mondotta: »No pajtás, én a magamét már megkaptam, most már mehetek!« Én egy zsebkendővel szükségkötést alkalmaztam. Hanem az ellenség által sorainkon ütött résen benyomult az osztrák lovasság és szétszórt bennünket az attak előtt. Ez úgy történt, hogy mi tartalékban állottunk és mellettünk huszáraink. Az osztrákok a hegyység zezugos útjain ereszkedtek alá. Kérdeztem egy huszártól, hogy nem fél-e a vasemberektől, a kürasszirektől, akik ott a hegyek felől jönnek? Azt felelte: »Ha megiszom két garas ára pálinkát, én is vassá válok!« A markotányosné töltött neki egy pohár pálinkát. Éppen arra jött egy ágyúgolyó és két darabra szakította a markotányosné. A felső testét messze elhordta a golyó. A huszár azonban nem a markotányosnéét sajnálta, hanem a pálinkát. Azt mondta: »Jaj de kár, oda a pálinka! Átkozott svábja, ezért megfizetsz!«

Minthogy a lovasság szétszórt bennünket, csatáláncba fejlődtünk. A talaj nagyon mocsaras volt, úgyhogy én elmaradtam társaimtól: ekkor történt, hogy három ellenséges vértess lovas üldözőbe vett. Köztünk egy patak vize folydogált, de a víz oly magas volt, hogy a lovak nem akartak átjönni. A lovasok utánam kiáltottak: »Állj meg átkozott Kossuth kutyája!« Tovább szaladtam, míg csak védelmet nem találtam egy fűzfa törzse mögött. Ott puszkára vettem a lovasokat. Mindkét golyó talált. A harmadik lovas megfutott. Nekünk vadászoknak kétszövű karabélyunk volt. Mikor a honvédek megvizsgálták a halottakat, az egyiknél, R. báró kapitánynál, akit én még Bécsből ismertem, egy aranyláncot találtak a karján és egy medaillont, menyasszonya arcképével. A másik halott káplár volt. A kürtösök takarodót fújtak. Újra összegyülekeztünk. Otth nevű kapitány elvezetett engem *Dembinszky* tábornokhoz, aki ezekkel a szavakkal fogadott: »FiataleMBER, maradjon mindenkor ilyen vitéz, ma megszolgált az arany kardbojtért!« És ott a csatatéren hadnaggyá nevezett ki, *Dembinszky* még nem tudta, hogy fehérnép vagyok. A vezérkar távolról látta, hogy védekezem a három lovassal szemben. Azután *Verpelétnél* meg kellett rohamoznunk egy majorságot, melybe osztrák vadászok fészkeltek be magukat. Ebben a csate-patétában egy golyó horzsolta a fejem jobb oldalát. A kötőzőhelyre vittek és első segélyben részesítettek. Azután a többi sebesülten együtt Egerbe jutottam, ahol a barátok kolostorában szállásoltak el. Itt lett a titkom leleplezve. Törzsorvosunk, *Lumnitzer*, mikor a sebemet kötözte, kénytelen volt csuromvér ingemet lehúzni rólam és meglátta keblemet. Azt mondta csodálkozva: »Az ezer szentségit! Hiszen a mi Károlyunk tulajdonképpen leány!« — Ezer ördög doktor! kötözzön be és ne csináljon feltűnést a dologból. — A kötözés után még 48 órát ott maradtam, azután, bár sebesült voltam, egy 86 főből álló sebesült szállítmányt adtak kezemre, hogy vezessem őket *Tiszafüredre* és onnan *Miskolcra*, onnan pedig *Gyöngyösre*.¹¹

¹¹ *Lebstück* Mária honvéd huszárfőhadnagy emlékiratai 1848—1849-ről. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 1935—36. évfolyam. 130—141. Közli: Hegyaljai Kis Géza. — Mária főhadnagy 1830. augusztus 15-én született Zágrábban. Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc egyik legvitézebb tisztje volt. Jókai Mór író is ismerte, s írt róla a *Közlöny* 1848. 35. számában, később pedig az *Őszi fény* kötetében emlékezett meg róla. férje Jónák József tüzértiszt volt. Naplóját halálos ágyán mondta tollba korábbi jegyzetei alapján. 1892. május 30-án halt meg Újpesten. (Vö: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1935—36. évfolyam. 130—131.

Az egri hadikórházban elhalt honvédek a Fájdalmas Szűzről elnevezett temetőben (Hatvani negyedi temető) hantolták el. Sírdombjuk fölé 1878-ban díszes, ma is látható obeliszket emelt az Egri Honvédegyelet.¹²

2.

Egri adalék 1848-ból a venereás betegségek gyógyításának történetéhez

Közismert, hogy a háborúkkal járó zűrös állapotok kedveznek a nemi betegségek elterjedésének. Így volt ez az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején is. Nem véletlen ezért, hogy a Kereskedelmi Minisztérium 1848. november 16-án rendeletet hozott: „... mellyben a' hölgyeknek hetenkénti hatósági felügyelet melletti megvizsgáltatása, a' bujasenyvben szenvedőknek a' hatósági kórházakban díj nélküli gyógyítása, a' szülő intézetekben észreveendő bujasenyves személyeknek a' nyilvános kórházakbeli áttétele, a' bujasenyvben szenvedő férfi és a némbér bármelley hatósághoz tartozó személyeknek a' hatósági kórházakban díj mentes ápolása meghagyatván a' tisztí főorvosoknak, oda utasíttatni rendeltetnek, hogy a' beküldeni szokott hivatalos jelentéseiket a' bujasenyvre is különösen kiterjesszék.”¹ A rendelet szövegét az 1848. november 27-i megyei bizottsági ülésen olvasták fel.²

A november 27-i ülésen „... Megyész fő orvos Keszlerffy Józsefnek meghagyaték, hogy a' bujasenyvben szenvedők ápolására megkívánható kórháznak rögtöni felállítása iránt véleményes jelentését jövő hó 1-jén tartandó bizottmányi ülésen mutassa be.”³

Keszlerffy főorvos az 1848. december 2-i bizottmányi ülésen az említett rendeletre jelentette, hogy „... a' bujasenyves férfiak az irlalmas szerzet kórházában, a' némberek pedig a város kórházában nyerhetnek ápolást.”⁴

A jegyzőkönyvből megtudhatjuk, hogy „Miután azonban elnök alispáni jelentés nyomán a' Városi Kórház az itt létező honvéd zászlóalj beteget által lenne elfoglalva — a' bujasenyves némberek ápolására a' Czifra kapunál lévő katonakórház jelöltetvén ki, erről jelentő fő orvos maga alkalmaztatása végett értesíttetni rendeltetett.”⁵

A korabeli forrásokban nincs további nyoma a veneriás betegségek gyógyításának.

¹² Csiffáry Gergely: *Történelmi emlékhelyek Heves megyében*. Eger, 1985.; 21.

¹ *Heves Megyei Levéltár*. Az 1848. november 27-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. 1743. old.

² *Heves Megyei Levéltár*. Az 1848. november 27-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. 1743. old.

³ *Heves Megyei Levéltár*. Az 1848. november 27-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. 1743. old.

⁴ *Heves Megyei Levéltár*. Az 1848. december 2-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. 1781—82. old.

⁵ *Heves Megyei Levéltár*. Az 1848. december 2-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. 1781—82. old.

3.

Heves és Külső-Szolnok megyei adatok az 1872—74. évi magyarországi kolerajárvány történetéhez

Hazánkban az utolsó nagy „középkori típusú” kolerajárvány 1872 és 1874 között sújtotta a lakosságot, amelynek hivatalos adatok szerint 189 000 halálos áldozata volt. A valóságban több volt a halálozás, mivel a járványt több éven át tartó rossz termés és egyes vidékeken éhínség kísérte. A halálozási arány 1873-ban elérte a 65 ezreléket, s ebben az évben a halálozási többlet több mint 300 000 fő volt. Az 1872—74 közötti elhalálozások száma félmillióval több volt, mint az évtized „normális” éveinek átlaga. Az ország lakossága csak az 1870-es évek végére érte el az 1871-es létszámot.¹ Jellemző az 1872—74 közötti járvány katasztrofális voltára, hogy az 1854—55-ös kolerának csak 170 000, az 1866—67-esnek csak 70 000 áldozata volt, bár valószínűleg az adatok nem teljesen pontosak.²

Heves és Külső-Szolnok megyében az első megbetegedések 1872 szeptemberében fordultak elő. A szeptember 9-i megyei közgyűlés jegyzőkönyvéből megtudjuk: az alispán intézkedett „a cholera-ügyben”. Schreiber Lőrinc főorvos az egészségügyi helyzetről szóló jelentésében elmondta, hogy „itt-ott cholerin is” előfordult „bár enyhe lefolyással”.³

1872. november 4-én „központi cholerajárvány bizottságot” hívott össze az alispán, „amely a szükséges intézkedések megtétele mellett egyszersmind az e téren felmerülhető költségek fedezésére 1000 forintot eszközölt ki a belügyminisztériumtól”.⁴ December 15-ig a megyében 23 községben 217 megbetegedés fordult elő. A megbetegedettekből meghalt 105 fő, legyöngült 62 fő, gyógykezelés alatt állott 50 fő.⁵

A december 16-i közgyűlésen Szentkirályi Kázmér főorvos jelentette, hogy a kettős megye hevesi részén Horton, Ecséden, Kömlőn, Füzesabonyban voltak szórványos megbetegedések. Schreiber Lőrinc főorvos arról tudósított, hogy Külső-Szolnok megyében a járvány először november 6-án lépett fel Alattyan községben. Itt december 1-jéig 89 személy betegedett meg. Ebből meghalt 43, meggyógyult 46 fő. Megbetegedések voltak még: Szolnokon, Tiszaszalókon, Tiszanánán, Tiszapüspökiben, Nagyréven, Tiszaöldváron, Tiszavárkonyban. A tiszai járásban november 6-tól december 1-jéig 8 faluban összesen 114 fő lett beteg. Közülük meghalt 52 fő, a többi pedig gyógykezelés alatt állt. A főorvos megemlítette azt is, hogy a kór elsősorban az öreg és a legyöngült embereket támadta meg.⁶

1873 március közepén úgy tűnt, hogy a járvány alább hagy. Erre utal a március 17-i megyei közgyűlési jegyzőkönyv alábbi bejegyzése: „a cholerajárvány megszűnőfélben van, az utolsó eset február 25-én merült fel”.⁷ A főorvosi jelentés szerint is „a cholerajárvány megszűntnek tekintendő”.⁸

Sajnos a reménykedések korainak bizonyultak. Az 1873. május 12-i közgyűlési jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy „a cholerajárvány ismét erősebben fellépett, ezen felül himlő is

¹ Magyarország története. 1848—1890. II. köt. Bp. 1979.; 1120—1121.

² Magyarország története. 1848—1890. II. köt. Bp. 1979.; 1120—1121.

³ Heves Megyei Levéltár (HML). Az 1872. szeptember 9-i közgyűlés jegyzőkönyve. 120—121.

⁴ HML. Az 1872. december 16-i közgyűlés jegyzőkönyve. 208.

⁵ HML. Az 1872. december 16-i közgyűlés jegyzőkönyve. 208.

⁶ HML. Az 1872. december 16-i közgyűlés jegyzőkönyve. 208., 212.

⁷ HML. Az 1873. március 17-i közgyűlés jegyzőkönyve. 1.

⁸ HML. Az 1873. március 17-i közgyűlés jegyzőkönyve. 1., 8.

uralkodott”.⁹ E hónap közepén Egerben a városi egészségügyi bizottság a település egyes negyedeiben albizottságot hozott létre a kolera megállítására. E bizottságok élén egy-egy orvos állott.¹⁰

Június elején a kór Gyöngyös és környékén (Csány, Gyöngyöstarján stb.) is nagy erővel lépett fel.¹¹

Egerben június közepén Bartha Endre városi főorvos „a cholerajárvány gyógykezelése körül kifejtett személyes és feláldozó működése közben a járvány áldozatává lett”.¹² Utódjául Danilovits Pál orvostudort nevezték ki.¹³

1873. augusztus 14-ig a megyében kolerában megbetegedett 20 712 fő, ebből meggyógyult 11 525 fő, meghalt 8619 fő, ápolás alatt állt 568 fő.¹⁴ Ekkor már a kolera ismét szünni kezdett, de fellépett a váltóláz.¹⁵

Egerben az 1873. november 2-i közgyűlésen Dobrányi Ignác, az egészségügyi bizottság elnöke jelentést tett a járványról. Az ülésen őt és Fáy József gyakorló orvost a járvány alatt kifejtett buzgalmukért jegyzőkönyvi dicséretben részesítették.¹⁶ A közgyűlésen határozatot hoztak a cholerajárvány miatt hozott belügyminiszteri utasítás plakátok útján való kifüggesztésére, az utcák, a terek, a kertek, az udvarok trágyától való megtisztításáról, az élelmiszerkészletek biztonságba helyezéséről, a wc-k és a csatornák kitisztításáról.¹⁷

Az 1873. december 15-i megyei közgyűlésen a megyei főorvos jelentette, hogy a megyében „az egészségi állapot kielégítő”.¹⁸ Az alispán jelentésében elmondta, hogy a megyében a járvány megszűnt, s közölte annak adatait. A kettős vármegyében a járványban megbetegedett 145 településen 22 470 fő, meghalt 9315 fő, meggyógyult 13 155 fő.¹⁹ Az elhunytak száma fölülmulta az 1831-, az 1849-, az 1855- és az 1866-os járvány idején kolerában meghaltak létszámát.²⁰ Az 1831-es járvány során például a megyében megbetegedett 17 568 fő, meghalt 7585 fő, meggyógyult 10 473 fő.²¹

Az 1872—74 közötti járvány súlyosságát megyénkben is fokozta, hogy a betegséggel együtt fellépett a váltóláz, a vérhas, a himlő, a hagymáz. A helyzetet tovább rontotta az 1873. évi májusi fagy, a kalászosokat érintő rozsdabetegség, s a kapások silány termése. A természeti katasztrófák folytán a megye népessége nagy nyomorba került. A vármegye ínségesei részére a megye 300 000 forint ínségköltsönt vett fel.²²

⁹ HML. Az 1873. május 12-i közgyűlés jegyzőkönyve. 119.

¹⁰ HML. Eger város 1873. május 13-i közgyűlésének jegyzőkönyve.

¹¹ Ethei Sebők László: *Gyöngyös és vidéke története*. Gyöngyös. 1880., 292.

¹² HML. Az 1873. június 16-i megyei közgyűlés jegyzőkönyve. 137.

¹³ HML. Az 1873. június 15-i és június 19-i egri közgyűlés jegyzőkönyve.

¹⁴ HML. Az 1873. augusztus 14-i megyei közgyűlés jegyzőkönyve. 243.

¹⁵ HML. Az 1873. augusztus 14-i megyei közgyűlés jegyzőkönyve. 243.

¹⁶ HML. Az 1873. november 2-i egri közgyűlés jegyzőkönyve.

¹⁷ HML. Az 1873. november 2-i egri közgyűlés jegyzőkönyve.

¹⁸ HML. Az 1873. december 15-i megyei közgyűlés jegyzőkönyve. 358—359.

¹⁹ *Magyarország városai és vármegyéi. Heves megye*. Bp. 1909., 629.

²⁰ *Magyarország városai és vármegyéi. Heves megye*. Bp. 1909., 629.

²¹ Szecső Károly: Keszlerffy, Benkő, Hanák, Heves megyei orvosok kolera elleni védekezést szolgáló röpirata 1831-ből. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 50. 1969. 155—161.

²² Szecső Károly: Keszlerffy, Benkő, Hanák, Heves megyei orvosok kolera elleni védekezést szolgáló röpirata 1831-ből. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 50. 1969. 155—161.

Az 1873. december 15-i közgyűlésen álszpán elmondta, hogy „*A megyében tartózkodó orvosok, sekély kivétellel készségesen ajánlották fel szolgálataikat, s dicséretes buzgalommal teljesíték nehéz és veszélyes feladatukat.*” A járvány áldozata lett *Ligethy Alajos* orvos, özvegye és árvái államsegélyt kaptak. A járványorvosok díjazása a belügyminiszteri rendelet értelmében az egyes falvak feladata lett volna, de mivel a községek szegények voltak, a megye kérte, hogy az orvosok költségeit az állam fedezze. A járvány során árvaságra jutott gyermekek részére gyűjtés indult. 1873. december 15-ig erre a célra a megyében 650 forint 67 krajcár gyűlt össze.²³

KÁROLY SZECSKÓ

historian

H—3300 Eger

Malomárok u. 2. V/36.

HUNGARY

SUMMARY

The article of three different parts, presents some new data regarding the 19 century Hungarian medical history. The first part summarizes the story of the military hospital in Eger under the revolution of 1848–49. The second part focuses on the therapy of venereal diseases of the same period, while the third part is a contribution to the history of the cholera-epidemy in 1872–1874.

²³ HML. Az 1873. december 15-i megyei közgyűlés jegyzőkönyve. 358—359.

KRÓNKA — CRONICLE

A MAGYAR ORVOSTÖRTÉNELMI TÁRSASÁG 2000. ÉVI PROGRAMJA

Február 10.

A MOT vezetőségi ülése.

Program: A MOT új alapszabály-tervezetének megvitatása (I.)

Március 2.

A MOT vezetőségi ülése.

Program: A MOT új alapszabály-tervezetének megvitatása (II.)

A Weszprémi és a Zsámboky Emlékérmek kiosztása.

A Weszprémi emlékérmek díjazottjai: Buda József, Grabarits István, Honti József, Magyar László András, Stille Tamás.

A Zsámboky János Emlékérem kitüntetettjei: Balázs Tibor, Csapláros Zsuzsanna, Csománé Kovács Mária, Gazda István, Kapronczay Katalin, Kiss László.

Április 13.

A MTESZ, A SOMKL, valamint a Hadtörténeti Intézet és Múzeum közös konferenciája. A MOT részéről előadást tartottak:

Kapronczay Károly: Az 1848/49-es szabadságharc egészségügye.

Kapronczay Katalin: Családi emlékek az első világháború katonaeorvosairól.

Szállási Árpád: A Pécsi Helyőrségi Honvédkórház története.

Sági Erzsébet: Dr. Hamary Dániel, a Magyar Királyi Honvédség törzsorvosa.

Mohos Márta: Sebészeti szükségműszerek a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum gyűjteményében.

Kótyuk Erzsébet: Magyar katonaeorvosok idegen földön.

Április 20.

A MOT ünnepi ülése.

Weszprémi és Zsámboky-emlékelőadás

Grabarits István: A Kőszegi Patikamúzeummal kapcsolatos kutatásaim.

Csapláros Zsuzsanna: Novellák.

Április 26.

A Semmelweis Egyetem Baráti Köre és a MOT együttes ülése.

Desits Imre: Gyógyító úton Kenyában.

Honti József: Grúzia kincsei (videófilm).

Május 10.

Az MTA Orvosi és Biológiai Tudományok Osztályának rendezvénye "Az immunológia jelentősége és hatása a társadalom fejlődésére" címmel.

Társaságunk részéről előadott:

Karasszon Dénes: Korszakok és irányzatok az immunológia fejlődéstörténetében.

Május 18.

A MOT ünnepi ülése.

Weszprémi és Zsámboky-emlékelőadás:

Süle Tamás: Medicina et nummi.

Csománé Kovács Mária: Az elmúlt 25 év orvosi érmei — tendenciák és jellegzetességek.

Június 1.

A Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte, a SOMKL, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, a METESZ és a MOT szervezésében rendezett "Der Donauraum in der Wissenschaftsgeschichte Europas..." című konferenciája. Társaságunk részéről díszelőadást tartott Schultheisz Emil.

Június 8.

A MOT tudományos ülése.

Le Calloc'h, Bernard: Gruby Dávid a csodadoktor.

Június 22.

A MOT ünnepi ülése.

Program: Birtalan Győző és Karasszon Dénes köszöntése 75. születésnapjukon.

Birtalan Győző: Élet, rontások és gyógyítás a Kalevalában.

Augusztus 25.

Dr. Bakay Lajos sebészprofesszor emléktáblájának avatása. A MOT részéről beszédet mondott Karasszon Dénes elnök.

Szeptember 20.

A MOT elnökségi ülése. Program:

1. A megfogyatkozott elnökség kiegészítése.
2. Elnöki beszámoló, az eddigi elnök leköszönése.
3. Az új elnök megválasztása.

Október 19.

A MOT ünnepi ülése.

Weszprémi és Zsámboky-emlékelőadás:

Buda József: Rembrandt anatómiaórái. — Egészségügyi filatéliai bemutató.

Magyar László András: A gyógymódok osztályozásai.

November 23—25.

A MTESZ, az MTA Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottsága, az Országos Műszaki Múzeum, a Budapesti Műszaki Egyetem, a SOMKL és a MOT közös ankétja "Újabb eredmények a hazai tudomány-, technika és orvostörténet köréből — Útkereső évszázadok" címmel.

A MOT részéről előadást tartottak:

Karasszon Dénes: Az állatorvosképzés útkeresése és Hutyra Ferenc tantervi reformja.

Vámos Éva: Nőhallgatók a Budapesti Műszaki Egyetemen és az első női mérnökök Magyarországon.

Szabadvány Ferenc: Egy elszalasztott találmány.

Mohos Márta: Egy szemészeti magyar találmány.

Kapronczay Katalin: Semmelweis Ignác emlékezete Itáliában a XIX. század végén.

Kótyuk Erzsébet: Kopogtat(t)unk, hallgatóz(t)unk...? A perkusszió és az auszkultáció szerepe a diagnosztikában.

Szabó Katalin: A gyógyszerésznők képzéséről és tevékenységéről folytatott vita a Gyógyszerész Közlöny hasábjain (1895).

FODOR FERENC
(1926—2000)

2000. október 16-án alkotó erejének teljében, 74 éves korában, Marosvásárhelyen hirtelen elhunyt dr. Fodor Ferenc professzor, a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem Szemészeti Klinikájának igazgatója. Halálával nemcsak a hazai szemészeti tudományos társaságot érte nagy veszteség, hanem főiskolánk oktató kara is szegényebb lett egy nagy műveltségű, páratlan tevékenységű és nagy munkabírási tanárral, akinek életeleme volt a gyógyítás, a tudományos munka és az oktató-nevelő tevékenység.

1926. szeptember 16-án született Gyergyókilyénfalván, Hargita megyében (Románia). Középiskoláját Csíkszeredában és Gyergyószentmiklóson végezte 1940—1947 között. Orvosdoktori érdem-diplomát 1953-ban szerzett, a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetben. Itt is nyert kinevezést a Kórbonctani Tanszékre, ahol 1958-ig dolgozott gyakornoki, majd tanársegédi beosztásban. 1958-ban az OGYI Szemészeti klinikájára nevezik ki tanársegédnek, majd adjunktusnak, sikeres versenyvizsgálójának nyomán, előadó tanárnak, 1976-tól professzornak, 1992-ben bekövetkező nyugdíjazásáig.

1959-ben kórbonctani, 1960-ban szemészeti szakorvosi vizsgát tett, 1976-ban I. fokozatú szemész főorvosi minősítést nyert. 1967-ben az orvostudományok doktora címet nyerte el "Contribuțiuni la studiul morfo-clinic al tumorilor oculare la copii" (Morfoklinikai vizsgálatok a gyermekkori szemdaganatokban) című doktori disszertációjával.

Szakmai tevékenységét először a morfológiai tudományágban, később a szemészetben széles körű ismeretek, kiváló szakképzettség és eredeti alkotó készség jellemezte. A morfológiában szerzett alapos tudását és tapasztalatát a klinikai gyakorlatban hasznosította. Tudományos munkái átfogó biológiai szemléletet tükröznek. A több mint 230 tudományos dolgozatából, közel 150 hazai és külföldi szaklapokban jelent meg, illetve országos és nemzetközi kongresszuson bemutatott dolgozataival a román morfológiai és szemészeti iskola egyik jeles képviselőjeként vált ismertté (Budapest, Berlin, Giessen, Hamburg, Szaloniki, Párizs, München, Bécs).

Tudományos munkássága során nyert gazdag tapasztalatát készséggel adta át tanítványainak és munkatársainak. Kiváló pedagógiai érzékkel foglalkozott a fiatal orvosokkal. Évtizedekig vezette a Szemészeti Klinikán folyó szakorvos- és főorvosképzést. Tudományos érdeklődése a szembetegségek morfológiai vizsgálatára és ultrahangos tanulmányozására terjedt ki. Foglalkozott a szem daganatos megbetegedéseivel, valamint az érrendszer károsodását követő szemelváltozásokkal. Munkássága során két újítását és két találmányát jegyezték be a Román Találmányi Hivatalnál.

Szakmai és társadalmi téren széleskörű tevékenységet folytatott: 1976–1985 között a fogászati fakultás dékánja volt. Tagja volt az Általános Orvosi Kar Tanácsának, valamint az egyetem szenátusának. 1979—1990 között a bukaresti Oktatásiügyi Minisztérium Diploma Bizottságában dolgozott. 1979—1984 között a Román Nagy Nemzetgyűlés képviselője volt. A Román Szemészeti Társaság alelnöke volt 1990—1998 között. Tagja volt a Román Szemészeti Társaságnak, a Magyar Szemészeti Társaságnak, a Balkán Orvosi Szövetségnek, a Nemzetközi Ultrahang Társaságnak (SIDUO), a Julius Hirschberg Társaságnak és a Nemzetközi Orvostörténeti Társaságnak. Eredményes munkásságáért a Román Akadémia Gheorghe Marinescu-díjjal tüntette ki 1985-ben. Az utóbbi 10 évben a Magyar Kulturális Örökség ápolása és fejlődésének elősegítése érdekében kifejtett tevékenységéért a Magyar Kultúra Lovagja címet nyerte el, az Amerikai Egyesült Államok Akadémiája a "2000. Év Embere" címet ajándékozta neki.

Mint a Szemészeti klinika vezetője és szemész főorvosa a betegek tízezreit gyógyította. Magatartása a betegekkel és munkatársaival szemben az orvosi etika követelményeinek szellemében humanitárius, önzetlen, példamutató volt. Fodor Ferenc professzor állandó figyelmet fordított az erdélyi magyarság kulturális örökségének felkutatására, megőrzésére és ápolására. Mindezeket tükrözi szülőföldjének, Kilyénfalvának, leírása és "A szemészet évszázadai Erdélyben" című könyve, mely tartalmánál fogva kitűnő irodalmi mű. Saját és munkatársi viszonylatban 18 monografikus műve jelent meg nyomtatásban. Egyik főműve a szerzőtársaként megírt Morfológia ochiului (A szem kórbonctana) kiválóan tükrözi a szemészeti kórtan nehéz útjait, melynek egyengetését ő is vállalta.

A marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem egész munkaközössége, diákjai, valamint betegei mély megrendüléssel vettek végbúcsút feledhetetlen mesterüktől. Nemes jellemének tiszteltetését az utókor kegyeletteljesen és híven megőrzi.

Áldás emlékére !

Rácz Lajos Ernő

KÖNYVSZEMLE

Anagnostou, Sabine: *Jesuiten in Spanisch-Amerika als Übermittler von heilkundlichem Wissen. Mit einem Geleitwort von Fritz Krafft* (Quellen und Studien zur Geschichte der Pharmazie). Stuttgart, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 2000, 478 p., ill.

Az 1539—40-ben alapított Jézus Társaság szinte egy időben született Spanyol-Amerikával. Az első konkvisztádorok hármas célt tűztek maguk elé: 1. az Újvilág meghódítását és kirablását 2. betelepítését és 3. katolizálását. A hódítások ideológiai érveit az egyház szolgáltatta, nem csoda hát, ha a papok és a szerzetesrendek — mint az a kötet történeti bevezetőjéből is kiderül — oly kitüntetett szerepet játszhattak a „Nyugat-Indiákon”.

A Jézus Társaság kiválóan felkészített térítői azonban nem csak a keresztény Európa hitét, hatalmát és termékeit exportálták Amerikába, hanem egyben az amerikai indián kultúrák, illetve fauna és flóra kincseit is importálták Európába. Közvetítő szerepük a gyógynövénytan és az indián népi gyógyászat területén is kiemelkedő volt: e teljesítményt foglalja össze és elemzi nagy alapossággal Anagnostou könyve.

A kötet bevezetéseképpen az egyház és a szerzetesrendek amerikai szerepével, szándékaival és módszereivel ismerkedhetünk meg, majd rövid áttekintést kapunk arról a kulturális környezetről is, amely a térítőket az Újvilágban fogadta. Ezután a Jézus Társaság alapításának körülményeiről és céljairól olvashatunk.

A továbbiakban szűkül a kör: a szerző a jezsuitizmus és az orvostudomány, gyógyszerészet kapcsolatait elemzi igen izgalmasan és sokoldalúan. A gyógyítás a térítő számára nem csak keresztényi kötelesség, hanem fontos propagandaeszköz is volt, amelynek segítségével az indiánokban rokonszenvet ébreszthetett, s vallásának fölényét előtűz bizonyíthatta. Különösen érdekesek azok a sorok, amelyek azt mutatják be, hogyan próbálták a jezsuiták európai — többnyire humorápathológikus — szemléletüket az új környezet követelményeire és lehetőségeire idomítani. Fáradtságos, gyakran életveszélyes munkájuk eredményeképpen gyógyszerek (kinin, koka, maté, meszkalin, misszióbalzsam stb.) egész sora jelent meg Európa patikáiban, s eközben olyan jól működő egészségügyi rendszereket is sikerült kialakítaniuk szinte a semmiből, amelyek lévén sokkal liberálisabbak a népi gyógyítással szemben, mint az európai közegészségügyi szisztémák — kisebb változtatásokkal ma is működnek Latin-Amerika országaiban.

A következőkben azokkal a jezsuita misszionáriusokkal ismerkedhetünk meg, akik az európai és indián gyógynövénykultúra közti párbeszédért a legtöbbet tették: José de Acostával, a *Historia natural y moral de las Indias* tudós szerzőjével, Bernabé Cobóval, a *Historia del Nuevo Mundo* írójával, Ignatius Pfefferkornnal, aki Sonoráról írt gyógyszerészeti adatokban igen gazdag beszámolót, Pedro Montenegróval, aki az első missziós gyógyszerkönyvet alkotta meg, végül pedig Sigmund Apergerrel, aki *Tradado breve de medicina de las enfermedades* címmel adta ki receptgyűjteményét a 18. században.

Az öt jezsuita atya munkásságának elemzése — noha bevallottan nem ad teljes képet a jezsuiták amerikai orvosi-gyógyszerészeti tevékenységéről — nem csak arra teremti lehetőséget, hogy a conquista kétszáz évének amerikai gyógynövénytörténetébe és népi gyógyászatába nyerjünk bepillantást, hanem arra is, hogy egy varázslatos világgal, a misszióstemplomok, a jezsuita reduciók, és a paraguayi jezsuita köztársaság világával is megismerkedhessünk. Mindemellett Anagnostou remek könyvéből számos ma is használatos gyógynövény és élvezeti növény történetéről és eredetéről is sok újat tudhatunk meg.

Az igen érdekes kötetet szép képanyag, irodalomjegyzék, növény- és személynévmutató, illetve tárgymutató egészíti ki.

Magyar László

Arnold, David: *Colonising the Body. State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth-Century India.* Berkeley: University of California Press, 1993. XI+354.

Arnold, David: (szerk.). *Warm climates and western medicine: The emergence of tropical medicine, 1500—1900.* Amsterdam—Atlanta: Rodopi Press, 1996. VII+240.

Bell, Heather: *Frontiers of medicine in the Anglo—Egyptian Sudan, 1899—1940.* Oxford historical monographs. Oxford: Clarendon Press, 1999. XIV+255.

Curtin, Philip D.: *Disease and empire: the health of European troops in the conquest of Africa.* Cambridge: Cambridge University Press, 1998. XIII+249.

A birodalmak, elsődlegesen a brit birodalom újból fénykorukat élik a brit történetírásban. 1998-ban és 1999-ben jelent meg az oxfordi egyetemen kialakított szerkesztői csoport munkájaként az *Oxford History of the British Empire*¹ öt vaskos kötetben, ami a kérdés monografikus tárgyalását illetően a hasonló nagyságrendű *Cambridge History of the British Empire* (1929—1957) munka megjelenése után mintegy negyven évvel jelent meg.

A brit birodalom kérdésének aktualitását és rendkívüli összetettségét mutatja, hogy az elmúlt évtizedben számos történeti munka ötvözte ezt az érdeklődést a legújabb és alkalmanként nagyon bátor, sokszor kísérletező megközelítésekkel és értelmezésekkel. Az újabb történeti értelmezések sorában rangos helyet kapott a medicina története, amit magyar átirásban talán legjobban az orvoslás történetének lehetne fordítani. Ez az értelmezés az orvoslás és a betegségek helyét és szerepét vizsgálja a történeti folyamatokban, eltérve ugyanakkor a hagyományos orvostörténeti megközelítésektől, amennyiben az utóbbi elsődlegesen a klinika eseteleírásra koncentrált.

A birodalmak között természetesen első helyen szerepel a brit birodalom története, amire a közérdeklődés talán az 1997-es hongkongi események kapcsán figyelt oda a leginkább. A medicina és a brit birodalom történetének összefüggéseit vizsgálja a fenti négy munka is, amely bár korántsem teljesen, de nagyjából lefedi a főbb megközelítéseket a témával foglalkozó, egyre bővülő irodalmon belül.

Az *Annales* iskola értelmezése óta irányul egyre növekvő figyelem a betegségek, járványok történeti szerepére. A hatvanas években a társadalom-történetírás demográfiai adatait feldolgozó iskola tulajdonított növekvő figyelmet a járványok modernkori szerepének. A legújabb medicina történeti értelmezések a betegségekől elvonatkoztatva, azok társadalmi értelmezését, illetve szerepüket vizsgálja. Növekvő hangsúlyt kapott az utóbbi években a professzionalizálódás kérdése, amennyiben a XIX. század utolsó harmadában bekövetkezett orvosi és tudományos forradalom társadalmi csoportokra gyakorolt hatását vizsgálja, illetve többször felveti azt a kérdést, hogy miként alakult ki elsőként egy szakma, majd a szakmára alapozódva hogyan jött létre egy jól elkülönülő és elkülöníthető társadalmi csoport, az orvosoké. A gyarmati közigazgatás történetének vizsgálata visszatérő motívuma a brit birodalom elemzésének. A medicina ebben elfoglalt szerepére világít rá a bemutatandó munkák számos része.

David Arnold a londoni egyetem keretein belül működő School of Oriental and African Studies egyik vezetője. 1993-as munkája mára bár sokat vitatott, de klasszikussá emelkedett írás. Könyve a klasszikus értelemben vett Foucault-i értelmezése az indiai gyarmati közegészségügy fejlődésének. A test szerepének vizsgálata, az indiai alattvalók meghódítása testük átvételén keresztül, ami képezi Arnold legfőbb vizsgálati megközelítését. A XIX. század során bekövetkezett tényleges hódítás, aminek az 1857-es szípoj felkelés szabott éles határt, a gyarmati közegészségügy fejlődésében is jelentős időszak volt. Arnold állítása szerint a gyarmati egészségügyi rendszer elsőként az ún. enklávékban, a hadseregben és a börtönökben teljedett ki. A gyarmati rendszer először itt vetette alá az indiaiakat a nyugati orvoslás gyakorlásán keresztül a brit indiai állam rendszerének. A három nagy járvány, pandémia, a fekete himlő, a kolera és a pestis esettanulmányán keresztül a szerző azt mutatja be, ahogyan a brit birodalmi rendszer (1857 után) egyfajtan kilep az enklávék kötelekeiből és a himlőoltáson, illetve a kolera és a pestis elleni városi közegészségügyi reformokon keresztül a lakosság szélesebb rétegeit is az ellenőrzése alá vonja. A Foucault-i test értelmezése a legteljesebb mértékben a himlőoltás történetének bemutatásán keresztül követhető nyomon, ahol a gyarmati rendszer a szó szoros értelmében is megbélyegezte az alattvalókat, miután elvette a jogot a hagyományos indiai orvoslást követő kasztoktól, hogy folytassa azok sikeres és évszázados himlőoltási gyakorlatát. A kolera és a városi közegészségügy és köztisztaság közötti összefüggésre utal a következő fejezet. A pestis a végső „támadása” a brit gyarmati rendszernek az indiaiak teste ellen a szerző értelmezése szerint, mivel a századforduló pandémiája nyomán megjelenő drasztikus közegészségügyi lépések a rendszer addig soha nem látott jelenlétét eredményezték az indiai városok lakosainak körében. Arnold állítása szerint a korábbi időszakokban a rendszer és az alattvalók kapcsolata soha nem volt olyan szoros, mint a pestisjárványok idején, ami magyarázatot ad arra, hogy miért eredményezett sokszor jelentős zavargásokat a pestis elleni angol fellépés.

¹ *Oxford History of the British Empire.* Főszerk. Wm. Roger Louis. 5 kötetben. Oxford: 1998—1999.

Az orvoslásban a XIX. század második felében bekövetkezett változások alapvetően tették lehetővé az akkor már világméretű járványok megismerését és idővel leküzdését. A járványok közül számos akadt, — kolera, pestis, sárgaláz — ami trópusi eredetű volt. A trópusi medicina megszületését a korábbi időszak szakirodalmá színté kizárólagosan a századfordulóra tette. Részben ezt az értelmezést vitatja az 1996-ban, David Arnold szerkesztésében megjelent tanulmánykötet, kisebb részben pedig a nyugati orvoslás és a trópusok betegségeinek viszonyát mutatja be.

A tíz tanulmány a XVI. századtól követi nyomon az európai orvoslás és a trópusok betegségeinek történetét, bizonyítva ezzel a hosszú kapcsolatot. Az első három esszében a karibi térség és India területén mutatja be a holland illetve a portugál tapasztalatokat. Mindkét esetben, követve Pearson és Peter Boomgaard érvelését, az európaiak komoly mértékben figyelembe vették a helyi tapasztalatokat. Julyan Peard tanulmánya a braziliai trópusi orvoslás XIX. századi történetét mutatja a bahiai trópusi intézet példáján keresztül, ami azért kifejezetten érdekes, mivel a trópusi medicina születését többnyire a német, angol és francia tudományos eredmények között tartják számon. A századfordulóra bekövetkezett változások, amelyek nyomán létrejött a különálló trópusi medicina, mint önálló szakág, az utolsó négy tanulmány témáját adják. Mark Harrison a kolera és az identitás kérdését vizsgálja, bemutatva az egyes indiai régiók képzetét és visszahatva saját helyi identitásukat hogyan formálta a betegség. Michael Worboys a századvégi tudományos paradigmaváltást vázolja fel a malária értelmezésén keresztül, bemutatva a hagyományos európai orvoslás nehézkes reakcióit a baktériumelméletre. Douglas Haynes a brit orvosi szakma változásait követi nyomon írásában, felvázolva a szakmai presztízs növekedését a század utolsó évtizedében. A szerző írásában kiemeli a gyarmati adminisztráció szerepét az orvosi hivatás megbecsülésének növekedésében —, és ezzel Haynes a leginkább hagyományörző a kötet szerzői közül —, mivel azt a korábban megkérdőjelezett állítást helyezi előtérbe, miszerint a trópusi medicina intézményi létrejötte alapvetően köthető a századforduló gyarmati területszerzéseihez.² Ezzel egyrészt egy vitát kezdeményez újból, másrészt a hetvenes-nyolcvanas évek értelmezéseit alapul véve, intézménytörténetet ír.

Az afrikai gyarmati háborúk és a betegségek kapcsolatát vizsgáló munka alappötlője — ahogyan azt a szerző is kiemeli (IX. o. és XI. o.) — a változás lehetne. Curtin fentebbi munka megírása után arra elgondolásra jutott, hogy a gyarmati hadseregeken belül a halálozási arányban bekövetkezett radikális csökkenés eredményezhette az afrikai hódításokat, hiszen azok sokkal kifizetődőbbé váltak. Ez a tézis a kutatások során megdőlt. Az afrikai gyarmati háborúk a legtöbb esetben a korábbihoz hasonló, illetve esetenként nagyobb arányban okoztak betegségek nyomán meghalt katonákat.

A könyv tagolódása az angolok 1874-es asanti, illetve az 1868-as etiópiai hadjáratával kezdődik. Bár a versenytűtás Afrikáért „hivatalosan” csak az 1884-es berlini konferenciával kezdődött meg, az említett két hadjáratot a szakirodalom mindenképpen a katonai előzmények közé sorolja. A nyugat-afrikai asanti háború leírása talán a könyv legsikerültebb és legterjedelmesebb része (pp. 129. és pp. 49—74.). Nem véletlen, hiszen a szerző korábbi kutatásai mindenképpen ezt vetítik előre. Az afrikai malária és a sárgaláz legyőzésének korábban még soha nem született alaposabb és hasonlóképpen átfogó összefoglalása. A francia szudáni hadjáratok ismertetése után a másik nagy témát, az egyiptomi és dél-afrikai hastífusz elleni küzdelmek jelentik. Ez a rész talán túlhangsúlyozott, és sokban nem más, mint az előző könyv eredményeinek kibővített ismertetése, külön kitérésekkel a harcéri adatokra. A maláriás helyzetekre az 1895-ös tragikus madagaszkári francia expedíció kapcsán tér vissza.

A felsorolásból kitűnik, hogy az afrikai gyarmati hódítások sora korántsem teljes. A szerző önkényes szelekciójára az olvasó nem kap kielégítő magyarázatot. Nem tudni, hogy a századforduló és a 20. eleji háborúk miért nem váltak kutatások tárgyává, avagy hogy azok, amelyeket kiválasztott, mennyiben jelentenek egységes csoportot. Curtin egy táblázatban összegzi vizsgálódásainak eredményeit (pp. 237—239.), amiből kitűnik, hogy az adott időszakban (1874—1895) a franciák nagyságrendekkel nagyobb veszteségeket szenvedtek el, mint az angolok. Ezt a különbséget a szerző a különbözően alkalmazott gyógyászati eljárásokkal indokolja. Külön érdekességet jelentett volna megvizsgálni a század elejére már viszonylagosan egységesülő kezelések hatásait. Aki a cím olvastán a teljes afrikai hódításra számít, mindenképpen csalódní fog.

Az elsődleges forrásokat mindkét esetben az adott gyarmati hatalom katonai egészségügyi alakulatainak éves jelentéseit, illetve a korabeli egészségügyi folyóiratok anyagait jelentik, eltekintve a korabeli leírásoktól és visszaemlékezésektől. A második könyv esetében minden hadjárat után egy rövid összefoglaló tartalmazza a közvéle-

² Hasonló értelmezése a trópusi gyógyászatnak már 1969-ben megszületett. Részletesebben ld. Kubicek, Robert W. *The Administration of Imperialism: Joseph Chamberlain at the Colonial Office*. Durham: 1969 és Headrick, Daniel R. *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*. Oxford: 1981. Ennek határozott cáfolataként ld. a témát részletesen megvitató különszámot, *Parasitologia* Volume 40., nr. 1—2. (1998).

mény reagálást az elszenvedett veszteségekre. A munka alapossága és úttörő jellege miatt mindenképpen ajánlható a XIX.—XX. századi demográfiai változások iránt érdeklődőknek, a katonai egészségügyet, illetve Európa és az Európán kívüli világ kapcsolatait kutató szakemberek mellett. A további tájékozódást a mindkét esetben rendkívül bő irodalomjegyzék segíti.

Míg Curtin könyve a brit birodalmi medicina történetét vizsgálja, addig Heather Bell könyve Szudán medicina történetét írja le a XX. század első felében. A doktori disszertációból közvetlenül született munka a gyarmati medicina klasszikus esettanulmánya. A könyvön keresztül válik teljesen egyértelművé a gyarmati és a birodalmi medicina közötti különbség, amennyiben az utóbbi az anyaország és a tengerentúli területek viszonyát vizsgálja, úgy az előbbi az adott gyarmati területet tekint a vizsgálat tárgyának.

Bell a medicina határait keresi könyvében. Azt a kérdést teszi fel, hogy milyen korlátok léteztek a gyarmati kormányzat és a korabeli orvoslás számára a korábban az európai hatalmak által közvetlenül nem érintett szudáni területeken. A korabeli orvosi kutatásokra vonatkozólag a Wellcome cég úszó laboratóriumainak a története érdekesítő olvasmány. Itt érdemes megjegyezni, hogy az utóbbi két évtizedben, de különösképpen az elmúlt tíz esztendőben felvirágzott a brit medicina történet, mely napjainkra méltán az egyik legkimagaslóbb és legrangosabb szakmai tömörüléssé váló, s jórészt a Glaxco-Wellcome cég alapítványaitól kapja támogatását. A cég alapítójaként számontartott Henry Wellcome a szudáni úszó laboratóriumokkal alapozta meg szakmai elismertségét. Ennek tükrében meglepő, hogy mindeddig nem született komolyabb, jelentősebb feldolgozása a laboratóriumok történetének, eltekintve Bell fejezetétől.

A geizrai öntözőrendszer kialakítása után megjelenő malária elleni fellépés egy gyarmati kudarcot mutat be. A nagyarányú öntözőrendszer kiépítése nyomán hirtelen megváltozott környezet eredményezte a térségben addig szinte ismeretlen betegség megjelenését. A korabeli hiányos ismeretek miatt sikertelenül próbálták visszaszorítani a malária terjedését. A fertőzöttek elleni hatósági fellépés — elsődlegesen a karantén, illetve a betegnek vélt egyének elkülönítése, szegregációja — főként a nyugatról bevándorolt idénymunkásokat érintette, mivel őrölk feltételezték, hogy a betegség hordozói illetve a szünyogok révén a terjesztői lennének. Ekként vált a húszas évek Szudánjában a malária egyben faji alapú megkülönböztetéssé és egyfajta stigmává, ami a betegség és a gyarmati rendszer kapcsolatának történetében nem ismeretlen fejezet.³ Különösen érdekes részét képezi a könyvnek a nemzetközi légitforgalom beindulása nyomán megjelenő sárgaláz elleni gyarmati közegészségügyi küzdelem. Ahogyan a szerző állítja, ez volt a világtörténelemben az első, légiszállítással elterjedő betegség. Az álomkór elleni harc a gyarmat déli területeinek feltérképezését és megismerését is jelentette egyben, aminek nyomán érdekesen, összemosódva alakult a vidék képe a korabeli gyarmati és birodalmi közgondolkodásban. A szudáni gyarmati orvoslás és közegészségügy elsődlegesen brit tevékenység volt, ami az adott területet kívántra a birodalom keretein belül konszolidálni (a keretek és a határok részben időbeni (a déli területek mentesítésében), részben pedig tudásbeli (a malária járvány esetében) korlátokat jelentettek. A korabeli orvosi ismeretek és tudás kipróbálására és megmérettetésére nyílt lehetőség a gyarmati keretek között. A későbbiekben is hasznos tapasztalatokat felvonultató példák bizonyították, hogy a hirtelen környezeti változások komoly ökológiai veszélyeket hordoznak magukban. A legjelentősebb tapasztalat talán a sárgaláz szudáni helyzetében van, ami napjainkra az egyik legfontosabb módjává vált a betegségek gyors terjedésének.

A könyv egyik hiányossága, hogy nem elemzi a szudáni gyarmati közszolgálat és adminisztráció keretein belül az egészségügyi személyzet helyzetét. Hasonló elemzésekre szinte minden szerző vállalkozott, aki a gyarmati rendszer orvoslásával foglalkozott. Ez annál is inkább sajnálatos, mivel a Sudan Political Service a huszadik századi brit gyarmati közigazgatáson belül kiemelten elit szerepet kapott.⁴ Érdekes lett volna megnézni, hogy a közegészségügyi apparátus milyen mértékben követte anyaszervezetének elit jellegét.

A brit gyarmati és birodalmi rendszer az orvoslás és a medicina területén jelentős sikereket ért el. Ezt elsődlegesen annak köszönhetjük, hogy lehetősége adódott kipróbálni a korabeli tudást és tapasztalatokra szert tenni az adott betegségekkel szemben. A korabeli értelmezést illetően a betegség és az orvoslás, ahogyan azt a fentebbi szerzők egyöntetűen állítják, mint társadalmi tényező és jelenség volt jelen. A járványok pusztító terjedésén túlmenően, ahogyan Arnold és Bell vázolja, a betegségekről alkotott és létrejött társadalmi képzet legalább annyira fontos, ha nem fontosabb a betegségek jelenségének megértésében. Hasonló elemzések megmutatták a politikatörténet hiányosságait, amikor rávilágítottak egyes esetek kapcsán arra, ahogyan a járványok, illetve egyes betegségek

³ Erre vonatkozólag részletesebben ld. jelen írás szerzőjétől a *The British West African experience with malaria, 1840—1930. c.*, 2001-ben elkészülő doktori disszertációt.

⁴ Az elit jellegre vonatkozólag ld. Anthony Kirk-Greene legújabb monográfiájában a II/6. fejezetet. (*Britain's Imperial Administrators 1858—1960. Oxford: St. Anthony's Series: 2000.*)

formálták és alakították a politikai döntéseket, és nem fordítva. A trópusi betegségek fentebbi értelmezése, és rajtuk keresztül a brit birodalom hasonló vizsgálatára eddig is sor került, illetve a jelenlegi kutatásokat figyelembe véve jelenleg is sor kerül. Egy-egy betegség nyomán számos olyan kérdés kerül napvilágra, amely a korábbi társadalomtörténeti és politikatörténeti elemzések nyomán nem kapott elegendő figyelmet. A magyarországi történetírás az egészségügy és a betegségtörténet hasonló érzékenységu vizsgálatával még mindenképpen adós. Remélhetőleg ez már nem várat magára sokáig, hiszen az elemzések tükrében hasonló vizsgálatok eredményei magukért beszélnek.

Máthé-Shires László

Baumann, Susanne: *Pflanzenabbildungen in alten Kräuterbüchern. Die Umbelliferen in der Herbarien- und Kräuterbuchliteratur der frühen Neuzeit.* (Heidelberger Schriften zur Pharmacie- und Naturwissenschaftsgeschichte, Bd. 15.) Stuttgart, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft Stuttgart, 1998. 276 p., ill.

A reneszánsz botanikai irodalma rendkívül gazdag és számos szállal kötődik az orvostudomány, gyógyszerészet történetéhez. A korabeli gyógynövény- és herbáriumirodalomnak természetesen ókori és középkori előzményei is voltak, a nyomtatott könyv megjelenése azonban új lehetőségeket teremtett a műfaj számára. Ezek az új lehetőségek egyrészt a terminológia egységesítésében, másrészt az eleinte fa-, később rézmetszetes növényábrák közlésének lehetőségében nyilvánultak meg. A reneszánsz botanikai irodalmára jellemző módon viszont, a növényleírások és ábrázolások gyakran nem eredeti vizsgálódások alapján készültek, hanem egyik szerző a másiktól vette át ismereteit és illusztrációit is, hiszen a könyv és az auctor tekintélye többnyire nagyobb súllyal esett latba mint a tapasztalat.

Baumann disszertációja egy növénycsalád, az ernyősvirágzatúak (umbelliferae) paradigmikus „kiadás-története” alapján mutatja be a gyógynövénykönyvek, herbáriumok reneszánszkori fejlődését és családfáját. Választása azért esett e növénycsoportra, mert egyrészt igen népes és elterjedt (közel 300 nemet és 2500 fajtát tartalmaz, és olyan ma is fontos fűszer- és gyógynövények tartoznak ide mint pl. az ánizs, a kömény, a koriander), másrészt pedig igen gyakoriak köztük a gyógyszerként is használatos növények. A disszertáció elsősorban az illusztrációtörténetre helyezi a hangsúlyt, ám ennek kapcsán a gyógynövénykönyvek történetéről is sok újat tudhatunk meg. A mű első fejezete az ernyősvirágzatú növények leírástörténetét beszéli el, Dioszkuridésztől, a középkori gyógynövénykönyveken át, Platterig és Harderig. A továbbiakban Brunfelszel, Rösslinnel és Leonhard Fuchsszal kezdve a sort, a növények ábrázolástörténete kerül terítékre, majd az umbelliferae gyógyszerészeti használatáról tudhatunk meg igen részletes adatokat. Rövid kultúratörténeti kitérő után a növénycsalád rendszertanának történetét foglalja össze számunkra a szerző.

A disszertáció végkövetkeztetése szerint a reneszánsz növényábrázolások négy „öskönyvből” merítettek, e könyvek azonban végső soron nagyrészt Leonhart Fuchs (1542, 1543) *Kräuterbuch*-jából vették át illusztrációikat. A Fuchstól származó illusztrációk, gyakran egyszerűsödve 18 későbbi kiadványban is megjelentek. Míg azonban az illusztrációk maguk a reneszánsz idején tűnek föl a színen, a leírások még a 18. századig erősen kötődtek az antik hagyományhoz (a középkori herbáriumok viszonylag ritkán hatottak e szövegekre).

Baumann táblázatokkal, illusztrációkkal, bibliográfiával és mutatókkal is bőven felszerelt, alapos és logikus tanulmánya nem csupán az ernyősvirágzatúak ábrázolástörténete, hanem a teljes reneszánsz gyógynövényirodalom története szempontjából is igen fontos és hasznos munka, amely botanikatörténeszeknek, orvostörténeszeknek, művészettörténeszeknek egyaránt ajánlható.

Magyar László

Bondeson, Jan: *The Feejee Mermaid and other essays in natural and unnatural history.* Ithaca and London, Cornell University Press, 1999. 315 p., ill.

Bondeson neve a kuriozitások iránt érdeklődők számára nem ismeretlen: a viszonylag fiatal belgyógyász-reumatológus, a *Cabinet of Medical Curiosities* és a *Prolific Countess* sikeres szerzője, az orvostörténeti és természettudományos ismeretterjesztés igazi mestere. Ezt a minősítést a szerző jelen könyvében is igazolja.

Bondeson e kötetében olyan érdekességeket gyűjtött egybe, amelyek így-vagy úgy, de állatokkal, illetve állatokra vonatkozó képzetekkel kapcsolatosak. A fidzsi sellőnek és társainak története azonban nem „csupán” szórakoztató, ismeretterjesztő szándékkal született. A tíz, elképesztő műveltséggel, kemény kutatómunkával, mégis könnyedén és olvasmányosan megírt tanulmány mindegyikében találhatunk ugyanis eredeti tudománytörténeti gondolatokat és olyan

adatokat, amelyek nem csupán a nagyközönségnek mondanak újat, hanem a szakmabeli számára is jegyzetelésre méltóak. A fejezetek többsége valójában ezer szállal kötődik az orvostörténethez. Leginkább éppen a címadó tanulmányban, illetve a szűznemzéssel kapcsolatos nézetek történetét feldolgozó írásban, vagy épp — a magyar tudománytörténetből is jól ismert — a rovar- és békaesők elemzésében találhat sok orvostörténeti adalékot az olvasó, de azért a tudós malac, a perbe fogott állatok, vagy a báziliszkusz — fiziológia-történeti szempontból is igen érdekes — sztoriját sem érdemes átlapoznunk. Hiszen a fejezetek egytől-egyik az orvostudomány történetének határterületeiről meritük témájukat és a kuriozitások históriáján túl, vagy azon keresztül a szerző remek, érzékletes képet képes festeni egy-egy kor és hely gondolkodástörténetéről, sőt kényszerképzet-történetéről is.

Bondeson legfőbb erénye a rendkívüli tájékozottságon és műveltségen túl a valódi írói véna által lehetővé tett, és a hasonló zsánerű munkákhoz talán leginkább illő, szellemes, többnyire ironikus stílus. A mi Ráth-Véghünk, Tardynk, Zolnaynk vagy Trócsányink mesterműveire emlékeztető kötet, amelynek értékét számos szép és eddig sehol nem látott illusztráció és hasznos irodalomjegyzék is emeli, biztos sikert arathatna a magyar könyvpiacon is — ha akadna, aki kiadására vállalkoznék.

Magyar László

Feustel, Gotthard: *Kaufliche Lust. Eine Kultur- und Sozialgeschichte der Prostitution.* Leipzig, Edition Leipzig 1993., 195 l.

A szerző a bevezetőben, szexuálszociológus és erkölcsstörténész elődeihez hasonlóan, megkísérli definiálni a prostitúciót. Az igen széles fogalomkör meghatározásához segítségül hívja Hirschfeld, Götz, Dufour, Schneider, Bernsdorf XX. század elején megjelent műveit, betekintést nyújtva ezzel a téma alapvető szakirodalmába.

A prostitúciót, a házasság szociáltörténeti ellenpontját kereskedelemnek tekinti. A felek számolnak és számítanak, valaki egy bizonyos ellenértékért adja oda magát, s e kiindulópont köré csoportosítja a variációkat. A résztvevők köre nem homogén, lehet lumpenproletár vagy arisztokrata, illetve a társadalmi rétegek átjárhatóságát bizonyítja a tevékenység közben egyesek társadalmilag felemelkedhetnek, vagy lesüllyedhetnek.

A megvásárolható élvezetet nyújtó örömlányok művészeket meghíltető, kedvező hatását irodalmi, képzőművészeti alkotások sorolásával bizonyítja. (Csak egyet említve: Praxiteles Aphrodite szobrát Phryne hetéráról mintázta) Megismerteti az olvasót a politikát jó és rossz irányba befolyásoló hetérák pályafutásával is. (Pl.: Perikles második felesége a híres hetéra iskolából való Aspasia volt, aki férje halála után politikai karriert csinált)

Hérodotos nyomán részletezi az ún. szakrális prostitúciót, amikor is egy isten, vagy istennő tiszteletére a szüzességtől való megfosztás céljából templomban vagy más szakrális helyen, szent ligetben történik a prostitúció. A jelenség Egyiptomban, Új-Guineában, Kelet-Afrikában szokásos variációja a defloratio-rituálé, vagy a termékenység rítus.

Mivel úgy ítéli meg a szerző, hogy az ő eszmefuttatása sem oldotta meg a társadalmi formától és földrajzi helytől függetlenül, a régi koroktól napjainkig jelenlévő prostitúció fogalomkörének pontos meghatározását, a további fejezetekben koronként, országonként, s a különböző vallási tanok szerint olvasmányos formában ad illusztrációkban gazdag kultúrtörténeti leírást a témáról.

Az *athéni államban* Solon (Kr. e. 594) bevezette az állami bordély intézményét, mely bevételt is jelentett, ezzel kiérdemelte a polgárok jötevője címet. Görög földön az örömlányok között szigorú rangsor volt. Betekintést kapunk az állami szolgálatban lévő rabszolgánokról, az utcán szolgálók, a zenei képzettségük miatt magasabbra emelkedett fuvalás táncosnokról, s a társasági életbe is bekapcsolódó, külön iskolai képzésben részt vett hetérák életébe. Megismerhetjük megkülönböztető öltözköket, működési helyszíneiket.

Rómában a hierarchia nem alakult ki, a prostituáltak az athéni hetérák árnyékai voltak. Megverselték őket is, de amíg az athéniaikat a báj, a szépség jellemzi, a honorárium mellékesen említődik, addig a rómaiaknál mélyen a pénztárcába kellett nyúlni, vagy előre fizetni, a költők szerint a meretriszek pénzvadászok, tevékenységük direk-tebb. Megnevezésükre számtalan kifejezés van (Delicaték: nemes szajhák, Alicariák: áldozati kenyérárusok, Bustuariák stb.), nagy szerepet kellett játszaniuk Rómában is, művészi ihletadásuk, politikai befolyásuk az idézett irodalmi, történelmi példák alapján is megállapítható. Egyesek a városfalak közelében kialakított bűzös, piszkos cellákban ár és név feltüntetésével várták vendégeiket, mások ellenőrzés nélkül folytatták tevékenységüket, gondot okozva az egészségügynek.

A továbbiakban a szerző a különböző vallásokat veszi sorra.

Az új tanok hirdetője, a megmenthető lélekről beszélő Jézus Krisztus változást akart. A legendákban és a való-ságban sok prostituált felvette a kereszténységet. Az iszlám vallás engedi a poligámiát, de a Korán a prostitúciót

elítéli. Az asszony testiségében gyönyörűsleges csoda, a hárem létszáma a társadalmi rangot jelezte. Létezett legalizált prostitúció, meghatározott időre, meghatározott összegért közös megegyezéssel házasságot kötöttek, pl. hosszú útra induló férfiak. A *hinduizmusban* a kétarcúság van jelen. Csak a házasságon belüli szexualitást hirdeti, ugyanakkor az indiai városokban, hatalmi központokban bordélyok, a háborúkban örömlányok sokasága, akik egyben ellátták a harcolókat, sebesülteket. Nyelvészeti megközelítést is kapunk: a szanszkrit nyelvben 330 szinonimája van a prostitúció szónak!

Buddhista mesék ismertetik meg velünk a mély meditáció fontosságát, az elvont nőiesség, a szexuális miszticizmus szépségét.

A trantizmus, *taoizmus*, Konfucius tanai után a kínai költemények legrégebbi gyűjteményével az *Énekek könyve*, Yang-gal és Yin-nel ismerkedhetünk meg. A történeti kép kiegészül a változatos templomi képzőművészet bemutatásával.

Említi Japánt, a gésa-fogalmat, s a teaház szerepét, életét. A házasságtörő asszony megöletését a szláv népeknél, IX. Alfonz küzdelmét Kasztíliaiban a szajhák ellen. Megannyi megtörtént eset, írott forrás, bőséges irodalmi példa sorolásával köti le a kultúrhistóriát olvasó figyelmét.

A szerző a mű következő nagy egységében az *európai monarchiák, országok* örömlányok elleni rendszabályozó intézkedéseit veszi sorra: Megkülönböztették őket ruhaviselettel, a katonaszajhák esetében picit levágattak az orrukból, lehatárolt területen mozoghattak (Párizs, Hamburg, Amszterdam), stb. Elénk tárja az uralkodók, pápák szerepét, Luther, Calvin tanait, sűrűn idéz a reneszánsz képzőművészeti ábrázolásaiból, szépirodalmából. Feleleveníti XV. Lajos, Pompadour, Dubary Comtesse alakját. A prostituált fizetése nemcsak pénz lehetett, hanem külföldi diplomáciai munka, nyugdíj, vagy egyéb állami járadék. Uralkodók házasságon kívül született gyermekei kapcsán megemlíti, hogy III. Fülöpnek 322 ilyen csemetéje volt. Az „Örömházak” megszáporodtak, a 18. század közepén 50.000 szajha volt *Londonban*. Didrot, Voltaire, Lessing, Schiller művei szolgálnak irodalmi példaként.

A szerző közegészségügyi vonatkozásokat is említ. A nemi aktussal terjedő betegségeket: a különböző korok régi, új féltelmét a szifilisz, s napjainkét, az AIDS-t. Korban az 1980-as évekig tárgyalja az örök jelenséget. Szolgáltatás? Foglalkozás? Üzlet? Hangsúlyváltozásokkal a pénz hatalmát bizonyítja a gyakorlat, a szociális különbségek, a szolgáltatás iránti igény ma is élteti. A probléma kezelése ma is gondot jelent. A nagy kérdés is változatlan: Megöli a szabad szerelmet? Vagy mint Lady Milford mondja Schiller: Ármány és szerelem c. drámájában:

„A hercegnek eladtam a becsületemet, de a szívemet szabadon tartottam”.

A mű függelékében a téma válogatott szakszókincsét értelmező szótár, valamint a felhasznált irodalom jegyzéke található.

A bőséges fekete-fehér és színes képanyag emeli a jó minőségű papírra nyomott keménykötésű könyv esztétikai megjelenését.

Mohos Márta

Freyer, Michael: *Vom mittelalterlichen Medizin — zum modernen Biologieunterricht*. Hrsg. von Gundolf Keil. 2 Bde (Bd. 1: Analysen zu Grundlagen und Verlauf kultureller Etablierungsprozesse. Bd. 2: Bibliographien und Übersichten zur Geschichte des Medizin — „Biologie” — Unterrichts.) Passau, Wissenschaftsverlag Rothe, 1995. 1128. p.

Az iskola- és egyetemtörténet rendkívül nagy irodalmát vizsgálva feltűnő, hogy formális működést, szervezeti felépítést, a tanulókat, tanárokat összetételét, a fokozatok megszerzésének módját, a promotio különböző formáinak ismertetését tárgyaló írásokon túlmenően, az oktatás tartalmi kérdéseinek részleteivel, a tananyag struktúrájával és annak kialakulásával, a tankönyvek és főként a tananyag fejlődésével aránylag kevés tanulmány foglalkozik. Különösen igaz ez a természettudományi-orvosi oktatás tananyagaira, annak ellenére, hogy a medicina, a természettudományok és a természetfilozófia ókor óta ismert kapcsolata, a diszciplínák összefüggésének módja, a medicina és a természettudományok kapcsolatának metodológiai vitái évtizedek óta képezik vizsgálatok tárgyát. A hagyományos oktatástörténet erősen statikus és diszciplináris jellegű, bár bizonyos specificitásra törekszik. Ez a tendencia figyelhető meg a természettudományok, főként a ma biológia címszó alatt összegezhető tárgyak oktatástörténeti tanulmányaiban is. A részletes adatok ismertetése ugyan általában jó képet ad magáról a tárgyról, de alig mutatja be azokat a folyamatokat, melyek a tárgyak alakulását, azoknak az oktatás egészébe való beilleszkedéséért, majd továbbfejlődéséért tárná fel. Ennek a hiánynak a pótlását tűzte ki célul Freyer. Két kötetes, csaknem 1200 oldalas könyve imponáló hozzájárulás a tudománytörténet eme ágához. A feldolgozott és részben általa feltárt források analízise teljes áttekintést kíván nyújtani magának a természettudományi tananyagnak a magasabb

iskolák stúdiumába való beépülésére. Egy kivétellel nem az egyetemek, ill. orvosi fakultások és még csak nem is az artes fakultások curriculumairól esik szó, hanem azokról az iskolákról, amelyek oda vezettek.

A vizsgálat Bajorországra és Bajor-Pfalz területére szorítkozik. Az itteni kolostori és iskolai könyvtárak valamennyi e vonatkozású releváns írását dolgozza fel a 8. századtól napjainkig. Anyaga ötezer kézirat és nyomtatott írásmű mellett hétezer ún. iskolai program (évi beszámoló), melyekben az iskolai tankönyvek, a tanítói-tanári kézikönyvek és képes atlaszok címe, esetenként leírása, ill. tartalomjegyzéke olvasható. Ezekből is következtetett a szerző a tanításhoz és tanuláshoz felhasznált irodalom jellegére. Egyes iskolákban ti. tanterveket már akkor is készítettek, amikor az állam még nem bocsátott ki egységes, kötelező tanrendet. Természetesen az utóbbiak is szerepelnek a vizsgálatban. Jóllehet a bajor kolostorok, a káptalani iskolák és a nem egyházi latin iskolák, valamint az ugyancsak vizsgált ingolstadt-i egyetem könyvtálla reprezentatívnak tűnik, főként a kontinuitás miatt. Más régiókban történő, ha nem is ennyire mélyreható vizsgálatokkal való összehasonlítás bizonyára megerősítené a szerző által itt levont következtetéseket, amint arra az egy rövid periódusban történő ilyen jellegű utalás igazol is.

Miután a kutatás lényege annak kiderítése, hogy a vizsgált szaktárgyak hogyan épültek be a tanításba a középkortól a modern időkig, nem hiányozhat az ókorra való utalás. Ezt különösen az Arisztotelész-recepció előzményei kívánják meg. Ismert Arisztotelész és tanítványa, Theophraszosz jelentősége a relatív önálló természettan kialakulásában. Az átvizsgált kolostori könyvtárak állománya is azt bizonyítja, hogy az antik természettudományi ismeretek a medicina és az arisztotelészi fizika kontextusában kerültek a tananyagba. Mivel az Arisztotelésznél, főként pedig Theophraszosznál viszonylag önálló természetismeret a kora középkorban csak kivételesen folytatódott önállóan, érthető, hogy az ebben a periódusban a medicina írsaiban és az arisztotelészi fizika és természetes történeti kommentárjaiban él tovább. Ezt az egyébként nem ismeretlen tézist nemcsak irodalomtörténeti vizsgálatok támasztják alá, hanem kolostori, jelen esetben bajor monasztikus könyvtárak állományának analitikus vizsgálata is megerősíti.

A reneszánsz idején új, önálló tárgyként jelenik meg, ha nem is minden iskolában és nem is általános jelleggel. Ez az oktatás különleges célt is szolgál, azok számára adtak elő, akik az iskolai tanulmányok befejezése előtt állottak, hogy megalapozzák az egyetemi stúdiumokat, mintegy átmenetet jelentett a magasabb iskola és az egyetem között. Úgy tűnik, az orvosi curriculum későbbi „physicum”-ának előfutára volt. A könyv nemcsak az új tananyag fejlődését, a tantervbe való beépülését kívánja leírni, hanem ezeknek az ismereteknek az egyes korszakok tanterveiben „speciális” szakként való megjelenését is nyomon követi. Ennek a folyamatnak az elején még alig van jele az önállóságnak, a tárgyat a tradicionális iskolai előadások kapcsán és az ugyancsak hagyományos íráskor alapján adják elő. Ez a szakasz a reneszánszig tartott, amikor is a humanista iskolák több teret engedtek az önállóságnak. Egyes középkori-koraújkor kolostorok „természettudományi képzési központ” jellegére utalnak a könyvtárak. Ilyen pl. Tegernsee kolostora, mely a 14. században a páduai, a 15. században a bécsi egyetemmel állott kapcsolatban. Orvosi-természettudományi könyvtálla felülmúlta a párizsi egyetem jól rekonstruált könyvtárát.

A 8–9. századi káptalani és kolostori iskolák gyűjtőköré túlnyomóan füveskönyvekre, botanikai-kertészeti és mezőgazdasági művekre terjedt ki. A természettudományok közvetlen összefüggése a medicina gyakorlati részével a szűken vett, mai értelmű diétetikában is megnyilvánul. Az étrendi előírások kapcsán nemcsak az ajánlott vagy tiltott növények és állatok, illetve azok részeinek megnevezésével találkozunk, hanem azok többé-kevésbé rendszerezett, részletekbe menő ismertetésével, helyenként pedig élettani funkciók felsorolásával. Tudatos gyűjtésről van itt szó, funkcionális feladatra. Freyer szerint ezek felhasználásával képezték ki az orvoslással és gyógyszerészettel foglalkozó — távolabbi rendtartományokból is ideküldött — szerzeteseket. Tény, hogy a medicina oktatása csak részben történik még a 12. század után is az egyetemeken, Bajorországban pedig csak a 15. század óta. Lényegesen nagyobb mértékben folyt az orvosi ismeretek átadása a kolostorokban, ahol orvosi szöveggyűjtemények a 8. század óta találhatók. Ez azonban még nem jelent orvosképzést, mint Freyer feltételezi. A medicinában való bizonyos ismeretek megszerzése következik ebből és nem több, hiszen már Nagy Károly 806-ból való Capitulare-ja az iskolákban a medicina alapismereteinek oktatását ajánlja minden tanulóknak. Másrészt a kéziratokról nem tudjuk, mennyiben csak részei a gyűjtő és másoló munkának. Felhasználásuknak felbecsülhetetlen jelentősége van ugyan a tudás megszerzésében, esetenként annak közvetítésében, de ebből nem feltétlenül következik a helybeli kolostori orvosképzés. Az sem meggyőző bizonyíték, hogy legnagyobb számban a recept-gyűjtemények találhatók. Úgy gondolom, ez éppen a kolostori könyvtárakban csaknem természetes és inkább az infirmáriumok, xenodochiumok tevékenységével, mint a stúdiumokkal függ össze. Nem vitás ugyanakkor az arisztotelészi fizikák tartalmazó szövegek didaktikus jelentősége. A kéziratokban legnagyobb számban a receptek után ezek a munkák találhatók. A késő-középkorban a medicina valamennyi természettudományos diszciplínát összefoglaló tudományterületet. Az iskolákban a septem artes keretén belüli nyelvi stúdium és a geometria (ehhez tartozott akkor a földrajz) is lehetőséget

adott a természettudományos és orvosi olvasmányokra. A természettudományok önállósulása visszavezet az ars facultashoz, a későbbi filozófiai karhoz. Itt lett végül is természetrajz az arisztotelészi fizikából, illetve a historia naturalisból, majd pedig tovább differenciálódó diszciplínaként létrejön korunk biológiája. Ezek a középfokú tanulmányokkal való összefüggések teret kapnak a műben. A medicina ókori teóriájában a diagnózis előtt szerepel a prognosztika, aminek jelentősége a középkorban újból megnövekedett. A prognózis felállításának egyik alapja az asztrológia-asztronómia. A későközépkorban és a reneszánsz idején, de még a barokk medicina korában is az asztronómia-asztrológia része a természettudományos világgépnek. Ennek megfelelően nem csekély helyet kapott az oktatásban a computistika, a zodiológia; a csillagászat, benne az asztrológia. Csekély volt azoknak az orvosoknak a száma, mint az asztrológiával is foglalkozó gyakorló orvos, a nagy csillagász, Kopernikus egyik páduai tanára, Fracastoro, akiktől távol állott az asztrológia. A középkorban a fizika alá rendelt és azzal együtt tanított computistika maga tehát nemcsak a matematikai, illetve asztronómiai ismereteket szolgálta. Számos olyan kéziratot említ Freyer is, melyekben computistikai-iatromatetikai táblázatok érvágó táblákkal és figurákkal együtt, szerves egységben találhatók magyarázó szöveg kíséretében. Ezek egyaránt szolgáltak praktikus és didaktikus célokat, tehát egyértelműen az orvosi-természettudományi tankönyvek közé sorolandók.

Statistikus módszerekkel vizsgálja a szerző a kéziratok korszakok szerinti számszerű alakulását. Az orvosi kéziratok 13. századi feltűnő gyarapodása minden bizonnyal az arabizmus fokozódó befolyására vezethető vissza, míg a második nagyobb növekedés a 14–15. század fordulóján az orvos-természettudományi irodalom szakmai-tartalmi növekedésével és az egyetemek terjedésével esik egybe. A görög–arab medicina befolyása a latin Európában a korai, ún. salemitanus recepcióval kezdődött, amelyben Avicenna Kanonjának egyik-másik írása majdnem mindig megtalálható. Ide tartoznak azok az antik klasszikusokból excerptált tananyag-részletek, melyekben az iskola és az egyetemi orvosi irodalom ötvöződik a gyakran vernacularis-praktikus szövegekkel. Az orvosi természettudományi kéziratok 14–15. században észlelhető számszerű növekedése és új témákkal való tartalmi bővülése arra utal, hogy itt valódi fejlődés következett be. Freyer szerint ez az önállósulás irányába mutató fejlődési tendencia a tudományakkumuláció három kulturális hordozóján („Trägersystem”) nyugszik: A 13. században újra felfedezett arisztotelészi ismeretelmélet ama posztulátuma, mely szerint minden tudomány alapja a tapasztalat, új matematikai-kvantifikáló metódusok bevezetését jelentette. Ez végül is Cusanus metodikájában vált az élettan egyik alapgondolatává, bővítve magát a tudást (Wissenserweiterung selbst). A tudományos ismeretek cseréje, főként azonban terjedése meggyorsult, nagyobb területeket fogott át. Ebben a tudásátvitelben („Wissenstransfer”) az iskolák, illetve a 12. századtól az egyetemek játszották a főszerepet.

A reneszánsz társadalmi-gazdasági struktúráváltozásai kedveztek eme diszciplínák fejlődésének és ismeretanyaguk terjedésének. Gyakorlati hasznuk nyilvánvalóvá vált, így jelentőségük növekedett. A hierarchiában előbbre kerültek, aminek a disputa delle arti is tanúbizonyságul szolgál.

A tantárggyá alakulásban az antik hagyományokat továbbvivő enciklopédiák éppoly kevésbé hagyhatók figyelmen kívül, mint a nem orvosi szöveggörnyezetben található írások. Ezek leginkább a septem artes liberales és az artes mechanicae káptalani iskolai könyvlistáin szerepelnek és az általános műveltséget hivatottak szolgálni.

Természettudományos írások nem csekély számban találhatók a teológiai Summákban is, főként a világgép reális megrajzolására törekvő fejezetekben. A teológiai Summák minden vonatkozásban igekeznek természettudományos érvekkel is erősíteni a keresztény világgépet.

A tantárgy fejlődését tárgyalva Freyer egyedül Augustinus természetfilozófiáját említi. A többi egyházatyának fellelt művei szerepelnek ugyan a bibliográfiákban, de megbeszélésük hiányzik. Úgy gondolom, hogy az ismeretanyag továbbvitelének kontinuitása szempontjából az egyházatyák munkássága fontos. Az irodalomban erre igen kevés utalás található. A monográfiák, a tankönyvek nem is említik. A koraközépkorból elég Ambrosius (334–397) milánói püspök nevét említenem, aki jól ismerte a klasszikus természettudományi műveket. Írásaiban és prédikációiban a pogány tudományt a keresztény tanokba ágyazva adta tovább. Azt valósággal asszimilálta. Megfigyelhető ez az oktató jellegű tudományközvetítés más egyházatyáknál is, pl. Lactantiushoz vagy a medicinában és naturalis történetében leginkább járatos Tertullianushoz ld. St. d'Irsay Patristic medicine, Ann. Med. Hist. 9, 1927. 364 ff). Mind a Summa, mind a prédikáció ultima analysi oktatási forma. Ambrosius természettani-orvosi fejtegetései olyan munkákon alapszanak, mint Galénosz írásai, Poseidoniosz Timaios-kommentárja. A milánói püspök Exameronja pedig az emberi testet tárgyalja a capite ad calcem.

A természettudományi tananyag további fejlődésének vagyunk tanúi a 14–16. században, amikor a botanika és a zoológia kezd elkülönülni a medicinától. Először a palermói orvosi iskola teremtett új tapasztalati alapot a pharmacobotanika és az anatómia számára. A filozófia kezdte követelni a pontos megfigyelést, sőt F. Bacon a Novum Organumban az experimentumot. Ez a tendencia érvényesül a 16. század elején a zoológiában is. Az új

szemlélet behatolt az oktatásba. Így jut el a botanika és a zoológia addig még a medicina révén a 16. századi újra-induláshoz. A diszciplínák továbbművelésével együtt járó differenciálódás vezet majd el e két tárgy önállósulásához, a medicinából való kiváláshoz.

A természettudományi tananyag „beépülésének” talán legfontosabb mozzanata az az „előképzés”, amiről az irodalomban eddig alig esett szó. Forrásai alapján Freyer ezt szemléletesen mutatja be.

A 16. század első felétől kezdve nagyobb és jelentősebb latin iskolákban megkezdődött a természettudományi-termesztudományi (természetrajz) egy-egy előadás formájában való külön oktatása, ha nem is mindig és mindenütt rendszeresen. Az augsburgi városi gimnáziumban, mely Bajorország egyik iskolaközpontja, már a 16. század elején publicae auscultationest tartanak a doctrina de natura-ról. Kétségtelenül azoknak a tanulóknak, akik majd ezirányú egyetemi tanulmányokat óhajtanak folytatni. Miután más iskolából is összegyűlt itt a hallgatóság, az előadások nyilvánosak voltak. A rothenburgi latin iskolában 1592-ben a nagyhírű kémikus és orvosdoktor, Andreas Libavius doctrina naturalisból tart előadásokat lectiones publici keretében. Ezekhez a meghirdetett előadásokhoz 1599-ben egy kifejezetten orvosi lectio társult, amit a rothenburgi város orvos tartott. Tankönyvvül elsősorban Hippokratész Aphorismái szolgáltak. Ugyancsak akadémiai előkészítő előadások gyanánt hangzanak el 1605—1607-ben a coburgi gimnáziumban mind lectiones publici, mind lectiones privata keretein belül a „doctrina anatomica ex libello Philippi de Anima...”. Hasonló céllal adták elő Arisztotelész Fiziká-ját, a természettudományi írásokkal együtt a bayreuthi gimnáziumban, ugyancsak nyilvános előadások formájában.

A tancélra használt írások elemzése arra enged következtetni, hogy 1500 körül még voltak orvosi-termesztudományi „kiképző centrumok” az egyes kolostorokban éspedig azok könyvtárában. Az egyházi (kolostori) könyvtárak azoknak a diákoknak is rendelkezésére állottak, akik az egyetemről átmenetileg hazatérve készültek további stúdiumokra. A latin iskolák egyetemre, főként orvoskarra előkészítő előadásai hazánkban sem voltak ismeretlenek. Kyr Pál (1502—1588) brassói városi orvos és septemvir, fejedelmi udvari consiliarius és lyceumi tanár könyve is ilyen előadásain nyugszik. A Honterus-nyomdából 1551-ben megjelent „Sanitatis studium ad aphorismorum compositum” című munka ajánlása — „Studiosi iuventutis Coronensis” is erre utal. Ezekről az orvostörténelem eddig nem vett tudomást, jóllehet a tény maga nem most vált ismertté. Az egyetemi előképzésnek ezt a formáját Freyer levéltári anyaga sok latin iskolájában igazolja egészen a 18. század második feléig. Egyetemi és gimnáziumi „közös” tankönyvek, mint pl. Melancthon De anima-ja, az Initia physicae a 16—17. században mindkét iskolatípusban előadattak. Az egyetemen főleg az ars fakultáson, jóllehet a protestáns egyetemek teológiai és orvosi fakultásán sem ritkán találkozunk velük. Melancthon tankönyvei a természettudományokban nagyobb mértékben befolyásolták az oktatást, mint ahogy azt a szerző véli.

A confessionális humanizmus iskolai megjelenési formái a természettudományos tárgyak oktatásában észrevehetőek, de még jórészt a medicinán belül, illetve fordítva: Zabarella az arisztotelészi De anima kapcsán azt írja, hogy a medicina a scientia naturalisban bennefoglaltatik.

Freyer a 18. századig terjedő kilenc évszázadot az iskolai természettudományi oktatás szempontjából „kísérleti fázis”-nak nevezi, mert nem önálló diszciplínaként jelennek meg az említett tárgyak az iskolában. Ezt a megállapítást kérdésesnek tartom, mind tartalmában, mind elnevezésében.

A 18—19. századot tárgyaló fejezetek kiterjednek a tankönyvekre, az iskolai természetrajzi gyűjteményekre, a tanító- és tanárképzésre, a szakdidaktika és a pedagógia kérdéseire is. Egyedül itt esik szó más régió, ill. a gazdasági-szociális viszonyok befolyásáról. A 18. század második felétől mind több latin iskolában válik a természetrajz önálló tanítása rendszeressé, 1800-tól pedig állandóvá. Egységes felépítésű tankönyve e tárgyaknak azonban még nincsen. A 18. század közepétől az iskolai természettudományi oktatást már nem lehet az orvosi oktatással együtt tárgyalni. Igaz, hogy még a 20. század elején a legtöbb orvosi fakultáson a kémia-fizika mellett a botanika és zoológia is része a propedeutikus stúdiumnak. Ez azonban már nem azonos a gimnáziumok természetrajzi tananyagával.

A vizsgált terület változatlanul bajor, de a következtetések most már joggal terjeszthetők ki az egész német nyelvterületre, amint azt a szerző kizárólag csak erre az egy korszakra vonatkozó, más régiókkal való összehasonlításai mutatják. A tárgy tanítására vonatkozóan itt már egységesen értelmezhető források álltak rendelkezésre, kéziratos és nyomtatott iskolai beszámolók formájában az 1900-ig terjedő időszak adataival.

1773-ban jelenik meg először a *Naturgeschichte* kötelező tárgyként a bajor gimnáziumokban. Itt a medicina már nem szerepel. Kötelező volta nem állandó, 1800 után is visszaszorítja időnként a neohumanizmus dominanciája a gimnáziumokban. Még a 19. században sem ritka, hogy a természettudományi ismereteket a nyelvórákhoz fűződen adják elő. Csak a század második felében — főként a 60-as, 70-es években találják meg a tanrendben végleges önálló helyüket. A tartalom a 18. században teljesen kettévál: a biológiai oktatás napjainkig folytatódik

a középfokú iskolákban, a medicina még előkészítő tárgyként sem szerepel a gimnáziumokban. A 19–20. század középiskolai egészségtan tanítása ugyan idetartoznék, erről azonban nem történik említés. Igaz, a tudomány fejlődése és akkumulációja, ill. az egyetemi oktatás szempontjából ennek nincs is nagy jelentősége. A 19. század második felétől a „biológia” az egész német nyelvterület oktatási rendszerében kötelezővé vált. Hogy ez európai vonatkozásban más országokban is így volt-e, arról nem kapunk felvilágosítást. Azt viszont meggyőző erővel mutatja be a szerző, hogy ettől kezdve bizonyos saját dinamikával rendelkezik a diszciplína, jöllehet a külső viszonyoktól és az általános tudományfelfogástól nem kis mértékben befolyásoltan.

Az önállósulás és a tananyagba való beépülés folyamatát, ill. egyes fázisait az e célra használt képek teszik plasztikusabbá. A könyv illusztrációkban igen gazdag. Ismeretes, hogy a 4. századig a képek a kéziratokban a szövegtől általában külön maradtak fenn. A Kr. u. 70-ben keletkező és később a mindennapi oktatásban évszázadokon át központi helyet elfoglaló Dioszkoridészét először a 4. században illusztrálták. Ugyanekkor keletkeztek a Pseudo-Apuleius-féle füveskönyv ábrái is. A legkorábbi orvosi illusztrációk között a sematikus ún. Mensa-képek a legdidaktikusabbak. Ezek a Mensa-képek, érvágó figurák a kolostori kéziratok leggyakrabban előforduló orvosi ábrái. Valamennyi formájuk még a hellenisztikus hagyományt őrzi. A 12. század elővilágának képei is főként emblematikusak, csak a korai reneszánszban közelít az ábra a természethűséghez, annak az új világképnek a tükrében, mely mind többet akar tudni és közölni a valóságról. Ez a tendencia különösen jól látható a „Circa instans” illusztrációin. Didaktikus célokra készült fametszetek nyomtatott könyvben először 1475-ben jelennek meg (Konrad von Megenberg: Buch der Natur). A késő antik orvosi munkák számos eleme a középkori kéziratok illusztrációjában él tovább, amint azt Kádár Zoltán a 14. századból származó Debreceni R. 459 kódex kapcsán kifejti, kiemelve a farmako-zoológiai traktátusok szerepét. Ez a kódex, úgy tűnik, elkerülte Freyer figyelmét, pedig mint Kádár kimutatta, bajor eredetű. Az illusztráció azért is különösen fontos, mert ahogy Kádár Zoltánnal olvashatjuk, Bethe meghatározása szerint a „Lehrbild” és „Schmuckbild” igen jól elkülöníthető, s mint hangsúlyozza, nem lehet kétség afelől, hogy a legkorábbi zoológiai szövegeket kísérő képek kizárólag didaktikus célokat szolgáltak. (Z. Kádár: *Das Illustrierte „Puch von den Tiern” in Cod. Debrecen, R 459*, (Acta Hist. Art. thy. T. 33, 1987/88), *ua. Survivals of Greek Zoological Illuminations in Byzantine manuscripts*, 1978.)

A botanika-zoológia tantervi beilleszkedésének folyamatát is jól mutatják maguk az illusztrációk. A 13. század folyamán a görög hagyomány után először ismét törekedni kezdtek a reális ábrázolásra az állattanban. Ezekkel megindul az illusztrált tankönyvek máig tartó sora. Az az illusztráció, ami akkor oktatási anyag volt, ma tudománytörténeti forrás. Meglepő, de eredeti eljárás, mellyel Freyer a biológiai ismeretanyagot a képekben a gyűjtőgetőválasz törzsek rajzaig követi vissza „biológiai tudásakkumuláció” címszó alatt. Az olvasóban felmerül a kérdés, valóban hozzájárultak-e a biológiai ismeretek közvetítéséhez oktatástörténeti értelemben. Úgy vélem, ezeknek a rajzoknak ma is inkább tudomány- és kultúrtörténeti jelentőséget kell tulajdonítanunk.

Igen figyelemreméltó Freyer fejtegetése a beilleszkedési processzus egyes fázisait illetően. Az újabb biológia-történeti irodalom (Lanham) a 20. századot megelőzően három periódust különböztet meg a biológia történetében: tudományelőtti (írásbeliség nélküli fázist), a klasszikus görög tudomány időszakát és a reneszánszt. Ami a könyvnyomtatást követi, Lanham szerint már a modern tudomány kora (avagy a reneszánsz 1900-ig tart?) (U. Lanham: *Epoche der Biologie. Die Geschichte einer modernen Wissenschaft*, 1972. ld. még A. Bäumler *Bibliography of the History of Biology*, 1997.)

Freyer a természettudományok (biológia, medicina) etablierezésének ebben a fejlődési és oktatási folyamatában négy fázist különít el: bevezető, kísérletező, megvalósító és kiépítő fázist. A bevezető — kísérletező fázis a reneszánszig tartana. Ez, mint munkahipotézis bizonyára jó modell. Freyer azonban úgy gondolja, hogy a biológiaoktatás bevezetésének, kiépítésének eme folyamatában a kulturális fejlődési processzusok általános mintáját ismertesse! Ez az alapminta bármilyen meggyőzőnek is tűnik a természettudományos tárgyak kialakulására vonatkozóan az oktatásban, már az orvosi ismeretek továbbvitelének folyamatát illetően sem alkalmazható fenntartás nélkül, mint ahogy más diszciplínákban is erőltetettnek tűnik ez a séma. Aki oktatástörténettel foglalkozott és a tananyag alakulásának fejlődését igyekezett követni vagy akár egy tudományág, egy szűkebb diszciplína tanításának, előadásának történetét kutatja, tudja, hogy még a curriculum, a tankönyv és modus legendi és studendi legrészletesebb ismerete, valamint a képanyag birtokában sem lehetséges az oktatás valódi lefolyásának, komplett anyagának, az oktatás valóságos eseményeinek teljes rekonstrukciója! E vonatkozásban a szerző túlságosan optimista. Már a száz évvel ezelőtti valóban előadott orvosi tananyag kialakulásának útja is nehezen követhető, hiánytalan rekonstrukciója több mint kétséges. Még inkább igaz ez a humanizmus kori egyházi és latin iskolai, valamint az egyetemi orvosi stúdiumokra, nem is beszélve a 17–18. század orvosi magániskoláiról, melyeket szerző meg sem említ, jöllehet Európa-szerte képviselték a klasszikus átmenetet a latin iskola és az egyetem között. Az a hatalmas anyag, amit a

szerző feldolgozott, érthetővé teszi a túlradó lelkesedést, ami következtetésének kimondására csábította. Egyéb következtetései azonban nemcsak a természettudományok oktatására, didaktikájának történeti dimenzióira vonatkoznak, hanem az oktatásra általában érvényesek.

Az anyag bősége, az adatok, címek sokasága arra készítette a szerzőt, hogy a jobb áttekinthetőség kedvéért részletes grafikonokkal, időrendi és tematikus sémákkal, vázlatos ábrákkal egészítse ki nagylegzetű és igen alapos művét. Az egzakt természettudományok legújabb ábrázolási módszereiben kevésbé járatos olvasó ezekben való eligazodását nagyban megkönnyítette volna az ábrák bővebb magyarázata, (bár nincs kizárva, hogy erre csak a recenzensnek lenne szüksége). Mindkét kötet gazdag képei között nem egy akad, melyet kevésbé szűkszavú legendárium érthetőbbé tenne. Mivel ez a kézikönyv nem a témában teljesen járatlan olvasó igényeit van hivatva kielégíteni, kétséges, hogy számos, igen jól ismert kép felvétele szükséges volt-e, (pl. Vesalius Fabrica-ja), mint ahogy az sem világos, hogy miért szerepel három 14—15. századi Speculum és az ókorból egy sem.

Egy bizonyos hiányérzetet kelt az olvasóban — jóllehet a könyv karaktere talán érthetővé teszi —, a tudományelméleti reflexió mellőzése, ami azért sajnálatos, mert az ilyen jellegű fejtegetés az oktatási processzusokat metodológiailag is áttekinthetőbbé tenné. Így pl. Petrus Ramus logikájának befolyása a természettudományi ismeretek jól definiált alapelvek szerinti racionális rendszerezésére. Ez a logika didaktikus szempontokat szinoptikus táblái révén messzemenően figyelembe vesz. Freyer valóban inaktív munkájában különösen elismerésre méltó, hogy objektíven, a kvantifikáció lehetőségeinek maximális felhasználásával igyekszik egy új tantárgy kialakulását, fejlődését bemutatni. E vonatkozásban a szerző kétségtelenül úttörő munkát végzett. A munka kézikönyv jellegű, adatbősége, szellemes, ötletadó fejtegetései alkalmassá teszik arra, hogy további kutatások nélkülözhetetlen alapműve legyen. Különösen a második kötet könnyíti majd meg a terület kutatóinak munkáját.

Ebben a bajor iskolarendszer egészére vonatkozó történeti áttekintés után a „biológiailag releváns” írások bibliográfiája következik. A bibliográfiát értékessé és jól használhatóvá teszi, hogy külön sorolja fel a publikált forrásanyagot, a primár és a secundár literatúrát, közli a vizsgált művek provenienciája szerinti bibliográfiáját. A könyv értékes hozzájárulás a biológiának, mint tudománynak a fejlődéstörténetéhez.

Az orvostörténelem művelőinek, a természettudományok történetét kutatóknak melegen ajánlható Freyer monográfiája, amit a jövőben nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Schultheisz Emil

Hess, Volker. *Von der semiotischen zur diagnostischen Medizin. Die Entstehung der klinischen Methode zwischen 1750 und 1850.* (Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften. heft 66.) Husum, Matthiesen Verl., 1993. 346. p.

Az orvostudomány középpontjában a beteg ember áll, akin segíteni kell. A mai medicina egyik jellegzetessége éppen abban keresendő, hogy miképpen közelíti meg az orvos a beteg állapotot. Az orvos feladata, hogy megfigyelje, felismerje és nevezze meg a betegséget, mindezekre alapozva, valamint a terápia szabályait figyelembe véve állapítsa meg a gyógy módot. A mai orvosi gyakorlat és gondolkodás középpontja a diagnózis megállapítása. Napjaink klinikai orvostudománya, mint diagnosztikai medicina, jellemzése felveti a kérdést, hogy a nem diagnosztikus illetve a diagnózist megelőző információk a betegségről valós ismereteket tartalmaznak-e. A modern klinikai medicina fejlődéstörténeti kutatásának kérdései elválaszthatatlanul kapcsolódnak a diagnózisfogalom megszületésének körülményeihez, azok megismeréséhez.

A klinikai módszer eredetének vizsgálatát nem lehet leegyszerűsíteni arra a kérdéskörre, hogy mikor, hol és ki állapította meg az első diagnózist. A diagnosztika történeti fejlődése szorosan összefonódik a klinikai módszer, illetve metodológiai alapjainak kialakulásával. Az a kérdés, hogy mióta beszélhetünk „modern diagnosztikáról” egy sor — ebből következő — további problémát is előtérbe helyez: *hogyan és milyen feltételek mellett vált a diagnózis klinikai metódussá.*

Az eddigi orvostörténeti feldolgozások különbözőképpen közelítették meg a diagnózist, a diagnosztika mibenlétét a különböző történeti korokban. Ebben a témakörben összefoglaló, minden szempontot figyelembe vevő monográfia még; nem készült. Általában úgy jellemzik a szerzők a régi idők diagnosztikáját, hogy az erőteljesen a prognosztikára támaszkodott. Ez a prognosztikai irányultság különleges gondolkodást és tapasztalati módszert feltételez: nevezetesen a szemiotikának, vagyis a kórjelzéstanak a jelenlétét. Fontos a betegség megnyilvánulásainak megfigyelése és mint „jel”-nek a leírása, a további lefolyásnak, illetve a kóroktannak a lejegyzése is. A szemiotika az esetleírásnak egy különleges formája és a diagnosztika előfutárának tekinthető — állapítja meg az előszóban a szerző.

A továbbiakban kifejti abbéli nézetét is, hogy az orvostörténetírásban eddig követett koncepciótól eltérő elvek alapján próbálja a diagnosztika fejlődéstörténetét megközelíteni és feldolgozni. A diagnózis-fogalom megtárgyalásából kiindulva a modern klinikai orvoslás törtvényei alapján kívánja jellemezni a diagnosztikus medicinát. A téma feltárása során választ keres arra, hogy tulajdonképpen mi a betegség, hogyan ismeri fel az orvos a kóros állapotot, mi az alapja az orvos fogalomalkotásának minderről, milyen kapcsolatban áll egymással a teória, a betegség magyarázata, a gyakorlat, a betegség felismerése és kezelése.

A szerző leghitelesebb forrásul a kutatott korszakban kiadott orvosi kézikönyveket (Lehrbücher) használta fel. Ahol szükségesnek érezte, orvosi disszertációkat, folyóirat-közleményeket és természetfilozófiai írásokat is figyelembe vett. A feldolgozás száz év klinikai orvostudományát helyezi a vizsgálódások középpontjába, az 1750-től 1850-ig terjedő időszakot. Kiindulópontja természetesen a klinikai orvostudomány megalapítójának, Thomas Sydenhamnek a munkássága.

A kötet igen alapos és gazdag jegyzetapparátussal egészült ki, a lábjegyzeteken kívül mintegy 600 tételes irodalomjegyzéket, név- és rövidítésjegyzéket csatolt a szerző.

Kapronczay Katalin

Huttmann, Arnold: *Medizin im alten Siebenbürgen. Beiträge zur Geschichte der Medizin in Siebenbürgen.* Hrsg. von Robert Offner, unter Mitarbeit von H. Heltmann, H. von Killyen und G. Huttmann. Mit einem Beitrag von Georg Huttmann über Leben und Werk von Arnold Huttmann. Hermannstadt/Sibiu, Editura Hora, 2000. 574 p., ill.

Annak, hogy Erdély orvostörténetének monográfiája mindeddig nem született meg, nem csupán anyagi okai vannak. Amellett ugyanis, hogy igen kevés olyan orvostörténész akad, aki a magyar, román és német nyelv mellett a latint is — a forráskutatás elengedhetetlen eszközét — a kíváncsok szinten ismeri, emellett megfelelő történelmi és orvosi képzettséggel is bír, a téma maga is sokakat elijeszthetett a munkától. Hiszen Erdély nevének pusztá említése is heves reakciókat vált ki magyarból, székelyből, románból és százból egyaránt.

Ennek a kötetnek az értéke tehát óriási számunkra. Szerzőjét, Arnold Huttmannt (1912—1997) nem csupán orvosi, történelmi és nyelvi felkészültsége tette alkalmassá az erdélyi orvostörténelem vizsgálatára, hanem sajátos élettapasztalata és e tapasztalatból leszűr bölcsobjektivitása s történetírói tisztessége is. A kötet német nyelvre pedig már csak azért is hasznos lehet számunkra, mert a nyugati olvasók számára is hozzáférhetővé teszi azt a kincseshányát, amelyet erdélyi orvostörténetnek nevezünk.

A könyv 27 tanulmánya Huttman teljes életművének kvintesszenciáját adja. A szerző többnyire személyek és könyvek felől közelíti meg tárgyát. Általában nem az elméletre, hanem a gyakorlatra, és a „kapcsolatokra” koncentrál. Az 1958 és 1974 között született tanulmányokat a szerkesztő, Robert Offner tárgyak szerint rendezte kronologikus rendbe. A 17. századig ez a módszer remekül bevált, hiszen a cikkek jó áttekintést nyújtanak a vizsgált korokról különösen a reneszánszról. A későbbiekben a folyamatosság megtörik ugyan, de eleven arcképek segítségével ismerkedhetünk meg egy-egy alkotóval s korával. Egyes tanulmányok teljes korszakokat fognak át (például az erdélyi gyógyítás történetéről szóló), mások kevésbé ismert adatok közlésével helyezik új megvilágításba tárgyukat. (Ilyen a Paulus Kyr *Sanitatis Studium*-áról szóló, remek, úttörő elemzés). A szerkesztő munkáját nehezítette, hogy a cikkek különböző időben s nyelven jelentek meg egykor — ilyen esetekben a Killyen házaspár fordításában olvashatjuk a szövegeket. Az egyetlen elsőközlésű, kézirat alapján publikált — tanulmány az erdélyi udvari orvosokról szóló írás, minden egyéb esetben már másutt megjelent munkákat tartalmaz a kötet.

Huttmann minden objektivitása ellenére, természetesen elsősorban a szász orvostörténettel foglalkozott, így kötete talán nem fest teljes képet Transylvania orvosi múltjáról. A szerző óriási érdeme azonban, hogy saját natiojának teljesítményét nem a többiek rovására méltatja: elemzéseiből mindenfajta agresszivitás vagy csúsztatás hiányzik. Huttmann továbbá sohasem provinciális: szülőföldjének orvostörténetét a nyugattal — és a kelettel — való szüntelen párbeszédként mutatja be, és evvel is bizonyítja, hogy Erdély ereje és dicsősége éppen kulturális, vallási és etnikai sokszínűségében és az itt élő különféle népek, vallások folyamatos kommunikációjában rejlett.

A kiváló, emellett szép és gazdagon illusztrált kötet — amelyet akár a tárgy kézikönyveként is használhatunk — Arnold Huttmann, fia által írott életrajzával, Robert Offner által összeállított bibliográfiával, név- és helymutatóval, valamint háromnyelvű (román, magyar, német) összefoglalóval zárul.

Magyar László

Izsák Sámuel: *A múlt ösvényein. Orvosművelődési írások.* Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 1999. 157. p.

A kolozsvári Polis Könyvkiadó gondozásában látott nyomdai napvilágok Izsák Sámuel tanulmánykötete, olyan írások válogatása, amelyek az elmúlt másfél évtizedben jelentek meg különböző erdélyi folyóiratokban. A szerző ismert orvostörténész, a kolozsvári egyetem orvos-gyógyszerésztörténeti intézetének nyugalmazott professzora, Valeriu Bologna tanítványa, a Magyar Orvostörténeti Társaság tiszteletbeli tagja. A tanulmánykötetben megjelentetett írások az erdélyi magyar orvosi múltat tárják fel életutak felelevenítésével, a magyar medicina Kárpátokon túli kisugárzást követi nyomon. Valóban, a kolozsvári egyetemen valóságos orvostörténeti iskola formálódott ki, Pataki Jenő, Orient Gyula, majd 1920-as évektől Valeriu Bologna fémjelzte ezen önálló műhely szellemi erejét. Spielmann József ugyan Marosvásárhelyen mélyítette ezen szellemi áramlatot, míg Izsák Sámuel Kolozsvárott több évtizeden keresztül vezette az egyetemi orvos-gyógyszerésztörténeti intézetet, írásai magyar és román szakfolyóiratokban jelentek meg. Tonk Sándor a kötet bevezetőjében így foglalja össze Izsák Sámuel válogatásának mondanivalóját „...A tanulmányok orvostörténeti adatai mellett érdemes odafigyelni a társadalomtörténeti vetületekre is. A 16. századtól napjainkig ívelnek időben a tanulmányok. Servetus erdélyi hittársai, enyedi professzorok, Havaselvén, Moldvában gyógyító erdélyi magyar orvosok, a kolozsvári magyar orvosi iskola nagyjai, kórházat, gyógyintézetet alapító polgári közösségek tagjai, polgárok és sorolhatnám még tovább, milyen sokféle egyéniség, sokféle társadalmi közegeből származó emberek a tanulmányok szereplői. Érdekes, jellemzően kelet-közép-európai, erdélyi értelmiségi életpályák, sorsok vonulnak fel. Magyarok, románok, zsidók, protestánsok, katolikusok, unitáriusok, a Vas megyéből elszármazott, Göttinga, Halle, Lipcse egyetemét látogató orvosdoktor, aki Constantin Mavrocordat idejében gyógyított Bukarestben, a belényesi román gimnáziumi tanár Budapesten Eötvös Lóránd, Entz Géza, Lenhossék Mihály előadását hallgató leánya mellett az orvostudomány külföldi nagyjaival (Pasteur, az orvosi élettani díjak kitüntetettjei) ismerkedhetünk meg.”

E felvázolás valójában keretbe foglalja mindazt, amiről Izsák Sámuel kötete szólni kíván, de — amint Tonk Sándor is kiemel — az erdélyi magyar orvosi iskolát kívánja kiemelni. „Magyar orvosi iskoláról” szól, ami kicsit különösnek tűnik a magyar (hazai) orvosnak, de ez Romániában természetes, nem az elkülönítést, hanem a kiemelészt jelenti.

A tanulmányok időben a 16. században kezdődnek, ízelítőt kapunk a 16/17. századi erdélyi protestáns, katolikus hitet követő orvosok gyakorlatából, majd Pápai Párizs Ferenc Pax corporis c. munkájának nemcsak korabeli, hanem későbbi hatásait dolgozza fel a szerző, külön kiemelve annak több nyelvre történt fordításait, azok — nyelvhasználat szerinti — utóéletét. Külön hangsúlyt kapnak azon magyar orvosok — például Molnár Ádám, Oroszhegyi József, Fialla Lajos —, akik tartós romániai orvosi gyakorlatot folytatta, jelentős hatással voltak a bucaresti (vagy román) medicina kialakulására, emléküket kegyelettel őrzik a román orvostörténelemben. E tanulmányok másik lényeges vonása, hogy ők a Kárpátokon túl élő magyarok szellemi életét is szervezték, részesei maradtak az egyetemes magyar művelődéstörténetnek is.

Az előbbi sortól „eltér” Grósz Frigyes életútjának, nagyváradi emlékeinek részletes feldolgozása, hasonlóan a kolozsvári Országos Karolina Kórház történetéhez. E korszak kiemelkedő egyénisége, a kolozsvári magyar egyetem (1872) kiemelkedő, valóban iskolateremtő nagysága Purjesz Zsigmond, akinek életútját ugyancsak kiválóan vázolta fel Izsák Sámuel.

Elgondolkodtató és gondolatébresztő tanulmányban foglalkozik a szerző Louis Pasteurral és az orvosi Nobel-díjasokkal. Ez utóbbi újra áttekinti az első orvosi Nobel-díj (Behring) odaitélésének körülményeit, de foglalkozik olyan kérdésekkel is — például Högyes Endre és Bárány Róbert kutatásainak hasonlóságai és egyes kérdések prioritási vitái, stb. —, amelyek később vitákat gerjesztettek, félreértésekre, szakmai elfogultságokra engedtek következtetni.

A kötet erőnye a tanulmányok legvégén szerepeltetett jegyzet és irodalomforrások fejezete, ahol a szerző pontosan felsorolja a magyar, német, román odavágó irodalmát.

Kapronczay Károly

Kerényi Károly: *Az isteni orvos. Tanulmányok Asklépiosról és kultuszhelyeiről.* Német eredetiből fordította Rákóczi Katalin; szakmailag ellenőrizte és utószóval ellátta Kádár Zoltán. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999. 96 oldal, 57 fekete-fehér képpel.

Asklépiosról, a gyógyítás görög istenéről számos legendát ismerünk. Mítosz övezi fogantatását, világrajvetelét, életét, halálát, feltámadását és kultuszát. Szülőföldjének vallja magát — egymással vetélkedve — Triikka, Arkádia, Thessalia és Spárta. Kultusza mindenesetre Sikyonban és Epidaurosban emelkedett a legmagasabbra. nevének

jelentését is többféleképpen értelmezik, ezért olyan elképzelés is született, hogy nem is egy „asklepios” volt, hanem több és attribútuma, a botra tekert kígyó művészetét szimbolizálva lett a gyógyítás emblémája.

A hazájának Svájcot választó magyar származású klasszika filológus *Kerényi Károly* (1897—1937), a görög—római mitológia és esztétikai filológia neves művelője a Napisten fiának: *Asklepiosnak* szentelt tanulmánykötetében az epidauroszi legendakörre építi mondanivalóját. Írása — melyhez kitűnő ókortörténészünk *Kádár Zoltán* írt Kárpát-medencei vonatkozású értékes művelődés- és művészettörténeti adatokkal kiegészített és önálló fejezetté bővített „utószót” — valójába öt esszé, melyek időrendben visszafelé haladva külön-külön tanulmány formájában tárgyalják *Asklepios* kultuszát az ókori Rómában; az epidauroszi csudálatos gyógyulásokat; az „asklepiádok” Kos szigeti nagyszerű működését; *Homéros* költészetének heroizált orvos szereplőit, utoljára hagyva a thesszaliai kezdeteket. Szerzőnk forrása elsősorban *Homéros*, akinek eredetiben olvasott művét a psychoanalytikus *Jung* „aktív imaginációs” módszerével tanulmányozza. *Jung* — tudjuk — expedíciókat szervezett Kenyába, Arizonába, Új-Mexikóba, hogy az ottani őslakók primitív lelki mechanizmusának tanulmányozása útján az „archetípus” felismerésével fejtsse meg a mai ember lelkvilágának rejtelmait. *Kerényi* barátjának és példaképének, *Jungnak* „komplex pszichológiai rendszerét” alakította át „komplex filológiává”. *Homéros* vezetésével tesz képzeletbeli sétákat a fejezetcímekben felsorolt helyeken. „Mitológiai sétái” során a *klasszika-filológia*, *mitológia*, *archeológia*, *kronológia*, *epigráfia* és *filozófia* ismereteinek és módszereinek egyesítésével igyekszik beleélni magát a jelzett korbá, ezáltal szintje saját élmény alapján kívánja megismerni az európai orvostudomány bölcsőjéből kifejlődött ókori görög orvosi személyiségének „archetípusát”. Úgy véli, hogy ennek titkait őrzik a homérosi és hesiodosi költemények, azok rejtett értelmének megfejtése tárja elénk *Asklepios* nekünk szánt üzenetét.

Kerényi orvostörténeti szakirodalmat jóformán alig használt tanulmányainak megírásához. Kérdés ezek után, hogy orvostörténeti szempontból hogyan értékeljük írását?

Érdemenként említendő klasszikus nyelvismerete, ami lehetővé tette számára az ókori szövegek eredetiben való olvasását. Ez ma már, a mai orvos számára különlegességné számít, viszont a szekunder, terciér, sőt akár sescentesimer átírásából, legtöbbször mai élő idegen nyelvből merészen magyar nyelvre fordított (ferdített?) klasszikus szövegek hibalehetőségei óriásiak. *Kerényi* írása ezért élvezetes olvasmányossága, sajátos, egyéni látásmódja mellett sok tekintetben hézagpótló, sőt forrásértékű. Ez azonban mégis inkább csak a költészeti, kor- és művészettörténeti adatokra érvényes: orvostörténeti szempontból újnak tekinthető megállapításokat a tanulmányok alig-alig tartalmaznak. Annál többet *deontológiai* vonatkozásban, mivel éppen azt nyújtja, ami a mai dehumanizálódó, technokrata orvosi mesterségből hiányzik: a *művészetet*.

Érdekesnek kell tekintenünk a 14 oldal terjedelmű, 185 pontot magában foglaló és alaposan feldolgozó *jegyzeteket*, amelyek az előszóhoz fűzött és *Kerényi* egyéb műveit felsoroló-, valamint az utószót kiegészítő irodalmi adatokkal együtt hasznos segítséget nyújtanak mindazok számára, akik e témakörben alaposabban elmélyülni kívánnak.

A szép kiállítású, végéhez csatolt 57 fekete-fehér fényképpel illusztrált könyv magyar fordítása korrekt és a fordító stílusát is dicséri; forgatását élvezetes olvasmányként ajánlom.

Karasszon Dénes

Materialien zur Pharmaziegeschichte. Akten des 31. Kongresses für Geschichte der Pharmazie. Heidelberg 3.—7. Mai 1993. Hrsg.: Wolf-Dieter Müller-Jahncke, Anna Maria Carmona-Cornet, Francois Ledermann. (Weidelberger Schriften zur Pharmazie- und Naturwissenschaftsgeschichte. Beiheft 1.) Stuttgart, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 1995. 381. p. ill.

A XXXI. Gyógyszerésztörténeti Kongresszust 1993. május 3—7. között Heidelbergben rendezték meg. A nemzetközi szerzőgárda előadásainak színes gyűjteménye értékes és élvezetes tematika alapján dolgozza fel a gyógyszerésztörténetet.

A kötet egyetlen hosszabb terjedelmű tanulmányának Peter Dilg a szerzője, Gyógyszerészet és nyelv címmel a szaknyelv kialakulásának történetét tárja fel.

Ezután következnek az írások, tematikus rendben. Az első csoport kiadatlan régi gyógyszerészeti kéziratokat mutat be. Ezek között vannak rendkívül koraiak is, mint pl. a topkapi szeráj ismeretlen receptkönyve (Arslan Terzioğlu írása), az Athos-hegy kézírata (Evangelica Varela ismertetése). Radoslav Fundarek pedig a Felvidék legrégibb alkímista kéziratáról elmélkedik.

A gyógyszerészeti ipar fejlődését bemutató előadások között találjuk Zalai Károlyt, aki a magyarországi gyógyszeripar kialakulásának legfontosabb állomásait mutatta be. Hasonlóan fontos terület a gyógyszerek hatás-

mechanizmusának, a hatóanyagoknak a kikutatása, vagyis a gyógyszerek története. Ebben a témakörben — érdekes módon — elsősorban a spanyol területet járták körbe a kutatók, Spanyolországot és a dél-amerikai országokat.

A gyógyszerek eladásának szintere, a patika is több előadót foglalkoztatott, az antik római gyógyszerháztól a középkori valenciai patikákon át egészen a modern norvég gyógyszerházak kialakulásáig foglalkoznak a szerzők e témával.

A nyomtatott gyógyszerészeti irodalom történetével és hírneves gyógyszerészek munkásságának feltárásával gazdagítja az olvasót több írás.

A művészet és a gyógyszerészet több területen találkozik: művészi stílusban berendezett patikabelsők, az adott kor-
szak kerámia- és porcelániparának remekeit felvonultató patikaedények, szépséges bronz mozsarak és mérlegek egyaránt érdemesek a figyelemre, sőt gyógyszerészeti témához kapcsolható vígopera ismertetésére is vállalkozott az egyik előadó.

A gyógyszerészek is — hasonlóan más kereskedőkhöz — igyekeztek portékájukat népszerűsíteni. A gyógyszerészeti hirdetések tanulmányozása jó bepillantást enged egy-egy kor divatosnak mondható medicináinak titkaiba. Antonio Corvi a 18. századi Milánó speciális és „titkos” szereinek regisztrálásáról és népszerűsítéséről közöl adatokat. Henri Silberman a köhögés elleni szerek — cukorkák, szörpök és labdacscok — fejlődését és annak reklámozását dolgozta fel. Minden korban a vevőkör komoly hányadát jelentették a patikákban a hölgyek, akik a gyógyszerészek segítségét is igénybe véve igyekeztek szépségüket megőrizni és ápolni a különféle „titkos” recept alapján előállított kencékkel. A régi gyógyszerészeti hirdetések alapján a kozmetikai szerek történetének kincsbányáját fedezhetjük fel. Miközben a sok-sok mosolyra készítő csodaszer leírását olvassuk, olyan örökérvényű — sok esetben gyógynövény alapanyagú — szerre ismerünk rá, amelyek újra teret nyernek napjaink vezető kozmetikai cégeinek készítményeiben. (Patrizi Castellani feldolgozása a szépségápolási szerekéről)

A közlemények értékét növeli, hogy jól használható irodalomjegyzékkel zárulnak, elősegítve az érdeklődők további tájékozódását. A kötet nem csupán az orvos- és gyógyszerésztörténetek számára jelent tanulságos olvasmányt, de mindenkinek, aki a művelődéstörténet emlékei és története iránt érdeklődést tanúsít.

Kapronczay Katalin

Schmitz, Rudolf: *Geschichte der Pharmazie*. Bd. I. Eschborn. Govi Verlag, 1998. 836 p., ill.

Hermann Schelenz 1904-ben kiadott „A Gyógyszerészet Története” c. munkája (Reprint 1962) óta először kerül az ismertetendő könyvben a gyógyszerészet története a kezdetől a középkor végéig alapos kutatásokra és modern tudományos eredményekre épülően bemutatásra. A gyógyszerészet-történet egyik legkiválóbb képviselője, prof. dr. Rudolf Schmitz (1918—1992), a Marburg/Lahn-i Philipp Egyetem Gyógyszerésztörténeti Intézetének volt igazgatója. A könyv szerzője sajnos nem élhette meg munkájának teljes befejezését. dr. Franz Josef Kühlen, aki kezdetől fogva részt vett a kéziratok két kötetre tervezett előkészítésében, folytatja e munkát. Az ábrák és a képek kiválogatása dr. Werner Dressendörfer kezébe került.

A mű két nagy fejezetre oszlik. Az első magába foglalja a középkort legkorábbi kezdetének idejétől a középkor végéig. Itt nemcsak a gyógyítás fejlődésének őskori egyes keleti területei (Mezopotámia, Egyiptom, Szíria, Palesztina) kerültek feldolgozásra, hanem az orvoslás és gyógyszerészet Indiában, Kínában és Japánban, a római, bizánci és az arab korszakok, az orvosi és gyógyszerészeti alkémia hagyományos ismeretei a keresztény nyugati világban, a korai és késői középkorban.

A második nagy fejezet a nyugat-európai gyógyszerészet és a gyógyszerházi intézményrendszer fejlődésével foglalkozik a XIII-tól a XVI. századig, kiindulva a szellemi, vallási alaptételekből (skolasztika, egyetemek), nyelvi és irodalmi tényezők (herbáriumok és gyógyszerkönyvek irodalma), valamint a gyógyszerkincs fejlődése és a középkori gyógyszerformák alkalmazásának ismeretéig. A gyógyszerészeti hivatás tézisei, ezek eredete, továbbá gazdasági és egészségpolitikai feltételezései (városok kifejlődése, céhrendszer) megvitatása és a jogszabályi alapok felfektetése (II. Frigyes császár konstitúciója, Velence, Nürnberg gyógyszerházi rendtartásai és az eskük.), a gyógyszerészet és a gyógyszerházi személyzet jogállása, üzemi jog, gyógyszer-kereskedelem, árképzés és a gyógyszeradók leírása következik. A katonai gyógyszerészet fejezete és a nagy járványok fellépése zárják le a könyv anyagát.

A Gyógyszerészet Története lebilincselő olvasmány, amely a gyógyszerészek, gyógyszerészhallgatók, a gyógyszerészet és orvoslás, továbbá a tudománytörténet és az általános kultúrtörténelem után érdeklődők számára is tudományos forrásnak számíthat. A könyv gazdag regisztere szaklexikonként is jól felhasználható. A könyvet a gyógyszerésztörténelmi tudományterület magyar kutatói, előadói, oktatói részére alkalmazni javaslom.

Zalai Károly

SZERZŐINKHEZ

Az Orvostörténeti Közlemények (Communicationes de Historia Artis Medicinae) évenként jelenik meg. Célja az orvostörténettel, gyógyszerésztörténettel s a rokon tudományokkal kapcsolatos tanulmányok közlése.

Kéziratok a következő címre küldhetők: dr. Kapronczay Károly főszerkesztő, Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, 1023 Budapest, Török u. 12., e-mail: orvostortenet@axelero.hu

Kizárólag még meg nem jelent szövegek, dokumentumok és cikkek közlésére vállalkozunk.

A *kézirat* legföljebb 25 lapnyi lehet. Kérjük Önöket, hogy kéziratukat, kettes sorközzel, széles margóval, az A4-es formátumú lapnak csupán egyik oldalára gépelve juttassák el szerkesztőségünkhöz, két megegyező szövegű példányban vagy floppyn. A szerkesztőség fönntartja a nyelvi-stilisztikai javítás jogát.

Hivatkozások: Az idézett irodalom vagy a szerzők ábécérendjében a cikk végén álljon, vagy az idézetek szövegbeli sorrendjének megfelelően számozva, a cikktől elkülönítve lábjegyzetként szerepeljen. Az egyes jegyzeteknek tartalmaznia kell a szerző családnevét és keresztnévének kezdőbetűjét, valamint az idézett mű teljes címét. Folyóíratcikk-idézet esetén a jegyzet tartalmazza a folyóirat nevét, évszámát, számát s a pontos lapmegjelölést. Könyvek esetében pedig a kiadási helyet, a kiadót, a kiadás évét és a pontos oldalszámot kérjük megjelölni.

Az *ábrákat* hátoldalukon kérjük megszámozni; ugyanitt ajánlatos halványan föltüntetni a szerző nevét, illetve a cikk címét is. Az illusztráció adatait és aláírását külön lapon kérjük megadni.

Idegen nyelven írott cikkeket is közlünk. Ez esetben a szerkesztőség rövid, magyar nyelvű összefoglalót kér. Ha a cikk eredeti nyelve magyar, az összefoglaló legyen angol, német vagy francia nyelvű.

A hasáblevonatból minden szerzőnek küldünk példányt, kérjük ezt minél előbb, javítva visszaküldeni.

Valamennyi szerzőnek honoráriumként 30 darab különlenyomatot és két kötetet biztosítunk.

Leveleket, ismertetésre küldött könyveket és a szerkesztőségnek címzett egyéb küldeményeket a következő címen fogadunk: Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, 1023 Budapest, Török utca 12.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Our COMMUNICATIONES DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE (ORVOSTÖRTÉ-NETI KÖZLEMÉNYEK) is published yearly and publishes works relating to all aspects of the history of medicine and pharmacy and various related sciences.

Manuscripts for publication should be addressed to dr. phil. Károly Kapronczay, Editor, Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, H—1023 Budapest, Török u. 12. Hungary. e-mail: orvostortenet@axelero.hu Previously unpublished texts and documents, short papers are invited. The maximum length for original articles is about 20—25 sheets.

Manuscripts should be typewritten on one side of the paper only with double spacing and wide margins; the original typescript and one clear copy or a floppy should be sent. The Editor reserves the right to make literary corrections.

References: literature cited should be arranged alphabetically by author, or benumbered in accordance with the order of their appearance in the text and should contain name(s) and initial(s) of author(s) and full title of paper work. Journal articles should also include the name of journal, year, volume, number and complete pagination. With books, the city of origin, publisher, date, and full pagination should be given.

Illustrations must benumbered, marked on the back with the author's name and provided with a suitable legend which should include particulars of their source and should be typed on a separate sheet in double space. Original articles written in English, German or French are also accepted. In this case the Editorial Board will make a summary in Hungarian. If the original article is written in Hungarian, a summary in foreign language on 1—2 sheets should be sent.

A galley proof, which should be corrected and returned as quickly as possible to the Editor, will be sent to every contributor of an original article.

Reprints. 30 reprints of main articles are provided to an author free of charge. Further reprint orders must be sent with the corrected galley proofs.

Correspondence relating to the publication of papers or subscription, orders, and review copies of books and reprints should be addressed to the Editorial Board, the Semmelweis Medical Historical Library, H—1023 Budapest, Török u. 12. Hungary.

